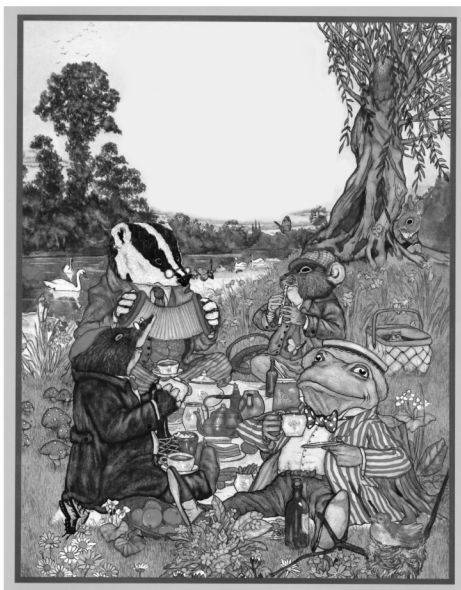

Кеннет Грехем

Толзордан
ЭСГАН ШАМОЛ

Қисса

ТОШКЕНТ
«O'ZBEKISTON»
2016

УЎК: 821.111-3
КБК 84(4Ингл)
Г83

Инглиз тилидан **ТИЛАВОЛДИ ЖЎРАЕВ** таржимаси

Грехем, Кеннет
Г83 Толзордан эсанг шамол [Матн]: қисса (К. Грехем; инглиз тилидан Т. Жўраев таржимаси. – Тошкент: «O‘zbekiston» НМИУ, 2016. – 264 б.

ISBN 978-9943-28-683-2

Машхур инглиз адиби Кеннет Грехемнинг дунё болалари қўлдан қўймай мутолаа қиладиган мазкур киссаси Англиянинг ўзида қайта-қайта нашр этилиб, жаҳон тилларининг деярли барчасига таржима қилинган. Асарнинг пайдо бўлиш тарихи жуда оддий ва қизиқ. Ёзувчининг ёлғизгина ўгли ёзги таътил пайтида бувисининг хузурига йўл олади. Бу вақтинчалик айрилик, соғинч отани ҳар куни ўғлига мактуб ёзишга ундайди. Унинг йўллайдиган мактублари шунчаки арзи ҳол бўлиб қолмай, бу ғаройиб воқеалар асосида қўлингиздаги мазкур асар дунёга келди. Таржимон Тилаволди Жўраев асарни инглиз тилидан моҳирона таржима қилган. Шу сабаб воқеалар яқин ўртада рўй бераётгандек туюлади ва китобхонни ром этиб, ўзига хос оламлар сари бошлайди.

УЎК: 821.111-3
КБК 84(4Ингл)

ISBN 978-9943-28-683-2

© Т. Жўраев (тарж.), 2016
© «O‘ZBEKISTON» НМИУ, 2016

СУБҲИДАМ ЁҒДУЛАРИГА ЧУЛҒАНГАН ХАЁЛ

Инсон ҳаёт экан, борлиғу оламнинг ҳеч нарсага алмашиб бўлмас бебаҳо мўъжизалари ёнидан кўпинча бепарво ўтиб кетади; аксарият ҳолларда лаҳзаларнинг қадрини сариқ чақачалик эътироф этишга бўйни ёр бермайди; Яратган томонидан берилган умр мазмуни ва яшашдан мақсад уни кўпам безовта қилмагандек кўринади. Одатий, барчани бирдек безовта этган, бир томонга зир-зир чоптирган, кулоқларни бир томонга динг эттириб нигоҳларни ўша томонга қадашга мажбур этган умумий майда-чуйда ташвишлардан халос бўлмоқликнинг қандайдир имкони йўқ, имкони топилганда эса кеч бўлган, кўп нарсалар бой берилган, қўлдан чиқиб кетган, баъзилар нималарни йўқотаётганликларини ҳам англаб-англамаган, айримлар эса афсус-надомат қаърига чўкканича қайтиб чиқмоқликнинг йўлини тополмай сарсари кезаётгандек туюлади. Кўринаётган ва туюлаётган нарсалар фонида, умумий оқим етовида кимнинг кимлигини билмоқлик душвордир, бунинг зарурати ҳам йўқдир. Зеро, хас-чўпларни оқизиб долғаланган дарёнинг кенг ўзанларда тиникиши жараёнида барча лойқаликлардан халос бўла бориши турган гап. Аммо ўз бебаҳо умри поёнига етаётганини ҳис этган, англаган кўнгилнинг эврилишлари нечоғли эканлигини бир он тасаввур

қилганингизда, айниқса, у сизнинг яқинингиз бўлганида бўғзингизга нималардир тикилади. Ёш бола каби, ҳаёт ҳодисалари қаршингизда энди-энди янги қирраларини очаётгани, барибир уларнинг нима-лигини англаб етолмаётгандек, ғалати ва мажхул бир ҳолатга тушиб қоласиз. Албатта, бунинг нима-лигини тўқис тушунтириш ёки изҳор этиш ёинки тасвирлаш қаламидан сеҳрли таёқча каби турфа мўъжизалар яратган сўз усталарига ҳам насиб этмаган бўлса керак. Бу ўз йўлига, гап бунда эмас, гап шундаки, ҳаёт билан видолашаётган кўнгилинг энг теран нукталарида ҳаётнинг бебаҳолиги, унинг субҳидам нурларига чўлғанган хаёллари, илк муҳаббатнинг тахир таъмлари, айрилиқ ва изтироблар – бари-бари жамланиб акс садо бера бошласа ажабмас; ажабмаски, бу ҳодисалар илоҳий сониялар орасида рўй бериб абадият кенгликларига ястаниб кетса. Тилаволди Жўраев, мен бу ерда «катта ёзувчи», «моҳир таржимон», «билгич олим», «ажойиб санъаткор» деган сифатларни қўлламоқчи бўлдим у қўллай олмадим, нега деганда унинг феноменини, такрорланмас шахсиятини, ўзига хос оламини ва шулар каби, инсонийлигини, мустаҳкам иродасини сўз билан ифодалаш ўзим учун қийинлигини, бунда сўзга нўноқлик ёинки ифода йўсинини тополмаганим сабаб бўлолмаслигини ҳис этдим. Мен у ҳақда ёзмоқчи бўлганимда бирга ўтказган кўпдан-кўп кунларимизни эсладим, батафсил тасвирласа бўладиган воқеалар кўплигини, уларнинг қайси бирини бўлмасин, танлаб олиб ёзиш мумкинлигини ўйладиму, лекин бу унинг хотирасини ифодалаб беришга жуда озлик қилишини, оддий ҳаётий ҳодисаларнинг бунга кучи етмаслиги-

ни пайқаб қолдим. Тасаввур этганимда бадиий тафаккури жайдари воқеа-ҳодисаларни тасвирлашга мослашган ёзувчилар учун бундай йўсин асқатиши мумкинлигини эътироф этгандай бўлдим, яна ким билсин, ўшанда ҳам ҳар қандай йўсин-пўсин видолашаётган, аммо видо сўзларини, видо фикрларини ҳали тўлиқ айта олмаган инсоннинг ҳолатини акс эттиришга ожиз эканлигини ҳис этдим. Тилаволди ака операциядан кейин бир йилга яқин оғир хасталик билан яккама-якка, ич-ичидан, қалбининг энг теран ерларидан курашди, назаримда, уни жисмоний оғриқдан ҳам кўра яна бир бошқа нарса безовта этаётгандек, у ўша билан курашаётгандек туюларди. У тахминан, бу ҳаёт нима, унда мазмун борми, бу жойдан кўчиб нариги томонга ўтсак нималарга дуч келамиз, бизни нималар қарши олади, ҳаёт ва абадият субстанциялари ҳақидаги тасаввурлар, қарашлар, илоҳий фикрлар нечоғли тўғри-нотўғрилиги ҳақида баҳслашар эдигу, энди ўзимиз борганда уларнинг қай бирига дуч келамиз экан, дуч келганимизда шаккок қарашларимиз учун жавоб бермасмиканмиз ёинки уларнинг барчаси сўниб, йўқликка дўнармикан деганга ўхшаш қарама-қарши фикрлар билан курашаётганга ўхшарди. Унинг озиб ич-ичига ботиб кетган ёноқлари тафаккур учқунлари сачраб турган кўзларини янада катталаштириб, равшанлаштириб, теранлаштириб юборгандай эди, уларга боқиб тафаккур соҳибларига фикр қилиш учун ҳар қандай шароитда имкон мавжудлигига, улар бу имконни қўлдан чиқармасликка уринишларига беихтиёр имон келтириш мумкин эди. Унинг тафаккур оқими Ер юзиде инсониятнинг пайдо бўлишидан қадим халқлар,

уларнинг урф-удумлари, фаришта паноҳида юрганлару иблис измидан чиқмайдиганларгача барча-барчасини илғаб олишга, кириб боргани сайин янада чуқурроқ, ичкарироқ киришга ундар эди, мана шу ундов таъсирида мўл-кўл ғоялар, қилинажак ишлар учун хамиртурушлар тайёр бўларди. Аммо уни фақат тасаввурот ва хаёлот дунёсида юрган эди дейиш нотўғри бўлар, нега деганда, у амалиёт кишиси, ҳамма нима ишни қилиб юрган бўлса у ҳам шуни қиладигандек кўринган, бироқ қадим-қадим халқларга ибтидо давридаёқ ёпишиб келган иллатлардан азият чеккан, шунинг азобини тортган, кўролмаслик ва пайини қирқишлар барча таназзулларнинг боши эканлигини англаган ҳолда буларни ҳам ўз бошидан ўтказган, аммо барчасига қўл силтаб узоқ-узоқларга кетишни, қолаверса, бу ҳаётни тарк этишни асло истамаган қалб эгаси эди.

Бир гал, ўлимидан уч-тўрт ой аввал бўлса керак, унинг ўзига ҳам кўп нарсалар аён бўлиб қолган кезларида:

– Наҳотки, қўлимдан ҳеч нарса келмаса? – деган эди ғуссали тарзда, шу асно ажабланаётгандек. – Индамасдан ўлиб кетавераманми?

Шундан сўнг у яна табибларга ўзини қаратди, тиббиёт китобларини титкилади, мўъжизаларга ишонгани, ўз қўли ва юраги билан инсонларни ҳайратга соладиган асарлар яратгани учун мўъжиза кутиб яшади. Унинг кўзларида мабодо шу мўъжиза рўй бергудек бўлса энди авваллари англамаган жуда кўп нарсаларни англагани намоён бўлар, агар шундай бўлса, одамларга айтадиган гаплари бисёрлиги нигоҳларида белги бериб турарди! Агар шу ажойиб ҳодиса рўй бергудек бўлса... афсуски,

инсоннинг яралиши ўзи мўъжизалар сирасига киргани билан унинг ҳаёти давомида, айниқса, ўзи истаганда мўъжиза юз бериши қийин кечар экан, шекилли.

Унинг шахсида ёзувчилик истеъдоди, олимлик салоҳияти, таржимонлик маҳорати, қўшиқчилик ҳаваси мужассам бўлган эди. Кўп нарсани билгани, боз устига юрагида битмас-туганмас завқ-шавқ булоғи қайнаб тургани учунми, бу нарсаларнинг ҳеч бири бир-бирига халақит бермас, қайтанга бир-бирини тўлдириб, бойитиб, мукаммалаштириб бораверарди. Бу унинг ижоди, шахси билан унча-мунча таниш бўлганларга яхши маълум. Инглиз, немис, рус тилларидан бемалол таржима қила олгани учун кўнглига ёққан асарларни она тилимизга ўгириб, бадий тафаккуримиз бойишига хизмат қилди. Жумладан, инглиз тилидан улуғ фантаст ёзувчи Герберт Уэллснинг «Доктор Моро ороли»ни таржима қилиш жараёнида асарнинг матнига қатъий ёндошган бўлса, қўлингиздаги мазкур «Толзордан эсган шамол» қиссаси таржимаси даврида ўзининг ижодкорлик, ёзувчилик иқтидори жиловини ҳам баралла қўйиб юборгани яққол кўзга ташланди. Шу сабабли халқимиз оғзаки ижодининг бой маҳсуллари, мақоллар, иборалар Кеннет Грехемнинг лексиконига бебилиска кириб кетиб қолдики, ўқувчи мутолаа жараёнида беихтиёр муаллифнинг инглиз эканлигини ҳам, орада бепоён уммонлар ажратиб турганини ҳам унутиб қўяди. Табиат тасвирларини ўқиб, ахир буларни кўрганман-ку, дейди, кўрсичқоннинг хатти-ҳаракатлари, курбақанинг ҳовлиқмаликлари, бўрсиқнинг тепса-тебранмасликлари ҳам миллий либосларини ечиб ташлай-

ди. Буни яхши биладиган мутахассислар қандай баҳолашларини билмадиму, таржимон санъатда жуғрофий чегаралар бўлмаслигини ёқлаган ҳолда айрим пайтларда ўзбекча жой номларини ҳам қўйиб юборади. Асарда тил унут бўлади, табиат муסיқаларига илоҳий сас-сабарлар қўшилган ҳолда ажиб бир уйғунлик касб этадики, улар беихтиёр қалбингизда акс садо беради. Шунда сиз бу акс садонинг бежиз эмаслигини пайкаб қоласиз. Моҳир санъаткор қалбининг энг нозик қатламларини кўзғатиб-титратгани самараси ўлароқ юзага келган ва сизу бизга доимий эшитилиб турган овозидир. Унда субҳидам ёғдуларига йўғрилган хаёллар, ички ёруғликлар, киприкка илашган «суяқ ҳаяжон»лар мужассам бўлгандир. Шу сабабли, у бежиз эмас, унда илоҳийликка дахлдорлик, руҳониятга уйғунлик мавжуд. Бу овоз, китобни қўлдан қўйманг, ҳар қандай китобни қўлдан қўйманг, теваккатул-афродитларни беҳуда шовқинларни, тасодифий айюҳанносларни йўқотиб, руҳингизга, ақлингизга, қалбингизга озуқа берадиган товушларга кулоқ солинг, деяётгандек бўлади. Унинг биз учун ҳам, келажак учун ҳам энг муҳим аҳамияти ана шунда бўлса ажабмас.

Шойим БЎТАЕВ

І б о б

СОҲИЛДА

ёхуд Кўрсичқоннинг ёруғ оламни илк мартаба кўргани

Кўрсичқон эрта тонгдан ғимир-ғимирини бошлади: ахир, табиат келинчаги баҳор ташриф буюраётир, уйни сал-пал эпақага келтириб қўйиш керак. Йўқса, кўнгил хира тортади. У дастлаб ҳаммаёқни супуриб-сидирди, ялтиратиб артди. Сўнг оҳакли пақирчани олиб, стулга, шотига чиқиб, рўпак билан деворларни оқлади. Кўзларига чанг кириб ачишди, томоғи ғиппа бўғилиб, қўллари толди, белидан мадор кетди, бошидан-оёғигача оҳак сачраб, ўзи ҳам «олабўжи» бўлиб қолди.

Еру қўқни тўлдириб баҳор нафаси кезар, ҳатто Кўрсичқоннинг пастқам кулбаси ҳам қўқлам ҳавосидан энтикаётганга ўхшар, дилни аллақандай ширин ҳис-туйғулар қитиқларди. Олам фараҳбахш исларга тўла-ю, лекин Кўрсичқоннинг кўнгли қоп-қоронғи уйдек бўм-бўш эди. Кўнглига чирок ёкса ёришмасди. У тўсатдан: «Шу ҳам инсофдан бўлдимиз?! Баҳор ташвишларининг падарига минг лаънат!», деб ғудранди-ю, устига тузукроқ кийим кийиб олишни ҳам унутиб, ташқарига отилди. Йўл-йўлакай пақирча билан рўпакни ҳам қаёққадир улоқтириб юборди. Жилов-жабдуқ нелигин билмайдиган асов куч уни бир ёқларга тортқилаб

борарди: у ҳар куни ўтадиган торгина кавак йўлидан шахду шижоат билан йўрғаларди-ю, ўзича: «Анави такасалтанг олифталар каби баланд жойларда яшасам-ку, кандикка тикилиб, гўр азобини бошимдан кечирмасдим!» деб ўйларди ва баттар жиғибийрон бўларди. Афсуски, у ҳар куни минг бир азобни енгиб ўтишга мажбур эди: тупроқни виз-виз этказиб тимдалар-юмдалар, тирноқларининг ости худди зиравча киргандек лўк-лўк сирқирай бошлагач, бирпас ишдан тўхтар эди; кейин яна олға интилар, кавак йўлга тикилар, уринар, суринарди, орқа оёқлари зўриқиб чиранарди, тупроқни юмдалаб-тимдалайверарди. «Мана, ҳозир ёруғликка чиқиб оламиз! Бизнинг елкамизга ҳам офтоб тегади, ҳа!» деб ўзига-ўзи далда берарди...

Ниҳоят, тумшуғига гуп этиб мусаффо ҳаво урилди, ёруғликдан кўзлари қамашиб кетди – у ер юзига чиқиб қолди-ю, куёш қиздириб турган майсазор оралаб шундай югурдики!

– Оҳ, қандай яхши, зўра-а! – дерди ўзига-ўзи тўлқинланиб. – Менам юрган эканман-да, аҳмоқ бўлиб! Уй оқлаш қаёқда-ю, ям-яшил олам қаёқда!

Куёш аъзойи баданига жон киритарди, ғир-ғир эсаётган шаббода терлаган манглайини майингина сийпаб ўтарди – агар дунёда ҳузур деган гап чин бўлса, шунчалик бўлади-да! Айниқса, сайроки, кувноқ қушларнинг жўр овозини айтмайсизми: бай-бай-бай, нақд ухлатиб қўяман дейди-я! Ер остида ётавериб кулоқлар ҳам том битиб қолган эканми, нима бало, бирдан очилиб кетди-ку!

Баҳор ифори, ҳаёт нашидаси кўксини тўлдирган Кўрсичқон ўзини қаёққа уришни билмасди. У бутун кучини тўрт оёғига тўплаб, ўтлоқнинг нариги томонига югурди.

– Ҳой, ўпкангни бос! Мунча шошяпсан, шошмагин! Тўхта! – деди кўққис яшил-девор панасида ётган кекса Куён. – Нима, бу йўл энангни маҳрига тушганми?! Қани, аввало, йўлкирани чўзиб кўй-чи!

Кўрсичқон шу тобда ниҳоятда шахду шиддатга минган эдики, уни биров тўхтатиши амримахол эди: у кекса куённи ўмгани билан бир урди-ю, юмалатиб юборди.

– Эй, нима тўполон? – дейишиб инларидан бошларини чиқаришди куёнчалар.

– Барра кабоблар! Пиёз билан қовурилиб ем бўлгур, сабзихўрлар! – деб уларни калака қилди Кўрсичқон ва яшил ўтлоқ бўйлаб қочди.

Каловланиб қолган куёнчалар бири кўйиб-бири олиб вайсай бошладилар:

– Нега бакрайиб қолдинг, тентак! Бирор нима десанг, ўлармидинг!

– Ўзинг-чи, ўзинг! Тилинг калимага келмай қолди-ку!

– Ҳў-ўй, кимнинг тили калимага келмай қолди?!

Хуллас, куёнлар ўртасида даҳанаки жанг бошланган пайтда ғанимат фурсат аллақачон бой берилган эди.

Атроф бағоят гўзал эди, кўзни қувонтирарди. Кўрсичқон ям-яшил ўтлоқ, боғчалар, далалар узра уёқдан-буёққа тинимсиз дикир-дикир сакрарди. Қаёққа қарамасин, ҳамма ўзи билан ўзи овора эди. Қушлар ин қуради, ғунчалар очилар, куртаклар япроқ ёзарди. Хуллас, ҳамма турмуш ташвишлари билан андармон ва бахтиёр эди. Ички бир овоз: «Уйни ким оқлайди?» деб Кўрсичқонни мулзам қилмоқчи бўларди гўё. Лекин ўша овозни эшит-

масликка ҳаракат қилар, мудом ўз қилмишини оқларди: э-э, бутун дунё заҳмат чекиб, нимага эришдики, энди яна нимага эришарди?! Ундан кўра, беш кунлик фоний дунёда ялло қилиб қолганинг фойда, хузур-ҳаловат фойда! Ҳордиқ чиқаришнинг энг яхши йўли – эшакдек ишлаб ётган одамларни мириқиб томоша қилсанг-да, соя-салқинда мушук-дек кериши-иб ётсанг!.. «Эй Кўрсичқонбой, сен ўзингни оқлагандан кўра, уйингни оқласанг дуруст бўларди!» деб дашном берди ички овоз яна. Аммо, унинг қулоғига шу тобда гап кирмасди.

Кўрсичқон айланиб-ўргилиб лим-лим оқаётган дарё соҳилидан чиқиб қолди: ана томошаю, мана томоша! Бунақа дарёни у етти ухлаб тушида ҳам кўрмаган эди: мовийлигини қаранг-а, худди осмонни олиб тушиб, ерга пояндоз мисоли тўшаб кўйганга ўхшайди-я! Боз устига, илон изидек эгрибугри. Қулқуллаб, офтоб нурида жимирлаб оқиб ётибди. Сув сатҳида гоҳ кўриниб, гоҳ кўринмай оқиб келаётган ҳар хил нарсалар бирдан соҳилга улоқтириларди-ю, аммо улар энди қутулдим деганда яна азим дарё эрмагига айланарди; қудратли қаноти билан бир ямлаб бағрига тортиб олар ва юмалатиб-думалатиб оқизиб кетарди. Дарёнинг бутун вужуди жимирлар, мавжланар, сиртдан ялт-юлт қилса, ботинан гулдураар эди. Бундай тилсимотни илк бора кўраётган Кўрсичқоннинг оғзи ланг очилиб, анграйи-иб қолди. Кейин у худди нотаниш катта одам кетидан эргашиб кетаётган ёш бола каби дарёга эргашиб бораверди: йўл юрди, йўл юрса ҳам мўл юрди. Ахийри ҳолдан тойди ва қирғоққа ўтириб қолди. Дарё эса ҳамон шивирларди, гўё сирли бир эртақ сўйлаётганга ўхшарди. У

эртак, аслан, ернинг мағзида пайдо бўлган эса-да, дарё уни ўзи тўқигандек авайлаб-асраб эртакка ўч мечкай Денгизга тухфа қилмоқчи эди.

Кўрсичқон теран ўй-хаёлларга чўмиб, дарёга тикилиб ўтирар экан, бирдан нариги соҳилдаги қопқора тешикка кўзи тушиб қолди: ўша тешик сув сатҳидан сал баландроқда худди мўри мисоли кўзга яққол ташланиб турарди. Кўрсичқоннинг юраги орзиқиб кетди: қанийди айвони дарёга қараган битта уйинг бўлса, дунёнинг ташвишларини унутиб, чанг-чунглару шовқин-суронлардан холи яшасанг! У ҳамон ўша тешиқдан кўз узмай ўтирарди... Бир пайт тешик ичкарасида нимадир ялт этиб кўзга ташланди-ю, бирпасда сўнди-қолди. Худди митти юлдузчанинг ўзгинаси эди. Бир оздан сўнг ўша нарса яна кўринди. Тавба, у ерда митти юлдуз нима қиларди? Балки, тиллақўнғиздир?.. Йўғ-э, у ерда тиллақўнғизга пишириб кўйибдими! Тиллақўнғиз кичкина бўлади-ку... Ҳа-а, Кўрсичқон энди илғади – ялтироқ нарса юлдузча ҳам, тиллақўнғиз ҳам эмас, балки кўз экан! Ана, худди девордаги расмнинг рамкасига ўхшаб кўз атрофида битта башара пайдо бўлди. Мўйлови ҳам бор экан, тумшуғи қўнғир тусли; афт-башараси юм-юмалок, виқорли. Негадир кўзлари ялт-юлт қиларди, қулоқлари жажжигина, юнги эса калин, момикдай. Бу мукаррам зот Сувқаламуш эди.

Икки хуркак нигоҳ бир сониягина тўкнашди.

– Салом Кўрсичқон! – деди Сувқаламуш. Кўрсичқонга тикилганча.

– Салом, Каламуш! – деб алик олди Кўрсичқон.

– Буюкқа ўтмайсизми? – деб таклиф қилди Каламуш. Бир оз сукутдан сўнг: – Гаплашамиз, отамлашамиз, – деб кўйди.

– Майлингиз таҳсинга лойиқ. Лекин бекордан-бекор эзмаланиб ўтиришдан нима фойда! – деди Кўрсичқон андак асабий оҳангда.

У бу ерларда биринчи марта бўлиши эди; дарёнинг ҳам, ерли аҳолининг ҳам урф-одатини, удумини билмасди.

Каламуш лом-мим демади: соҳилга эгилиб, боғичи кўриниб турган арқонни бир силтаган эди, сув сатҳида қайиқча пайдо бўлди – Каламуш бир сакраб унга чиқиб олди. Кўрсичқон бундай матоҳ борлигини сезмаган эди: бу сирти кўкка, ичи оққа бўялган икки кишилик бежирим қайиқча эди. Ундан қай мақсадда фойдаланиш Кўрсичқонга номаълум эса-да, аммо бир кўришдаёқ ёқтириб қолди.

Каламуш чаққон-чаққон эшкак уриб, бирпасда бериги қирғоққа яқинлашди ва ҳадиксираб сувга тушаётган Кўрсичқонга кўлини узатди-ю:

– Кўлингизни беринг! Қани, тезроқ! – деди.

Кўрсичқон қайиққа қандай чиққанини билмай қолди: бир пайт мундоқ қараса, расмана қайиқнинг куйруғида ўтирибди.

– Қойил-э, бугун антиқа кун бўлди-да, ўзиям! – деди у қайиқни суриб, эшкакни кўлига олаётган Каламушга қараб. – Биласизми, умримда биринчи марта қайиққа ўтиришим!

– Йўғ-э! – деди Каламуш ҳайратланиб. – Илгари хечам қайиқда сузмаганмисиз?! Яшанг-э, шоввоз! Шу пайтгача қаерда эдингиз?!

– Расмана қайиқда юзиш маза бўлса керак-а? – деб сўради Кўрсичқон бир оз ийманиб. Аини чоқда у бундай сайр маза эканини ич-ичидан сезиб турарди. У ўриндикқа суянганча эшкакни, эшкак кулоқларини, бошқа асбоб-анжомларни кўздан кечирди.

Қайиқча сувда қалқиб-қалқиб сузиб борарди.

– Мазами? Дунёда бундан ҳам ёқимлироқ яна нима бор?! – деди Каламуш мақтангиси келиб завқ билан эшкак эшар экан. – Дўстим, менга ишона-веринг, дунёда қайиқда юзишдан аълороқ хузур-халоват бўлмайди! – деб гапини маъқулатмоқчи бўларди Каламуш. У ширин хаёлга чўмди. – Ростини айтсам, дунёда мазали нарсалар тўлиб-тошиб ётибди, фақат...

– Эй, хой, секинроқ! Хў-ўй, Каламуш! – деб кичқирди Кўрсичқон тўсатдан.

Аммо, фурсат ўтган эди: Кўрсичқоннинг огоҳ-лантириши зое кетди – қайиқ бор залвори билан қирғоққа урилди-ю, хаёлпараст эшкакчининг оёғи осмондан келиб қайиқ тубига ағдарилиб тушди.

– Маза мана бунақа бўпти! Кўрдингизми, ё қайиқда юзиш маза, ёки мана шунақа ағдарилиш маза! – деб хахоларди Каламуш ўрнидан турар экан. – Қайиққа ағдариласанми ёки ундан учиб кетасанми – бунинг унчалик аҳамияти йўқ. Ҳамма гап шундаки, мен сизга айтсам, қандай ағдарилиш ҳам, юзиш-юзмаслик ҳам, бирор жойга бориш-бормаслик ҳам муҳим аҳамиятга эга эмас. Муҳими – бекор ўтирмасанг бас! Чунки юзишни ўйласанг – ишинг қолиб кетади, лекин ишдан кўпи йўқ: ҳали унисига уннаб кетасан, ҳали бунисига... Фақат ишга бўйин ёр берса бўлди. Лекин бўйин ёр бермайди-да, қурмағур! Менга қаранг, ошнам, агар бошқа зарур иш бўлмаса, дарёда кечгача юзиб би-ир маза қилмаймизми-а?

Кутилмаган таклифни эшитиб, суюнганидан Кўрсичқон чапак чалиб юборди. Сўнг кўксини тўлдириб нафас олди ва хузур қилиб ўриндикқа суянди.

– Хўб ажойиб кун бўлди-да! – деб лўқма ташлади. – Қани, кетдик!

– Шошилманг, азизим! – деди Каламуш қайиқча тумшуғидаги арқонни қирғокдаги ҳалқага ўтказиб боғлар экан. Кейин у югуриб инига кириб кетди-ю, бирпасда майишганча оғир бир саватни кўтариб чикди. – Мана буни ўриндиқ остига тиқиб қўйинг! – деб илтимос қилди у Кўрсичқондан. Сўнг арқонни бўшатиб, эшкак уришни бошлади.

– Анави саватда нима бор? – деб сўради Кўрсичқон сабрсизлик билан.

– Нима бўларди, жўжанинг яхна гўшти! – деб тўнғилади Каламуш. Сўнг, мақтангиси келдими, нима бало, бидирлай бошлади: – Яхна тил, тўнғиз, мол гўшти, сирка, сапча бодринг, шакароб, шираванон, бутерброд, консерва, гўшт, занжабил, пиво, лимон сув...

– Бўлди, бас! – деб қичқирди Кўрсичқон сўлаги оқиб. – Вой-бўй, мунча кў-ўп?!

– Нимаси кўп экан?! – деб ростакамига ҳайратланди Каламуш. – Сафарга ҳамиша бир сават емиш олиб чиқаман. Лекин, оғзига кучи етмайдиган махлуқлар мени доим, «Нонемас!» деб калака қилишади.

Унинг гап-сўзлари Кўрсичқоннинг кулоғига кирмай қолди. Чунки у янги таассуротлар уммонига фарқ бўлган эди: сувнинг мавжланиши-ю, жилоси, хушбўй ҳидлару жозибадор товушлар, боз устига, куёшнинг роҳатижон тафти уни тамомила маст қилиб қўйди. Кўрсичқон қайиқдан қўлини чиқариб, сув сатҳига ҳар хил шакллар чизганча мудради. Сувкаламуш бўлса бир текис эшкак урар, Кўрсичқонга халақит бермасдан сукут сақлади.

– Кийимингиз зўр экан-да, ўртоқ! – деб охири гап бошлади Каламуш. – Агар ишларим юришиб,

бойиб кетсам, албатта, қора бахмалдан шунақа нимча тиктириб кияман!

– Нега мен боғдан келсам, сиз тоғдан келасиз?.. Ахир, ҳозир шунақа гапнинг мавридими! – деди Кўрсичқон энсаси қотиб. – Ундан кўра, атрофга бир назар ташланг: нақадар гўзал-а, дарёни айтмайсизми!

– Ҳа, дарё бизнинг ризқ-рўзимиз, саховатли онамиз, – деди Каламуш теран ўйга толиб.

– Ие, чиндан ҳам сизларни мана шу дарё боқадими? Қойил-э!

– Фақат дарёнинг ўзи боқмайди: унинг ичидаги, ташидаги, атрофидаги ҳамма нарса бизники. Ростини айтсам, уруғ-аймоғим ҳам, туғишган иним ҳам, оқ ювиб-оқ тараган ҳам, сув десам шарбат тутган ҳам мана шу дарё бўлади! У менинг суянган тоғим, жоним-жаҳоним! Шунисига ҳам шукр! Бундан бошқа жаҳонни на қилай? Устим бут, қорним тўқ, емишим олдимда... Баҳору ёзу кузу қишда – йилнинг исталган фаслида дарё коримизга ярайди. Фақат февраль ойида дарё суви кўтарилиб, ертўла билан омборимни сув босади, ётоғимнинг дарчаси ёнидан лойқа сув ҳайқириб оқади – шунақа пайтлари сал-пал кўрқаман, холос. Кейин, худога шукр, сув шаштидан қайтади: лойқа босган ўзан тарам-тарам бўлиб қолади, ўша ердан олхўри ҳидига ўхшаш ажиб бўй таралади; қамишзору сувўтлар устига боқибегам одамлар озиқ-овқат қолдиқларини ташлаб кетишади. Эҳ, жуда маза-да!

– Ёлғизликда зерикмайсизми? – деб сўради Кўрсичқон ҳайратланиб. – Битта ўзингиз ким билан гаплашасиз?

– Бировни бошимга ураманми? Сиздан гинахонлик қилиш ноўрин. Чунки сиз кўп нарсани бил-

майсиз, – деди Каламуш босиклик билан. – Дарё хозир торайиб қолди, кўпчилик кенг жойларга кўчиб кетишяпти. Дарёнинг илгариги файзи йўқ. Кундуз, кўктароқ қуш, ўрдак-пўрдак, қарқара дарёга танда қўйиб олдилар. Худди ўзимнинг ташвишим камлик қилаётгандек, уларга ҳам кўз-қулоқ бўлиб туришим лозим.

– Хув анави ерда нима бор? – деб сўради Кўрсичқон дарё соҳилини қоплаб ётган тўқайга ишора қилиб.

– У ерда қалин чакалакзор бор, – деди Каламуш истамайгина. – Биз у ёққа кам борамиз.

– У ернинг аҳолиси ёмонми? – деб сўради Кўрсичқон ҳадиксираб.

– Нима десам экан... – дея мужмал жавоб берди Каламуш. – Хўш, мундоқ ўйлаб кўрсак, олмагонлар ёвуз халқ эмас. Қуёнлар ҳам... Лекин, ҳаммасини мўмин-қобил деб бўлмайди – қуёнлар ҳар хил бўлади. Бўрсиқлар ўзимизнинг сувсарлар қавмидан бўлса-да, аммо босқинчилик уларга ота-мерос! Ўзлариям моховлар каби овлоқ чакалакзорларда яшайдилар: маҳалла-кўйга аралашмайдилар. Бир ҳисобда улар бир четда яшагани маъқул, – деди Каламуш маънодор оҳангда.

– Тўғри айтасиз. Одамнинг оласи ичида бўлади, дейишади-ку! Демак, ҳайвонларнинг оласи ҳам ичида бўлади.

– Ҳай, – деди Каламуш кўзларини пирпира-тиб. – Ростини айтсам, мен шевада сўзлашадиган махлуқларни унчалик ёқтирмайман. Масалан, анави сувсичқонлар, оксичқонлар, тулкилар ва ҳоказолар сиртдан туппа-тузук кўринишади-ю, бироқ ўлардек маҳаллийчи бўлишади! Шу боис

мен улар билан шунчаки салом-аликдан нарига ўтмайман. Чунки уларга чинакамига ишониб бўлмайди: дарров сотиб кетишади, ярамаслар!

Кўрсичқон хайвонот оламида ҳукм сурадиган ирим-сиримларни яхши биларди: агар бўрининг номи тилга олинса – бас, албатта, унинг кулоғи кўринади. Шунинг учун суҳбат жараёнида ўшанинг номини тилга олиш шарт бўлиб қолса, «қаришқоқ» дейиларди. Яхшиси, суҳбат мавзусини ўзгартирган маъқул. Чунки, лаънати бўривой ўзининг лақабини ҳам билиб олган бўлиши мумкин-да!

– Чакалакзор ортида нима бор? Ҳу-ув уёқлар кўкиш туманга ўралганми? Қандайдир тепаликлар кўриняпти... Чамаси, Қумқўрғонга ўхшайди-я? Ё саробмикан?

– Сароб эмас, чакалакзорнинг ортидан Катта дарё бошланади. Лекин мен у ёққа қадам босмаганман. Сизга ҳам маслаҳатим, оғайни, уёққа бора кўрманг, тилга ҳам олманг... Мана, ирмоққа етиб келдик. Энди тамадди қилиб оламиз!

Улар дарё ўзанини ортда қолдиришиб, сокин ирмоққа бурилишди. Ям-яшил қирғоқлар сувда жилваланиб акс этарди: ирмоқ тубида эса бақа тўни қоплаган тўнкалар, илонсимон томирлар қорайиб кўзга ташланарди. Рўпарадаги қубба томли тегирмон тарновидан кўпикланиб, олтиндек товланиб, шовуллаб сув тушарди. Сувнинг бир маромда шовуллаши дилга ором берарди; ора-сира унга жўр бўлаётгандай тегирмон парраги ғичирлаб қўярди. Атроф шу қадар тароватли эдики, Кўрсичқон қўлларини кўкка чўзиб, беихтиёр пичирлади: «Вой бў-ўй, буни қаранг-а!»

Қайиқ қирғоққа тумшуғи билан урилиб тўхтагач, Каламуш нотавон Кўрсичқонга кўмаклашиб, сохилга чиқариб қўйди. Сўнг саватни кўтариб туширди. Кўрсичқон дастурхон тузашга майл билдирди. Каламуш қаршилиқ қилмади ва фурсатдан фойдаланиб: «Вой жоним-эй!» деб ажриққа узала чўзилди. Кўрсичқон бўлса, ўзига бағоят масъулиятли вазифа ишониб топширилганидан хаяжонланиб, нознеъматларни ўз мақоми бўйича меҳр билан дастурхонга териб қўя бошлади ва ўзича: «Буни қаранг-а, шунақасиям бўлар экан-да!» деб пичирлади.

Нонуштага ҳамма нарса тахт бўлгач:

– Қани, оғайни, бошланг! – деди Каламуш.

Кўрсичқон жон деб амрга бўйсунди: «Подшоҳнинг амри вожибдир, тақсир!» деб Каламушга андак ялтоқлик ҳам қилгиси келди. Сирасини айтганда, у каллаи саҳарлаб юмушга уннагани боис, нонушта қилишга фурсати бўлмаганди. Жиддий ишга қўл урилса, шунақа бўлади – қорин эсдан чиқиб кетади.

– Нега бир нуқтага тикилиб қолдингиз? – деб сўради Каламуш бир оз тамадди қилишгач.

Дастурхонга тикилиб қолган Кўрсичқоннинг кўзлари ҳаракатга келди.

– Мен кўзимнинг қири билан сув бетида пайдо бўлаётган пуфакчаларни томоша қилаётибман. Қаранг, зўра-а!

– Қанақа пуфакчалар? – деди Каламуш. У имошора билан бировни дастурхонга таклиф этди.

Бирпасдан кейин сув сатҳида силлиқ калла кўринди: ҳашаматли Қундуз қирғоққа чикди-да, пўстинини бир силкитди – сувини қоқди.

– Яширинган жойини қаранглар, нокаслар-эй! – деди у ҳазил аралаш. Сўнг салмоқланиб дастурхон

томон яқинлашаркан: – Каламушвой, нега мени олдинроқ хабардор қилмадингиз? – деди ўпкаланиб.

– Ўзимиз ҳам билмай қолдик. Тўғриси, тўсатдан уюшиб қолдик, – деб ўзини оқлади Каламуш. – Танишиб кўйсинлар: бу зот менинг дўстим, жаноб Кўрсичкон!

– Ў-ў, бағоят мамнунман! – деди Қундуз ва дўстининг дўсти билан бир умр қадрдон бўлиб қолишга тантанали равишда ваъда берди. – Қаерга борма, тўс-тўполон, қий-чув худди революция бўлаётганга ўхшайди! – деб нолиди Қундуз. – Нима бало, дам олиш учун дарёдан бошқа жойни ер ютганми! Ахийри, овлоқ ирмоққа бурилиб, бирпас ҳордиқ чиқараман десам... бу ерни ҳам ўзлари эгаллаб олибдилар. Қойил-э!

Ҳозиргача бултурги хазонлар уюлиб ётган девор ортидан шитир-шитир товуш эшитилди: сал ўтмай букри елкалар ўртасига жойлашган калла кўринди.

– Ие, Бўрсиквой-ку! Дўстим. Қани дастурхонга марҳамат қилсинлар! – деб қичқирди Каламуш.

Бўрсик бир-икки қадам олға босди-ю:

– Оббо, бу ерда ҳам улфатчиликми?! Э-э, бу дунёда тинчлик йўқ экан-да! – деб шарт бурилиб орқасига қайтди.

– Кўрдингизми, бу зоти олийлари нозиктаъб бўлиб қолганлар, – деди Каламуш хафа бўлиб. – Жамоани жини суймайди, якка хўжалик бўлиб яшашни истайдилар. Хўш, дарёда яна кимлар бор?

– Қурбақага кўзим тушди, – деди Қундуз. – Яп-янги байдаркасида башанг кийиниб олиб, сайр қилиб юрибди.

Икки ошна кўз уриштириб олишди-ю, бирдан хахолаб юборишди.

– Дастлаб, у елканли қайиқ спортига ишқивоз бўлганди, спортнинг бошқа турларини икки пулга олмай кўйди. Кейин эшакли қайиқни кўнгли тусади – кечасию кундузи сувни шалолатиб, маҳоратини оширарди. Лекин, буниям уддасидан чиқа олмади... Ўтган йили нақдгина юзадиган уйга ишқи тушиб қолса бўладими?! Илож қанча, биз кейин нима бўлишини сабр-тоқат билан кутиб турдик... Мана, ундан ҳам кўнгли совибди. Ҳамма нарсадан бирпасда кўнгли қолади. Ҳайронманки, негадир бу Қурбақавойнинг ўз хотинидан кўнгли қолмаяпти-я! – деб аския қилди Каламуш.

– Аммо, ўзи ажойиб йигит! – деб сўз қотди Қундуз. – Фақат салгина субутсизлиги бор. Айниқса, спорт масаласида унга асло ишониб бўлмайди. Бир замонлар унинг гап-сўзларига лаққа ишонишиб, миллий Олимпиада терма жамоасига ҳам аъзо қилиб олишган эди...

Даврада енгил кулги кўтарилди.

Хув нарида ям-яшил орол ястаниб ётганига қарамасдан дарёнинг асосий ўзани яққол кўриниб турарди. Бир пайт ўзанда кичик пойгачи қайиқ кўринди: пак-пакана битта махлуқ зўр ғайрат билан сувни шопириб, тинимсиз эшак урарди.

– Қойилман, куч ҳам бор экан-да! – деди Каламуш ўрнидан сапчиб туриб, – хойнаҳой, Қурбақа бўлса керак... Ҳа, Қурбақа экан! – Эшакчи улфатлар ўтирган томонга қайрилиб қарамади ҳам, уфқ сари шитоб билан ўтиб кетди. – Намунча шошмаса, қайиқдан учиб кетай деяпти-ку! – деди у жойига ўтираркан.

– Ҳозир учиб кетади! – деб қикир-қикир кулди Қундуз. – Мен сизларга Қурбақа билан тўғон кўриқчиси воқеасини айтиб берганманми?.. Айт-

маган бўлсам керак. Мана, эшитинг: бир куни Қурбақа...

Шу чоқ адашиб қолган пашша зиёфатдан қайтаётган маст мисоли ўйноқлаб, ирмоқ устидан ғиз-ғиз этиб ўтди-ю, бирдан сокин сув сатҳида доирачалар ҳосил бўлди ва шалоп этган товуш эшитилди. Пашша кўққисдан ғойиб бўлди.

Таассуфки, Кундуз ҳам ғойиб бўлган эди.

Кўрсичқон сувга қаради: тавба, Кундузнинг товуши ҳамон қулоқлари остида жаранглаб турарди-ю, аммо ўзи ерда ҳам, кўкда ҳам кўринмасди. Шунақасиям бўлар экан-да! Сувда пуфакчалар кўзга чалинарди, холос.

Каламуш майин куйни хиргойи қила бошлади. Ҳайвонот олами удумига кўра, беҳос йўқолиб қолган ҳамтовоқларни сўраб-суриштириш хосиятсизлик белгиси ҳисобланарди. Шу боис Кўрсичқон тилини тишлашга мажбур бўлди.

– Чамамда, сафаримиз қариди, шекилли, – деди Каламуш. – Энди дастурхонни ким йиғиштиради? – деб сўради у эринчоқлик билан.

– Ўзим йиғиштираман, – деди Кўрсичқон чаққонлиги тутиб.

– Қуръа-пуръа ташлаб ўтирмаймизми?

– Йўғ-э, ўзим йиғиштираман, дедим-ку! – деб Кўрсичқон шахдам ишга киришди.

Ҳамма буюмларни битта саватга жойлаштириш Кўрсичқон кутгандек осон эмас экан. Аммо бугун ҳар қандай мушкул вазифани ҳам жон-жон деб адо этишга рози эди: шу сабабли ҳатто саватни тўлдириб, оғзини боғлаб қўйгандан кейин битта ликопча ажриқнинг устида қолиб кетганини кўрди-ю, бироқ асло сўқинмасдан боғични қайта ечди. У са-

ват оғзини иккинчи марта кўртугун қилиб боғлагач, Каламуш оёқ остида қолган ялтироқ санчқини кўрсатди: Кўрсичқон эринмасдан яна боғичини ечди, асло жаҳли чиқмади. Боз устига, доривор кутисини қидириб роса хуноб бўлган бўлса-да, зинҳор-базинҳор таъби тирриқ бўлмади.

Куёш уфққа оғди. Каламуш ўзича алламбалоларни хиргойи қилганча уйқусираб эшкак урарди ва қайикни уй томон ҳайдаб борарди. Кўрсичқон ниҳоятда мамнун эди: нонушта зўр бўлди, саёҳат кўнгилдагидан ҳам зиёда кечди. Бирдан унинг ғайрати жўш уриб, ўзини яна нималарга қодир эканини кўрсатиб қўйгиси келди ва:

– Оғайни, энди эшкакни менга берсангиз! – деб илтимос қилди.

Каламуш кулиб, бош ирғади.

– Ҳали эшкак эшишингизга тўртта қовун пишиғи бор, – деди беғараз оҳангда. – Аввало, бирмунча пайт машқ қилиш керак. Бу сиз ўйлаганчалик осонмас.

Кўрсичқон алламаҳалгача жим бўлиб қолди: у Каламушнинг бамайлихотир эшкак ураётганини кўриб ҳам ҳавас қиларди, ҳам ҳасад. Ҳасад одамларни не кўйларга солиши маълум, албатта. Лекин ҳасад хайвонларни ҳам ўйнатиб юборар экан: Кўрсичқон сапчиб туриб, шартта эшкакка ёпишди; ўзича бир нималарни пичирлаб келаётган Каламуш кўкқис хужумдан ағдарилиб тушди – шу бугун ҳисобидан иккинчи марта қайик ичига чалқанчасига йиқилди. Кўрсичқон бўлса, виқор билан эшкакчининг ўрнини эгаллади.

– Ҳой, тентак, бу нима қилиқ?! – деди Каламуш ётган жойида. – Сиз эшкак уришни билмайсиз, қайикни тўнтариб юборасиз-ку!

Кўрсичқон бор бўйича энгашиб, эшкакни орқага олди ва бир силтаб сувга ботирмоқчи бўлди. Лекин бу иш ўзи ўйлагандек чиқмади: эшкаклар сув сатҳига етмади – фақат ҳавони шопирди, холос. Таянч нуқтасини йўқотган Кўрсичқон қайиқ тубида ётган Каламушнинг устига гурс этиб қулаб тушди. Дарёга тушиб кетишидан хавфсираб шоша-пиша қайиқ ёндорига ёпишди-ю, шу пайт шалоп этган товуш эшитилди – қайиқ тўнтарилди. Сувга ботиб қолган Кўрсичқон жон ҳалпида типирчиларди.

Сув жуда совуқ эди: муздай эди, муз-а! Кўрсичқон димиқиб-димиқиб қоларди, фақат сувнинг шалоплаганини эшитарди... У сув пуркаб, йўталиб, оҳ-вой қилиб сув сатҳига чиққан пайтлари қуёш кўзига шу қадар азиз кўриниб кетардики, асти кўяверасиз! Бирок, Кўрсичқон яна тўхтовсиз равишда сув қаърига чўка бошларди... Ҳаётдан деярли умидини узиб қўйди... Ахийри битта кучли қўл унинг елкасидан ушлаб қолди: бу Каламуш эди. У пиқир-пиқир қуларди, шу боис қўли ҳам кулгисига ҳамоҳанг тарзда силкинарди.

Каламуш эшкакларни Кўрсичқоннинг икки қўлтиғидан ўтказиб, нотавон ошнасини аста қирғоқ томонга итариб чиқариб майса устига ўтқазди. Уёқ-буёғини ишқалади, юнгидан сувини сиқди. Сўнг:

– Энди бир силкининг-чи! Озгина югурсангиз бирпасда иссиб кетасиз! Мен ҳозир саватимизни олиб чиқаман, – деди Каламуш ва дарёга тушиб кетди.

Қалт-қалт титраётган Кўрсичқон ич-этини еб, номус зўрлигидан шу топда ер ёрилса остига кириб кетишга ҳам рози бўлиб, соҳилда югура бошлади.

Каламуш қайиқни тўғрилагунча хийла овора бўлди: сўнг ичидан сувини сепиб қуритди, охири

қайиқ тумшуғини қирғоққа чиқариб, дарёда сузиб юрган ашқол-дашқолларни келтириб жойлади. Зил-замбилдай бўлиб кетган саватни олиб чиқишга кўп уринди боёқиш.

Қайтиш учун ҳамма нарса тахт бўлгач, Кўрсичқон куйруқдаги ўриндиққа ўтирди ва қайиқ жойидан жилиши билан:

– Жон дўстим, мен аҳмоқни кечиринг! Ножўя қилиғим туфайли ажойиб саватимиздан ажралиб қолишимиз мумкин эканини ўйласам, юрагим орқага тортиб кетяпти. Фақат жиннилар шунақа иш қилиши мумкин. Илтимосим шуки, илгари қандай дўст бўлсак, шундай бўлиб қолайлик! – деди култ-култ ютиниб.

– Бемаъни дийдиёларни қўйинг! – деди Каламуш бепарво. – Каламуш оз-моз шилта бўлса, осмон узилиб ерга тушмайди. Мен шундоқ ҳам асосан сув билан тирикман. Сув – менинг ҳаётим!.. Менга қаранг, озгина фурсат меникида яшамай-сизми? Тўғри, уйим оддийгина, Қурбақаникидай қошона эмас. Лекин сизга шарт-шароит яратиб беришга қурбим етади. Қолаверса, сизга эшкак уришни, юзишни ўргатар эдим – ҳали дарё халқидан қолишмайдиган бўлиб кетасиз!

Бу сўзлардан Кўрсичқон шу қадар таъсирландики, анча вақтгача нафаси ичига тушиб, тили калимага келмай қолди. У киприклари остидан юмалаётган ёшларни дам-бадам артиб қўярди, холос. Каламуш дўстини хижолатга қўймаслик учун юзини четга бурди. Кўрсичқон бирпасда ўзига келди; у ҳатто ўзининг тасқара кўринишини калақа қилаётган какликларга ҳам ўшқариб берди.

Уйга келишгач, Каламуш ўт ёқиб, Кўрсичқонни ўчоқ ёнига ўтказди. Иссиқ чопон, шиппак келтирди.

Сўнг дарё тўғрисида ҳар хил ривоятлардан сўзлади. Ғаройиб ҳикоятлар Кўрсичқон учун мутлақо янгилик эди: чунки у доим ер остида яшарди-да! Тўсатдан рўй берадиган сув тошқинлари, дамба қурилиши, чўртган балиқлар, оғир шишаларни денгизга улоқтирадиган кемалар, хуллас, сув билан боғлиқ ҳамма нарса унга деярли нотаниш эди. Шу боис ўша оғир шишалар кемадан ташлаб юборилармиди ёки уларни кемалар отиб юборармиди, Кўрсичқонга унчалик аҳамияти йўқдек туюлди. Каламуш тўлқинланиб Қарқаралар ва уларнинг суҳбатдош танлашдаги устомонлиги тўғрисида, оқова қувурлар ичидаги хангомалар ва Қундуз билан биргаликдаги тунги овлар ҳақида, Бўрсиқ ҳамроҳлигидаги дарбадарлик борасида эртақлар сўйлади.

– Бувимга ўхшар экансиз, – деди Кўрсичқон маънодор қилиб.

– Нега? – деб сўради Каламуш ҳайрон бўлиб.

– Шу мен ҳам болалигимда кўп эртақ эшитардим, сўйлаб берарди бувим... Бувимнинг айтишича, мен қоп-қора тунда туғилган эканман.

– Нима бўпти?! Биров кундузи туғилади, биров кечаси туғилади – шунга ҳам ота-она айбдорми? – деди Каламуш қошларини чимириб.

– Йў-ўқ, мен бувимнинг мияси сал-пал айниб-роқ қолган эди, демоқчийдим, холос. Бўлмасам, у Кўрсичқонлар доим ер остида, қоп-қоронғи ертўлада яшашини эсидан чиқариб қўймасди...

– Ҳм-м, гап буёқда экан-да! – деди Каламуш ниманидир тушунгандай оҳангда.

Кечги зиёфат ҳам зўр бўлди. Кайфиятлар чоғ, қоринлар ёстик боғлангандай дўмпайиб қолди. Зиёфат поёнида Кўрсичқон хийла оғирлашиб,

уйкусираб қолди: уни Каламуш юқоридаги энг шинам хоналардан бирига судраб чиқарди. Меҳмон тамшаниб-тамшаниб бошини пар ёстиққа кўяр экан, алламаҳалгача унинг қулоқларига дарёнинг майин шовуллаши эшитилиб турди.

Бу кун Каламуш ошёнида кечадиган сонсаноксиз кунларнинг дебочаси эди, холос. Келажак ҳар бир кун жазирама ёз фаслини яқинлаштирар, кейингиси олдингисидан бирмунча узунроқ, жозибалироқ бўларди.

Кўрсичқон сузишни ҳам, эшкак уришни ҳам ўрганиб олди. Дарё инъом этадиган севинч ва кувончдан баҳраманд бўлди: қамишзор шовқинига қулоқ тутиб, майин-майин шивир-шивирларининг мағзини чақишни ўрганди.

И б о б

ОЛИС САФАР

ёки пачоқ ароба, ҳолингга вой...

– Каламушжон, сизга битта илтимосим бор, – деди Кўрсичқон куёшли кунларнинг бирида.

Каламуш қирғоқда ўзича хиргойи қилиб ўтирарди. Янги тўқиган жайдари қўшиғига шу қадар маҳлиё бўлиб қолган эдики, шу топда на Кўрсичқон, на бошқа нарса эсига келарди. У тонг палласини ўрдак ошналари билан кўнгилхушлик қилиб ўтказди: ўрдаклар думларини тик қилишиб, бошларини сувга тикишса, у ҳам дарров шўнғирди-ю, уларнинг бағбақасини китиклаб қочарди. Бечора ўрдаклар зудлик билан сувдан бошларини чиқаришиб, сув пуркашар, аччиқланиб қанот

қоқишар эди ва шу тарзда норозилик билдиришар-
ди. Ниҳоят, улар:

– Бас, чарчадик! Боринг энди, тошингизни те-
ринг! Бизни ўз ҳолимизга қўясизми-йўқми?! – де-
йишди ялинишиб.

Каламуш ҳазил аралаш улардан узр сўради
ва қирғоққа яхшилаб жойлашиб олди-да, ашула
тўқиди. Лекин ашуласини «Ўрдаклар қўшиғи» деб
номлади.

*Атрофлари қамишзор,
Сокингина ҳавзада.
Хиром этиб ўрдаклар,
Ўйнашади, маза-да!*

*Думлари тик гўё найза,
Оёқлар-чи, питиллар,
Сариқ тумшуқлар қайда?
Сув остини титкилар.*

*«Шилта, яшил сувўтлар,
Қизилкўзлар кўп жойда
Ризқ-рўзимиз сақланар,
Омбор – балчиқ ҳам лойда.*

*Сувга тиқиб бошимиз,
Думимизни қилиб тик,
Топилгунча ошимиз
Туришни одат қилдик».*

*Жарқалдирғоч чарх урар
Чугур-чугур осмонда,
Ўрдаклар-чи, жим турар,
Кўзлар ўлжа томонда!*

– Мен сизга айтсам, Каламушжон, қўшигингиз каминага унча ёқмаяпти, – деди Кўрсичқон мулозим товушда. Унинг ўзида шоирликнинг «ш» ҳарфи ҳам йўқ эди. Буни ўзи очиқ-ойдин тан оларди.

– Ўрдақлар ҳам шундай дейишяпти, – деди Каламуш кулимсираб. – Жиддий танқидга учрадим: «Нега бизга халақит беради? Муддаоси нима ўзи? Қирғоққа ястаниб олиб, ўтирсак – ўпоқ, турсак – сўпоқ дейди! Яна бизни калака қилиб шеър ёзганига ўлайликми! Инсоф борми ўзи?! Кошкиди бу шеъри назмга ўхшаса, куп-куруқ сафсата, холос», дейишяпти ўрдақлар.

– Жуда тўғри айтишибди, – деди Кўрсичқон қизишиб.

– Нимаси тўғри экан! – деб бирдан ўшқириб юборди Каламуш.

– Мен ҳам шунақа демоқчийдим, – деб дарров ён берди Кўрсичқон. – Танқидчи халқи қачон тўғри гапни тўғрилиқча айтган эдики, энди ўрдақлар айтишса! Улар ҳатто ёлғонни ҳам айлангириб айтишади! Келинг, қўйинг ўшаларни, бекорга асабингизни бузманг! Дийдори курсин!.. Мен сиздан бошқа бир нарсани илтимос қилмоқчиман: мени жаноби Қурбақаникига олиб борсангиз! У ҳақда жуда кўп яхши гапларни эшитдим, энди ўзи билан танишиб қўйсам ёмон бўлмасди!

– Ўзингиз ҳам хўп бамаъни зотсиз-да, Кўрсичқонбой! Сиздек оғайнининг садақаси кетсанг арзийди! Қани, кетдик! – деди кўнгилчан Каламуш ва ҳозиргина ит-мушук бўлиб ўтирганини ҳам унутиб, сапчиб ўрнидан турди. – Қайиқни келтиринг, ҳозироқ жўнаймиз! Уникига эртаю кеч бориш мумкин – меҳмон борса, боши осмонга етади. Мард,

кўнгли очик, меҳмонни кўрса бас, ўзини томдан ташлашдан ҳам тоймайди. Лекин, ундан осонликча кутулиб ҳам бўлмайди!

– Демак, Курбақа ажойиб улфат экан-да! – деди Кўрсичқон эшкакларни кўлига олар экан.

Каламуш қайикнинг куйруқ томонига ўрнашиб олди.

– Бунақаси кам учрайди, ишонаверинг! – деб дўстининг гапини қувватлади Каламуш. – Камтарин, самимий, дали-ғули. Лекин битта айби бор – овсарлиги ҳам йўқ эмас. Ўзимиз ҳам доно эмасмиз-ку, тўғрими? Унинг яна битта камчилиги – сал мақтаниб туришни яхши кўради. Баъзан кеккайиброқ юради... Шундай бўлса-да, Курбақанинг ижобий хислатлари кўп, буни инкор этиб бўлмайди.

Дарё бурилган ерда, дарёга туташ ярим оролда, ям-яшил ўтлоқ қўйнида қизғиш гиштдан қурилган, шинам, данғиллама иморат кўр тўкиб турарди.

– Анави Курбақанинг кошонаси бўлади! – деб кўрсатди Каламуш. – Чап томондаги лавҳани кўр-япсизми? «Хусусий томорқа, қайикда юриш мумкин эмас!» деган шиор осилган жойга қараб ҳайдайверинг: тўппа-тўғри қайик қўйиладиган бандаргоҳдан чиқасиз! Қайиғимизни ўша бандаргоҳда қолдирамиз. Ўнг тарафда отхона бор, рўпарада зиёфатхона – қадимий услубда қурилган. Курбақа нуфузли бойлардан, Швейцария банкида ҳам пули бор. Иморатини кўр-япсизми? Бунақаси Европада ҳам йўқ! Лекин, унинг ўзига буни айта кўрманг; мақтанавериб, кулоқ-миянгизни еб кўяди.

Қайик жилға бўйлаб силжий бошлади. Кўрсичқон эшкакларни бортга суяди. Улар катта сарой соясига бориб тўхтадилар. У ерда ранг-баранг

қайиқлар қалашиб ётарди; баъзилари қозикларга кулликлар қўйилган, бошқалари арқонларга осиб қўйилган эди. Сувда битта ҳам қайиқ кўринмасди. Саройнинг ўзи жуда бетартиб, ташландиқ ҳолда эди. Каламуш саройни бир қур кўздан кечирди-да:

– Тушунарли, – деди. – Демак, қайиқ спорти ҳам меъдасига тегибди. Қизиқ, ҳозир нима билан машғул экан? Кетдик, ўзини топайлик-чи?

Улар қирғоққа чиқишди. Гул-чечак қопланган майсазор бўйлаб одимлай бошладилар. Аммо, ҳеч қанча юрмай Қурбақанинг манглайдан чиқиб қолишди. Жиддий қиёфадаги Қурбақа тўқима беланчақда, тиззасидаги харитага тикилиб ўтирарди. Меҳмонларга кўзи тушган заҳоти ўрнидан ирғиб турди ва:

– Ур-ра, қойил! – деб қичкириб юборди.

У янги меҳмон билан танишиб ҳам ўтирмади, дарҳол иккови билан ҳол-аҳвол сўраша бошлади. Шодлигидан терисига сиғмай, диқир-диқир сакраб ўйинга тушди.

– Бормисиз, дўстларим! Яшанглар! – деб хитоб қилди. – Ҳозир сизга қайиқ юбораман деб турган эдим, азизим Каламушбек! Нима иши бўлса ҳам қолдириб, ўзини олиб келинглари, деб тайинламоқчи бўлиб турган эдим. Хайрият, ўзларинг келиб қолдиларинг: Хизрни йўқласам бўлар экан! Нима ичасизлар? Юринглари, аввало, уйга кириб бирор нарса ютиб олайлик. Сизларга ёлғон-у, аммо ўзимга чин – роса вақтида келдиларинг-да!

– Олдин бир оз нафасимизни ростлаб олайлик, Бақабой, – деди Каламуш ўзини юмшоқ креслога ташлаб.

Кўрсичқон ҳам дўстининг ёнидан жой олди ва гап орасида Қурбақанинг уйига тан берганини изҳор қилди.

– Британия оролидаги энг зўр уй меники! – деб гапни илиб кетди Бақа. – Аслида, дунёдаги энг зўр уй меники десам ҳам хато бўлмайди! – деб илова қилди у.

Каламуш тирноғи билан Кўрсичқонни туртиб қўйди. Шу пайт унинг хатти-ҳаракатини Қурбақа кузатиб турган экан: иккови ҳам қип-қизариб кетишди. Ўртага ноқулай жимлик чўкди. Бир оздан сўнг Қурбақа хахолаб юборди.

– Кечир, Каламушбек! – деди у. – Биласанку, сут билан кирган жон билан чиқади – сал-пал мақтаниб турмасам негадир баданимга қичима тошиб кетаверади! Лекин уйим чакки эмас, тўғрими? Майли қўйинглар энди шу гапларни. Ундан кўра, жиддий мавзуларда суҳбатлашайлик: менга муҳим бир ишда ёрдам бермасаларинг бўлмайди.

– Яна эшкак масаласими? – деб сўради Каламуш соддадиллик билан. – Сувни ҳаддан зиёд шалоплатиб, сачратиб юборсангиз-да, аммо эшкак уришга қўлингиз келиб қолибди. Агар сабр-тоқатли битта устоз топилса...

– Э-э, қўйсангиз-чи, ўша эшкак-пешкакларни! – деб гапни шарт бўлди Қурбақа. – Бу ёш боланинг иши экан. Ундай ҳунарни ташлаб юборганимга анча бўлди. Умримни беҳуда ўтказиб юрган эканман, аҳмоқ бўлиб! Сизларга ҳам ачинаман: умрингизни қаёқдаги ишларга сарфлаб юрибсизлар! Кучингизни нимага ишлатишни билмайсизлар. Мана, мен биламан! Тўғри, илгари мен ҳам билмасдим, энди билдим, қолган умримни нима-

га бағишлашни яхши биламан. Афсуски, умрининг кўп қисмини беҳуда ишларга исроф қилиб кўйибман-а! Майли буёғига худо баракасини берса, ҳали кўп нарсага улгураман. Юринглар, мен отхонада сизларга бир нарсани кўрсатаман! Кўрса арзийдиган нарса ўзиям! Ишқилиб, дўстингиз қарши эмасмикин?

– Йўқ, бажонидил томоша қиламан, – деди Кўрсичқон.

– Мезбоннинг сазасини қайтариб бўлармиди! Улар бирин-кетин кўра тарафга юрдилар. Каламуш беихтиёр афт-башарасини буриштирди. Лекин, сир бой бермасликка тиришиб, Қурбақанинг ортидан виқор билан қадам ташлади. Сарой дарвозаси ёнида яп-янги арава турарди. Ўзиям лўлининг чодирига ўхшарди – ғилдираклари яшил-қизил рангда, ўзи сап-сарик.

– Кўринг, ҳавас қилинг, мен шу улуғ аравакашлар мамлакатининг фуқаросиман! – деди Қурбақа хотини кериб, собит турганча кўлларини белига тираб. – Гап мундоқ бўпти! Хўш, кўнгил нимани тусайди? Оламга саёҳат қилайликми? Чанг-тўзон йўллардан ё майсазор боғлардан, тик тепаликлардан ёки барханлар орасидан юрайликми? Ҳамма жойдан ўтамиз, ўта оламиз! Фақат саломатлик дош берса бас! Минг-минглаб кўналғалар, қишлоқлар, катта-кичик шаҳарлар ортимизда қолади. Бугун бир ерда бўлсак, эртасига кўз кўриб, қулоқ эшитмаган манзилга етиб борамиз! Кўрмаган ерларимизни кўрамиз: дунё бепоён, йўллар чексиз-чегарасиз. Билсангиз, бу арава жумлаи жаҳондаги энг зўр нақлиёт воситаси! Бундан зўри йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас! Ичинини кўринг, ичига кирайлик. Ўзиям

шахсий буюртма бўйича жиҳозланди. Бу менинг ишим, меники! – деб кўксига муштлади Қурбақа.

Кўрсичқон араванинг ичкарасини кўргиси келиб, сохибнинг кетидан соябонли аравага чиқди. Каламуш бўлса, қўлларини думғазасига тираганча жойидан жилмай тураверди.

Араванинг ичи Қурбақа таърифлаганча бор экан: ҳамма қулайликлар мухайё, кўнгилдагидек жиҳозланган. Ётиб дам оладиган кичик-кичик ўриндиқлар, йиғма стол, ошхона печкаси, озиқ-овқат жавони, китоб кўйиладиган токчалар, қафасча, қафасчада қушча, идиш-товоқлар, чойнак-пиёлалар худди расмдагидек териб ташланган эди.

– Яна нима керак? Ҳамма нарса борми? Бор! – деди гердайиб Қурбақа жавончаларни бирма-бир очиб кўрсатаркан. – Мана, бисквит, қисқичбақа, балиқ дейсизми – ҳаммаси бор! Кўнглингиз яна нимани тусайди? Ана шифобахш сув, тамаки, шинни, шароб, май – истаганингиздан ичинг! Манави ерда қарта, домино ҳам бор! Ҳеч нарсани эсдан чиқарганим йўқ, хотиржам бўлаверинг! Хуллас, тушдан кейин олис сафарга жўнаймиз, – деб кўшиб кўйди у зинадан пастга тушаркан.

– Маъзур кўрасиз-у, тақсир, тушдан кейин олис сафарга жўнаймиз дедингизми? – деб қайта сўради Каламуш похол поясини лабининг бир четида ғажиркан.

– Ўзингизни дарров панага олманг-да, азизим! – деди Қурбақа хафа бўлиб. – Ахир, сафарга ёлғиз ўзимни юбормайсиз-ку, тўғрими? Мен сиз бормасангиз бир қадам ҳам босмайман. Гап тамом, вассалом! Энди жанжаллашиб ўтиришдан нима фойда? Биласиз-ку, жанжалга тоқатим йўқ.

Алмисокдан қолган дарёда тентираб юраве-риш жонингизга тегмадими? Ёки ўша кавакдан чиқмасдан ўтиб кетмоқчимисиз? Қайиқни кўзингиз киймаяптими? Э-э, қўйсангиз-чи! Кетдик, мен билан юрсангиз муроди мақсадингизга етасиз!

– Мен тупурдим унақа муроди мақсадларга! – деди Каламуш ўжарлиги тутиб. – Ҳеч қаёққа бормайман, вассалом! Алмисокдан қолган бўлса-да, лекин ўзимнинг дарёмга содиқман. Ҳа, мен кавакда яшайман, қайиғим бор, аммо қайлиғим йўқ. Нима бўпти? Менинг кўнглим шуларни тусайди, холос. Бошқа нарсани кўнглим тусамайди. Эшитдингизми?! Кўрсичқон ҳам ҳеч қаёққа бормайди! Мен, борма, десам – бир қадам ҳам жилмайди! Ишонмасангиз, ана, ўзидан сўранг! Тўғрими, Кўрсичқон?

– Албатта, – деди Кўрсичқон муросасозлик билан. – Сиз нима десангиз шу. Аммо, сафарга бориб-келсак ҳам чакки бўлмасди, чоғи? – деди у ботинмайгина. Чунки у сафарга боришни жуда-жуда истаб турарди: ичига олов тушган эди гўё. Сарик арава, арава ичидаги лаш-лушлар аллақачон дилига васваса солиб қўйганди.

Каламуш ҳам Кўрсичқоннинг кўнглидан нималар кечаётганини билиб турарди. Шу боис ўзи иккилана бошлади. Аслида, Каламуш дўстларини ранжитишни ёмон кўрарди. Кўрсичқон эса унинг дўсти эди, ундан борини аямасди.

Курбақа меҳмонларни зимдан кузатиб турди-да:

– Юринглар, уйга кириб овқатланиб оламиз, – деб таклиф қилди у, бир нарсаларни чамалаб. – Жиддий ишларни шошма-шошарлик билан ҳал қилиб бўлмайди. Сафар ҳам жиддий масала. Бафуржа ўйлаб кўриш лозим. Ростини айтсам, сиз-

ларни бир хурсанд қиламан, деб ўйлаган эдим. «Дўстинг учун захар ич!» деган мақолга умр бўйи амал қилиб яшаётганимни биласизлар-ку!

Қурбақа дидли-фаросатли экан. Хатто тушлик ҳам шундан нишона эди: аъло даражада тайёрланибди. Овқатдан сўнг Қурбақани таниб бўлмай қолди – гўё у Каламуш борлигини унутиб, бўшбаёв Кўрсичқонни алдаб-аврай бошлади. У табиатан мулоҳазали, гапга чечан эмасми, бирпасда саёҳат ишқига уни мубтало қилди-қўйди. Бечора Кўрсичқон бир жойда ўтира олмай қолди. Ишқилиб, сафар муаммоси тушлик охирига бориб ҳал бўлди ҳисоб. Улар ўртасида бўлиб ўтган суҳбат ҳам, дастаклар ҳам бемаънироқ эканини Каламуш англаб турарди-ю, лекин кўпчиликнинг кўнглига қарашга мажбур бўлди. Чунки унинг феъли-хўйи мулойим эди, жангари эмасди. Ахир, сафарнинг ҳар бир кунини чўтга солиб, режа тузиб ўтирган дўстларининг юзига оёқ қўя олмайди-ку!

Музокара поёнига етгач, соф ғалабага эришган Қурбақа меҳмонларни отлар турган кўрага бошладди.

– Қари отни ушланглар, шуниси тажрибали, иссиқ-совуққа чидамли! – деди Қурбақа.

Худо урмаган бўлса, олис сафар мушкулотлари келиб-келиб қари отнинг чекига тушадими?! Мана, энди тўйиб-тўйиб чанг ютади, яғири чиқиб кетади.

– Уни дарҳол аравага кўшинглар! – деб фармон берди Қурбақа.

Салт отга кўрадан бошқа ҳаловатли жой бўлмайди, шу боис у тутқич бермасликка чандон уринди. Уни ушлагунча манави бечоралар ҳам қора терга ботиб кетишди. Қурбақа фурсатдан фой-

даланиб, арава жавонларини сафар анжомларига тўлдирди; ерда ётган тўрва-халталарни, пичан ва пиёз боғламларини арава орқасига осиб қўйди. Бу орада от аравага қўшилди. Арава ўрнидан қўзғалди. Қизиғи шундаки, учови ҳам ўзи билан ўзи гаплашарди, тинмай вайсардилар. Ҳар қайсиси ўзи маъқул кўрган тарзда йўл босарди: бирови арава ёнида лўкиллаб борса, бошқаси арава шотисига ўтириб оларди. Хуллас, сафарнинг ўзи бир жаҳон бўлса, буларнинг ҳар бири биттадан мустақил олам эди.

Куёш тик кўтарилди. Туш маҳали бўлди. Одимлардан кўкка ўрлаётган чанг-чунгдан маст қилгувчи бўй тараларди. Йўл ёқасидаги боғчаларда қушлар сафардошларнинг номини тилга олишиб чуғурлашар, ҳуштак чалишар, рўпарадан келаётган йўловчилар эса куюқ салом-алиқ қилишарди. Аравани кўриб, ҳамду сано ўқийдиганлар ҳам топилиб турарди.

– Ў-ў, қасида ёзаман, қасида! Йўқ-йўқ, қасида эмас, мадҳия ёзаман, мадҳия! Қайтишларингга куй ҳам басталатиб кўяман! – деб чинакам ваъда берарди қандайдир сарой шоири ялтоқланиб.

Яшил девор тагида сабзи кавшаб ўтирган куёнлар бўлса:

– Ву-у, анавини қаранглар, анавини! – дейишиб чапак чалишарди.

Анча-мунча йўл юрдилар, ҳолдан тойдилар. Бирок, руҳан тетик эдилар. Улар ҳазил-ҳузул қилишиб одамлардан холироқ жойга бориб тўхтадиларда, отни аравадан чиқаришиб, пичан беришди; ўзлари арава соясига ўтиришиб тамадди қила бошлашди. Қурбақа ўзининг ишлари тўғрисида тинимсиз сафсата сотарди, жағи ором нелигин асло бил-

масди. Осмондаги юлдузлар тобора катталашиб борар, қаёқдандир пайдо бўлган тўлин ой уларнинг суҳбатига жимгина кулоқ соларди. Ниҳоят, омонат ўринларга узала тушиб чўзилдилар. Қурбақа оёқларини узатиб, уйқусираган кўйи:

– Хайрли тун, йигитлар! Ҳақиқий эркаклар мана бунақа ҳаёт кечириши керак! Титиғи чиқиб кетган дарё тўғрисида гапириб ўтиравериш уят бўлади, – деди.

– Мен дарё тўғрисида бирор нима дедимми?! – деди Каламуш ичи оғриб. – У фақат хаёлимдан нари кетмаяпти, холос, – деб негадир ўзини оқламоқчи ҳам бўлди.

Кўрсичқон кўрпача остида пайпасланиб, қоронғида Каламушнинг кўлини топди ва дўстона қисиб кўйди.

– Сиз нима десангиз шу, мен доим тайёрман, – деб пичирлади Кўрсичқон. – Хоҳласангиз, эрта тонгда қочиб кетамиз. Бир илож қилиб соҳилдаги кўнолғамизга етиб олармиз.

– Майли, қани кўрайлик-чи, охири нима бўлар экан, – деб жавоб берди Каламуш. – Сиздан миннат-дорман, фақат охиригача чидаш керак. Қурбақани ўз ҳолига ташлаб кетиб бўлмайди. Лекин, у бошлаган иш ҳам узоққа чўзилмаса керак. Ширин тушлар кўринг, азизим!

Каламуш билиб башорат қилган экан: сафар кутилмаганда интиҳосига етди.

Дастлабки куни узоқ йўл босилгани учунми ёки беҳуда ишлар кўп бўлгани учунми, нима бало, Қурбақа шу қадар донг қотиб ухлаб қолдики, эрта-лаб уни тепиб ҳам уйғотиб бўлмади. Ахийри унинг уйғонишини кутиб ўтиришмасдан ўзлари ишга

киришиб кетдилар. Каламуш отга қаради, ўт ёқди, кеча оқшом ишлатилган идиш-товокларни яхшилаб ювди. Кўрсичқон қўшни қишлоққа бориб сут-қатик, тухум ва бошқа емишларни келтирди. Қаранг, сафарга пухта ҳозирлик кўрилган бўлса-да, аммо энг асосий нарсалар Қурбақанинг эсидан чиқиб қолган экан! Улар ишларни бирёқлик қилишиб, ҳориб-чарчашиб энди оёқ узатиб ўтиришган эдики, ўзида йўқ хурсанд ҳолатда Қурбақа кўринди.

– Ҳаёт дегани бундоқ бўпти! Уйдаги ҳаёт ҳаётми, бошга битган бало-ку! – деб луқма ташлаб кўйди у.

Бугун улар кўм-кўк текисликлардан, торгина чанг йўллардан ўтдилар. Оқшом пайти яна бир жойга қўноқ бўлдилар.

– Биродарлар баробар бўлиши керак. Ҳамма теппа-тенг ишласин! – деб таклиф қилди Каламуш.

Кўрсичқон ҳам бу таклифни қўллаб-қувватлади.

Эртаси уни эрталаб йўл ҳозирлиги кўрилаётган чоқда Қурбақанинг машки пастроқ кўринди: у негадир табиат қўйнидаги ҳаётни мақтамасди. У ётоқ-жойда ғужанак бўлиб олиб, ўрнидан туришни ҳам истамасди – зўрға ўрнидан кўзғатишди. Арава ҳар кунгидай тупроқ йўлдан борарди. Куннинг иккинчи ярмида шоҳкўчага чикдилар – бу сафар давомида учраган дастлабки расмана кўча эди. Сайёҳат тақдирини ҳал қилиб, кейинчалик Қурбақа ҳаётида туб бурилиш ясаган фалокат айнан мана шу кўчада рўй берди.

Улар кўча бўйлаб равон юриб борардилар. Каламуш от ёнида, югандан ушлаб, гоҳ-гоҳида отга таскин бериб кўярди. Чунки от ҳаётнинг лаззатидан бебаҳра ўтиб бораётганидан доим шикоят қиларди.

– Бундан кўра, қирғизнинг оти бўлганим минг марта афзал эди. Ўшанда ҳеч бўлмаса, Гулсари каби номим оламга дoston бўларди! – дерди от.

Қурбақа билан Кўрсичқон арава орқасида қизгин суҳбатлашиб келишарди. Тўғрироғи, одатдагидек, Қурбақа гурунг берарди, Кўрсичқон бўлса онда-сонда: «Бўлмасам-чи!.. Буни қаранг-а!», деб хитоб қилиб қўярди, холос. Хаёли эса бошқа томонларда кезиб юрарди. Шу пайт йироқ-йироқлардан асаларининг ғувиллашига ўхшаш товуш эшитилди. Атрофда ҳеч нарса кўзга кўринмасди, фақат чанг тобора қуюқлашарди. Ниҳоят, чанг-тўзон ичра балойи офатни эслатадиган бир нарса қорайиб кўринди. Булутга ўхшаш нарса шиддат билан шу тарафга яқинлашаверди: дам-бадам аллақандай ўқирикми-бўқирикми янгради. – «Би-бип-бип!» Лекин бунга ҳеч ким эътибор бермади, узилиб қолган суҳбатни бамайлихотир давом эттирдилар. Қўқис улар бўрон гирдобига тушиб қолдилар: ёввойи шиддатдан йўлнинг чеккасига учиб, ариққа бориб тушдилар, даҳшатли даражада гумбурлаш товуши кулоқларни батанг қилиб қўйди. Навбатдаги «Би-бип-бип!» деган огоҳлантириш нақд уларнинг юрагини ёриб юбораёзди. Кўзларига элас-элас чалиниб қолган нарса шу бўлдики, ялтироқ ойна ичида битта сўхтаси совуқ кимса рулга қапишиб ўтирарди. Шундай қилиб, ниҳоятда ҳашаматли машина бир зумда кўздан ғойиб бўлди, хадемай уфқдаги қопқора нуқтага айланди-қолди. Кулоққа ғув-ғув этган товуш ғира-шира эшитилар, чангга тўлган кўзларга эса ҳеч нарса кўринмас эди.

Йўл бўйи тўқис оилавий ҳаётни орзу қилиб келаётган от бирдан офатга дуч келди-ю, сароси-

мага тушиб қолди: зўр бериб депсинар, тайсаллар, орқага тисарилар, орқа оёқларида тик туриб осмонга сапчир эди; тизгинига осилиб, уни тинмасдан силаб-сийпалаётган, инсофга чакираётган Каламушга асло бўй бергиси келмади. Бечора Каламушнинг барча ҳаракатлари зое кетди: арава йўл ёқасидаги ариққа қарс-курс этиб ағдарилиб тушди. Ҳамманинг ўтақаси ёрилди! Афсус, сафдошларнинг миллий ифтихори бўлган сап-сарик арава энди бир тутам ўтинга айланди-қолди.

Каламуш югуриб кўча ўртасига чиқди. У дағдағ титрарди, жазаваси тутиб депсинарди. Мушталарини дўлайтириб, машина кетган томонга қараб бақира бошлади:

– Аблах, ярамас! Катта йўлни эгаллаб олган, каллакесар! Сен итваччани барибир судга бераман! Полицияга шикоят қиламан! Шошма, Шерлок Холмсга арз қилмасам, отимни бошқа кўяман! Судма-суд сарсон қилавериб, дунёга келганинга қасам ичтириб юбормасам, ўзимни поезднинг остига ташлайман!

Уй соғинчи ҳам Каламушнинг ёдидан кўтарилди. Ҳозир у бефаросат денгизчилар ботқоққа ботириб қўйган кема дарғасидек ҳис этарди ўзини. У йўл ёқасида нари бориб-бери келаркан, кема дарғалари ишлатадиган шалоқ сўзларни эшлашга зўр бериб тиришарди.

Қурбақа йўлнинг ўртасида эс-хушини йўқотиб, меровсираб, узоқлашиб бораётган машинага тикилган кўйи оёқларини узатиб ўтирар эди. Энтикиб-энтикиб нафас оларди, юзида қандайдир телба табассум жилва қиларди, баъзан: «Би-бип!» деб кўярди оҳиста.

Кўрсичқон урина-урина отни аранг тинчитди. Сўнг йўл четида ағанаб ётган аравани кўздан кечирди. Араванинг эшиклари, ойналари пачоқ бўлибди; ўқи эгилиб, яроқсиз ҳолга келибди, битта ғилдираги учиб кетибди; балиқлар атрофга сочилиб ётибди, қафасдаги қушча қўйиб юборишни илтижо қилиб, тинимсиз фарёд соларди.

Кўрсичқон аравани турғизишга уриниб кўрди, лекин кучи етмади. Каламушни ёрдамга чорлади, аммо барибир аравани қимирлатиб бўлмади.

– Бақабой, бу ёққа келинг! Ўзингиз бир иложини топмасангиз, биз чорасини тополмаяпмиз! – деб шовқин кўтардилар.

Қурбақа ўтирган ўрнида ҳатто қимирлаб ҳам қўймади.

– Ие, унга нима жин урди? – деб Каламуш йўл томон юрди.

Сичқон ҳам унга эргашди.

Қурбақа ҳайкал мисоли қотиб қолган эди-ю, лекин ҳамон юзида табассум ўйноқларди, нигоҳларини машина қолдириб кетган ўркач-ўркач чанглардан узмасди. Гоҳ-гоҳида: «Би-бип!» деб пичирларди боёқиш.

Каламуш Қурбақанинг елкасидан қаттиқ-қаттиқ силтади.

– Бизга ёрдам берасизми-йўқми?! – деди у тутоқиб.

– Ғоятда зўр нарса экан, – деб минғирлади Қурбақа. Аммо ўрnidан кўзғалишни хаёлига ҳам келтирмасди. – Тезлигини қара-я, тезлигини! Учар гиламга ўхшайди, худди эртақдагидек экан! Саёҳатга мана шунақа нарсада чиқсанг борми, дунёдан беармон кетасан-да, ўзиям! Бугун бу ерда бўлсанг,

билмадим, эртага қаерларга етиб борар экансан?! Шахару кишлоқлар зув-зув ортингда қолаверади, олдингда янги уфқлар ястаниб ётади. Йўқ, уфқ ястаниб ётмайди, балки туради, муаллақ туради. Эҳтимол, биз кўрмайдиган таянч нуқтасига таяниб турар. Пў-ўшт, пў-ўшт, би-бип!

– Майнавозчиликни йиғиштиринг! – деб ўшқирди Каламуш каловланиб.

– Дунёда бунақа нарсалар ҳам бор экан-да, тавба! – деди Қурбақа яна минғирлаган товушда. – Эссизгина ўтган умрим! Шунча йил нима қилиб юрган эканман? Ҳатто етти ухлаб тушимда кўрмаганман-а? Мана, энди ўнгимда кўрдим. Кўрдиму ошиқи мубтало бўлдим-қолдим. Ошиқ дардининг давоси висолдир. Мен ҳам унинг висолига етмасам, ўламан. Эҳ, армоним маним! Мана шу армоним ҳам ушалса, армонсиз ўтардим! Ўша машина рулига бир мартагина ўтирсам – бас, йўл ёқаларини ағдарилган тўнтарилган араваларга тўлдириб ташлайман! Бемаъни мана шу араваларни кўргани кўзим йўқ. Қуриб кетмайдими ҳар қандай арава!..

– Энди уни нима қиламиз? – деб сўради Кўрсичқон маъюс тортиб.

– Нима қилардик?! Энди фойдаси йўқ, – деди Каламуш қатъий оҳангда. – Уни азалдан биламан. Ҳозир эс-ҳуши ўзида эмас, ўша машинада. Токи ўзига келгунча ойпарастлар каби кечалари ҳам уйқусида юриб чиқади. Уни ўз ҳолига қўйинг. Кетдик, яхшиси, ўзимиз бориб аравани бир ёқлик қилайлик!

Арава синчиклаб кўздан кечирилгач, маълум бўлдики, уни ўрнидан турғизишдан фойда йўқ экан: барибир юрмасди, шалоғи чиқиб кетибди.

Каламуш тизгинни отнинг устига ташлаб, югандан ушлади ва жон-жаҳди билан қушча типирчилаётган қафасни бир қўлида кўтарган кўйи:

– Кетдик, – деб Кўрсичқонга ғамгин бош ирғади. – Энг яқин шаҳарга беш-олти чақирим бор. Яёв боришдан бошқа иложимиз йўқ.

– Қурбақани нима қиламиз? – деб хавотирланиб сўради Кўрсичқон. – Уни бу ҳолатда йўлнинг ўртасида ташлаб кетиб бўлмас? Яна бирорта машина-пашина босиб кетмасин!

– Баттар бўлмайдами! Жонимга тегди! – деди Каламуш алам билан.

Улар фалокат рўй берган жойдан озгина узоқлашган ҳам эдиларки, орқаларидан қадам товуши эшитилди. Бирпасда Қурбақа уларга етиб олдида, қўлтиқларига кирди. У энтикиб-энтикиб нафас оларди, кўзларини уфққа қадаган эди.

– Менга қаранг, бойвачча! – деди Каламуш Қурбақага зардали товушда. – Шаҳарга боришимиз биланоқ дарҳол полицияга учрайсиз: машинанинг эгаси кимлигини аниқлайсиз, шикоят қиласиз. Кейин темирчига бориб шартнома тузасиз: у аравани шаҳарга келтириб тузатиб берсин! Бу ишларни битиришга анча-мунча фурсат зарур, лекин фурсат топилди. Биз Кўрсичқон билан тузукроқ меҳмонхонадан жой оламиз; арава тузалиб, эс-хушингизни йиғиштириб олгунингизча кутиб турамиз.

– Қанақа полиция? Қанақа темирчи? – деди Қурбақа меровсираб. – Нима, мен ўша ғаройиб машинанинг ғаройиб эгасидан шикоят қиламанми? Аравани тузатиш керакми? Қуллук, минг марта қуллук! Арава энди менинг унут дафтаримдан жой олган. Эҳ, Каламушбек, мен билан саёҳатга

чиқишга рози бўлганингизни ўла-ўлгунимча асло унутмайман: акс ҳолда, бу оққушни, қуёш зиёсини, машина деб аталмиш бу ажойиботни кўриш ва бир умрга севиб қолиш менга насиб этармиди?! Моторнинг мафтункор муסיқасини эшитиб, тутуннинг афсунгар бўйини қандай туйган бўлардим?! Ҳаммаси учун сиздан қарздорман, дўстгинам! – деб оташин нутқини яқунлади Қурбақа.

Каламуш ранжиб, юзини тескари бурди.

– Кўрдингизми, энди унга ҳеч қандай муолажа қилмайди, – деди Каламуш. – Шаҳарга боришимиз билан тўғри вокзалга бориб, уйга қайтамиз. Агар иккинчи марта ана шу миждовга ҳамроҳ бўлиб бирор жойга борсам, ит бўлай! – деб қасам ичди Каламуш. У аламини кимдан олишни билмасдан захрини Кўрсичқонга тўкарди.

Улар шаҳарга етиб бордилар-у, вокзалга шошилдилар. Эҳтиётти шарт юк ташувчи ҳаммол қўлига икки пул беришди-да, Қурбақани иккинчи даражали йўловчилар хонасида қолдиришди. Сўнг тўппатўғри меҳмонхонага боришиб, отни меҳмонхона отхонасига топширишди. Йўлда ҳалокатга учраган аравани нима қилиш тўғрисида ҳам кўрсатмалар берилди. Кейин бир амаллаб почта поездига ўтиришди-ю, Қурбақанинг уйи яқинидаги бекатда тушиб қолдилар. Ҳамон тихирлик қилиб келаётган Қурбақа уйқуси очилмаган ёш бола мисоли қийшиқ-шийшиқ қадам ташларди. Уни икки қўлтиғидан суяшиб, аранг уйга киритдилар. Хўжалик ишларини бошқарадиган оқсоч хотинга хўжасини қўшқўллаб топширдилар-да:

– Овқатлантириб, ечинтириб ётқизиб қўярсиз, – деб тайинладилар.

Шундан сўнг кўнгиллари тинчиб, бандаргоҳдан қайикни олиб чикдилар ва кадрдон уйларига равона бўлишди. Кўрсичқон бағоят мамнун эди. Каламуш ҳам ўз уйига – ўлан тўшагига омон-эсон етиб келганидан шод эди. Улар кечки овқатга ўтирган пайтда хуфтон бўлганди.

Эртаси куни Кўрсичқон кеч уйғонди. Кун бўйи бекордан-бекор санғиб юрди. Пешиндан кейин қармоқни олиб, балиқ илинтириш учун энди соҳилга ўтирган ҳам эдики, меҳмондорчиликка кетган Каламуш қайтиб келди. У Кўрсичқонга кўзи тушган заҳоти айтган гапи шу бўлди:

– Янгиликни эшитдингизми? Қурбақа бугун эрталаб биринчи поездда шаҳарга жўнаб кетибди. Маҳаллада дув-дув гап гўё Қурбақа ҳашаматли автомобиль сотиб олмоқчи эмиш. Ҳа!

Ш б о б

ЁВВОЙИ ЧАКАЛАКЗОР

машъум бағрига чорлар

Кўрсичқон анчадан буён Бўрсиқ билан танишишга орзуманд эди. Миш-мишларга қараганда, у жонзотларга кам қўшилса-да, дарё аҳолиси ўртасида ўзига яраша нуфузга эга эди. Шу боис Кўрсичқон Бўрсиқ билан тезроқ танишишни истарди: бу борада Каламушга бир неча марта арз-додини айтганди-ю, бироқ ҳар гал рад жавобини эшитганди.

– Вақти-соати етса, Бўрсиқ ўз оёғи билан келиб қолади, ана ўшанда таништириб қўяман, – дерди Каламуш бўладиган ишни негадир пайсалга солиб. – Ўзидан-ўзи сумаланиб уйга кириб келаверади. Одати шунақа. Аммо унга илтифот кўрсатиб

бўлмайди, эҳтиёт бўлиб гаплашиш керак. Таъби нозикрок.

– Уни тушлик-пушликка таклиф қилсак-чи? – деди Кўрсичқон.

– Келмайди, – деди Каламуш лўнда қилиб. – Кўпчилик ўртасида ўтиришга тоқати йўқ.

– Бўлмаса, ўзимиз уникага меҳмонга борайлик! – деди Кўрсичқон.

– Йўғ-э, нималар деяпсиз?! – деди Каламуш капалаги учиб. – У жуда камсуқум, тортинчоқ – бирпасда хафа бўлади-қолади. Биз минг йиллик кадрдонмиз-у, лекин уйига умуман қадам босмаганман. Қолаверса, уёқларга бориш беҳосият иш. У Ёввойи чакалакзорда яшайди-ку!

– Нима кипти? Ўзингиз, у ерда ҳеч қандай хавф-хатар йўқ, деб айтгандингиз, шекилли?

– Десам дегандирман, аммо менинг ҳамма гапларимга лакқа ишонавериш ҳам тўғри эмас-да! – деди Каламуш гапни чалғитиб. – Боз устига, ҳозир мавриди эмас. Ҳозир уйида борми-йўқми – итим биладими! Йўл олис... Ҳадеб жоникаверманг, хайтовур, ўзи келиб қолар!

Кўрсичқон худди бир нарсадан куруқ қолаётгандек беҳуда ошиқаётганини англади-ю, жоникмасликка қарор қилди.

Ҳар куни янги, хилма-хил ўйин-кулги, ажаб-товур саргузаштлар содир бўларди. Кекса Бўрсик ҳамманинг ёдидан деярли кўтарилиб кетди. Шу тарзда ёз ҳам ўтди. Аёз тушди, совуқ кунлар бошланди, лойгарчилик... Энди фақат уйга қамалиб ўтириш лозим эди. Дарёнинг суви кўтарилди, ётоқхона деразаси ёнидан шовуллаб сув оқарди. Қайикда сайр этиш мавсуми тугади. Ана шундай муштипар кун-

дилларни қондириш учун Қизилбарг бўй кўрсатди: во ажаб, мунчалар латиф, мунчалар ғамгин, шафақ нурига йўғрилган кирмизи булутнинг асл нусхасига ўхшайди-я! Қўл ушлашиб ийманибгина келаётганларни кўрдингизми?.. Улар попуксимон тўпгулли испарак – зангор осмоннинг эгизаклари! Гали келиб, ҳаёт сахнасига субҳидамда наъматак ташриф буюради: журъатсиз, ҳуркак оҳуга ўхшайди. Бу ёз келганидан нишона эмасми? «Ёз бўлди, ёз бўлди! Ғознинг қаноти қоғоз бўлди!..» Бундай хушхабарни фақат жўровоз бўлиб оламга тарқатиш мумкин. Бирок, ҳаёт сахнаси ҳали тўқис эмас, подачини ўрмон илоҳаси бағридан бўшатгани йўқ – очик деразалардан хонимлар унга ичкикиб-ичкикиб термилишади холос. Бундан ташқари, уйқудаги гўзал санамни – ёзни уйғотиб, оташин бўса ва муҳаббат армуғон этгучи шахзода – тубулғигул ҳамон кўринмасди: қачонки, хушбўй тубулғи қаҳрабо ёқаси гулли камзулини эгнига ташлаб бўйгинасини кўрсатса, ана ўшанда ҳақиқий ёз бошланади!

Хуллас, Кўрсичқон ёзмоқни ният қилган китоб ажойиб бўларди, ғаройиб бўларди!

Қишнинг изғирини, совуқ ёмғир томчилари ойнага уриларди. Жондорлар иссиқ инларига биқиниб олишиб, беҳолгина мудраб ўтиришарди. Ҳаёлда эса эрта тонгда буғи кўтарилаётган дарё жонланарди: илк бора илиқ сувга ташаётганингда беихтиёр этинг жунжикади, бор куч-қувватингни йиғиб сувга шўнғийсан-у, бирпасда кирғокқа қочиб чиқасан, исиб олиш учун ҳар тарафга югурасан... Ўрқач-ўрқач қоялар ортидан қуёш кўринади – бутун борлиқ ҳайратомуз ҳолатга киради, гўё кўзни камаштирадиган ранглар ерда пайдо бўлиб, ернинг ўзгача сайқал бераётганидек туюлади.

Эх, хаёлдан нималар кечмайди дейсиз! Ёзнинг дим кунлари ниҳолчалар соясида тушга-ча ҳолсизланиб ётасан: тушдан сўнг маза қилиб чўмиласан, қайиқда сайр қиласан, тупроқ йўлларда сарсари кезасан, ғарқ пишган буғдойзорларда ялло қилиб юрасан... Майли, буларни қўйинг! Серташвиш кунларга хотима ясаб, дўстлик ришталарини янада мустаҳкамроқ боғлаш учун оромижон оқшомларда эртанги кун саргузаштларига ҳозирлик кўришнинг ўзи бир дунё эмасми?!

Узун-узун қиш кечалари жониворлар ўчоқ атрофини ўраб олишиб, минг турли бўлган-бўлмаган гапларни нақл қилишарди. Лекин барибир кун ўтмасди, кун ўтса-да, тун ўтмасди. Кўрсичқоннинг бўш вақти кўп бўларди, баъзан у нима қилишини билмай қоларди. Ўшандай кунлардан бирида Каламуш оловга чотини тоблаб ўтириб мудраб қолдими ёки бўлажак шеърига қофия қидириб, ўзи билан ўзи овора бўлиб қолдими, ишқилиб, Кўрсичқон унинг кўзини шамғалат қилди-ю, Бўрсикни кўриб келай деб Ёввойи чакалакзорга йўл олди.

Иссиқдан тоза ҳавога чикқач, Кўрсичқоннинг эти жунжикди. Ҳаво совуқ, осмонда қора кўрғошиндек оғир булут муаллақ осилиб турарди. Дарахтларнинг барглари тўкилиб, ялонғоч бўлиб қолган эди. У умрида илк бора бепоёнликка дуч келаётганди. Табиат либосини ечиб, ҳар йили уйкуга кетар экан. Кўрсичқон бундай ҳодисанинг моҳиятини ҳали англаб етмасди. Ёз кезлари қуюқ япроқлар орасига яширинган бутазор ҳам, қақир ерлару шағал конлари ҳам энди сирли туюлмасди – гўё уларнинг сирларини биров фош қилиб қўйган каби маънос боқадилар. Айни пайтда келажакда яна мўъжиза

ваъда қиладилар. Табиатнинг «сўзсиз суврати»да ҳам буюк бир ҳикмат яширинганга ўхшарди. Табиат зеб-зийнатсиз, ёзги либоссиз ҳам ўзига ром қилаётгани Кўрсичқонни бағоят завқлантирарди. Ҳозир у табиатнинг қоқ суякларини кўриб турарди. Ялонғоч келбатидан ҳам қудрат ёғилиб, гўзаллик уфуриб турарди табиатнинг. Кўрсичқон бир-бирига уланиб кетадиган адоқсиз байрамларни ҳам, бегим кунларини ҳам унчалик ёқтирмасди. Шу боис, унинг назарида, қовжираган буталар, оқ қайин ва қайрағочлар барибир гўзал эди. «Гўзаллик кийимида ҳам гўзал бўларди, кийимсиз ҳам гўзал бўлади», деб хаёлидан ўтказди Кўрсичқон Лондондаги Қирол музейида кўриб титраб кетгани «Чўмилаётган аёл» расмини эслаб. Шундан сўнг у негадир умрида биринчи бора маҳалласидаги битта келинчакни ростакамига севиб қолганини ва пайт пойлаб туриб, уни шартта кўтариб жўхоризорга олиб кириб кетганини эслади-ю, лавлагидек қизариб кетди. Ўшанда Кўрсичқон: «Беодоблик қилган бўлсам, кечиринг, ўтинаман!» деб хўнграб юборган эди... Шуларни ўйларкан, Кўрсичқон мийиғида кулиб қўйди ва кайфияти бир оз кўтарилиб, Ёввойи чакалакзорга дадил одимлади. Ёввойи чакалакзор ўлжасини пойлаб турган йиртқич мисоли унинг йўлларига мунтазир бўлиб турганини боёқиш қайдан билсин.

У беғам-бепарво ўрмон ичкарасига кириб борди. Оёқ остида шох-шаббалар, хазонлар қисирларди, ағнаб ётган дарахтлар юришга халақит берарди. Тўнкаларни тўсин қоплаганини кўрди-ю, юрагининг тубида таниш ваҳима ғимирлаб қолди. Лекин ваҳимани юрагидан қувиб солди. Биринчи таассуротлари хаяжонли, завқли эди. Аста-секин да-

рахтлар қалинлашарди, кўланкалар қуюқлашарди. Онда-сонда учраб қоладиган каваклар аждарҳонинг инига ўхшарди.

Ўрмон жимжит. Атрофни қоронғилик қоплаб келарди, ёруғлик худди баҳор тошқини мисоли чекинарди. Гоҳ-гоҳида ҳар хил шўртумшуклар кўзга чалина бошлади. Назарида, Кўрсичқоннинг орқасида бир нима тик тургандек туюларди. Ҳа, аниқ бир нима турибди. Эҳтимол, пойлаб тургандир?.. Агар ҳозир у орқасига ўгирилса бас, қоп-қора тешиқдан мўралаб турган понасимон ёвуз башарага кўзи тушадигандек сесканиб кетди. У бор иродасини тўплаб, ёвузлик билан юзма-юз бўлишга аҳд қилиб, шартта орқасига ўгирилган эди, афсус, башара ғойиб бўлибди.

Кўрсичқон қадамини тезлатди. «Бемаъни нарсаларни ўйламаслик лозим. Бўлмаса, лабимга учуқ тошиб кетади», деди ўзига-ўзи. Уялар, инлар бирин-кетин ортда қолаверади: бир, икки, уч... уч, икки, бир... Нима бўлса ҳам санокни мана шу лаънати «уч»дан оширмаслик керак. Акс ҳолда, санок юзга, мингга, милёнга етса, ваҳима босиб, юрак ёрилиб ўлиб қолиш мумкин. Жўяли мулоҳаза юритиб кетаётган Кўрсичқоннинг кўзи беҳос битта кавакка тушиб қолди: нигоҳидан қаҳр ёғилиб турган ингичка тумшук лип этди-ю, ғойиб бўлди! Кўрсичқон турган жойида қотиб қолди. Сўнг қўркувни зўрға босиб, олға интилди. Худди шу чоқ узоқ-яқиндаги барча инлардан биттадан тумшук еб қўйгудек алфозда тикилиб қолса бўладими?!

Шу қора каваклардаги жирқанч башараларнинг падарига минг лаънат! Кўрсичқон дуч келган тарафга қочиб кетишни истарди, анавиларни кўрарга кўзи, отарга ўки йўқ эди. У сўқмоқдан бир сакраб четга чиқди-да, ўрмонга ўзини урди.

Хуштак товуши қулоғига чалингандай бўлди. Ингичка, чинкирок хуштак товуши орқа тарафдан элас-элас эшитилди. Ҳеч нарсани тушунмади, жон халпида олға чопди. Бир пайт ўша хуштак товуши олд тарафдан эшитилди: ингичка, чинкирок... Кўрсичқон такқа тўхтади. У нима қилишини билмасдан бошини қашлади ва орқага қараб қочиш керак деб, энди изига қайтмоқчи бўлиб турган ҳам эдики, хуштак товуши ҳамма томондан эшитила бошлади. Гўё ўрмонни хуштакбозлар бошиб олган эди! Демак, уни тириклайин қўлга туширамиз дейишиб, кўпдан бери йўлини пойлаб ётишган экан-да, вой ярамаслар-эй! «Тириклайин қўлга тушадиган аҳмоқ йўқ! Тиз чўкиб яшагандан кўра, тик туриб ўлган афзал!» деб беихтиёр Куба инқилобчиларининг шиорини такрорларди Кўрсичқон. Лекин, шу заҳоти ўша шиор ўзининг ҳозирги ҳолатига мос келмаслигини эътироф этди. Чунки, улар кўпчилик, бунда эса оддий совуқ қурол ҳам йўқ эди. Ўчакишгандек, зим-зиё тун...

Тапир-тупур товушлар эшитилди. Қадам товушлари шу қадар оҳиста эдики, гўё япроқ тўкилаётганга ўхшарди. Товушлар тобора кучайиб, бир маромга тушди. Тапир-тупурлар олислардан эшитилаётган қадам товушлари эканига энди ҳеч қандай шак-шубҳа қолмади. Лекин, улар орқадами ёки олдиндами? Дастлаб, рўпарадан келаётгандек эди, кейин орқадан таъқиб қилаётгандек туюлди. Ҳозир ҳар тарафлама қуршовга олишга қарор қилишган, шекилли. «Лаънатилар-эй, ҳарбий саноатдан хийла хабардор кўринишади! Вазиятга қараб дарҳол тактикани ўзгартиришяпти!» деб сўкинди Кўрсичқон. Тапир-тупур товуши авж пардага кўтарилди. «Та-

мом, асир олишади! Ишқилиб, огоҳлантирмасдан отиб ташлашмаса бас!»

Кўрсичқон тақдирга тан бериб, букчайиб олди. Шу чоқ битта Қуён дарахт панасидан сакраб чиқди-ю, унинг устига ўзини отди. «Қуён мени кўриб шаштидан қайтар», деган умидда Кўрсичқон қаддини тиклади. Аммо, Қуён қахр-ғазабдан қизариб-бўзариб унга човут солди. Кўрсичқон охириги дақиқада чап бериб қолди. Қуён Кўрсичқонни сал-пал юмдалаб ёнидан учиб ўтиб кетди. Ўтаётиб: «Бу ерда катта холангни излаяпсанми?! Йўқол, хумса!» деди тишларини ғичирлатиб. Шундай деб Қуён тўнка ортидаги кавакка ўзини урди.

Тапир-тупур товушлар тобора кучаяр, гўё атрофни қоплаган хазон устига савалаб дўл ёғарди. Худди бутун ўрмон аҳлининг пайтавасига курт тушиб қолгандек, ёппасига ҳаракатга келган эди: кўплашиб ниманидир, кимнидир таъқиб этишар, қувлашиб ушлаб олмоқчи бўлишарди. Кимни, нимани ушлашмоқчи? Кўрсичқонними?.. Эсанкираб қолган Кўрсичқон уёқдан-буёққа ўзини урар, ҳозир ўзининг уйи минг тилло эди. У бир нарсаларга қоқилиб ўмбалоқ ошиб тушарди, гоҳ тўнкаларнинг қавагига бехос кириб кетар, гоҳида оёғи ерга тегмасдан осилиб қоларди. Ахийри кекса оқ қайин жонига оро кирди: Кўрсичқон бир амаллаб унинг қавагига биқиниб олди. «Хайрият, энди бало-қазо аригандир! Яна ким билсин?» деб атрофга олазарак назар ташларди у. Кўрсичқоннинг мадори куриб битганди, энди қимирлашга ҳоли қолмаган эди. У кавакка шамол учириб кирган хазонлар остига яшириниб олди. Дир-дир титрар, негадир кўнгли айниб, кусгиси келарди. Ташқаридан ҳуштак ва

тапир-тупур товушлар ҳамон эшитилиб турарди. Каламуш бу сафарни нега пайсалга солганини, Ёввойи чакалакзор нақадар бехосият жой эканини энди англаб етган эди...

Уёқда иссиққина ўчоқ олдида Каламуш ҳамон мудраб ўтирарди. Чала шеърининг қоралама нусхаси тиззасидан сирғалиб ерга тушиб кетганди; боши кресло суянчиғида, оғзи очиқ; туш кўряпти, тушида кўнгил кўпригида сайр этиб юрарди. Бир вақт ўчоқдан битта кўмир чўғи чарс этиб сачради-ю, Каламуш уйғониб кетди. Шундан сўнг у шеър ёзаётганини эслади ва ерда ётган қоғозга кўлини чўзди. Кўлини чўзди-ю, шеърга тикилган кўйи ўйланиб қолди... Ўйланиб ўтириб-ўтириб, хаёлида чарх ураётган мисрага қофия топа олмади ва:

– Холикқа солиқни, борлиққа ёрликни қофия қилса бўладими? – деб сўради.

Саволига жавоб бўлмагач, ёнига ўгирилиб қаради: Кўрсичқон жойида йўқ эди.

Уёқ-буёққа қулоқ тутди. Уй жимжит, ҳеч қандай шарпа эшитилмасди. У бир неча марта: «Кўрсичқон! Кўрсичқонжон!..» деб чақириб кўрди. Аммо, жавоб бўлмади. Каламуш ноилож даҳлизга чиқди: илгакда унинг бош кийими кўринмасди, зонтик осиладиган устунга суяб кўйилган калишлар ҳам йўқ эди.

Каламуш ташқарига чиқиб изи қолганмикан деб лой ерни синчиклаб кўздан кечирди. Мана, яқинда лойгарчилик пайти кийиш учун олинган калишнинг изи ҳали ўчмабди – излар тўппа-тўғри Ёввойи чакалакзорга қараб кетган эди.

Каламушнинг қовоқ-тумшуғи осилди; бошини чангаллаганча бирпас ўйланиб турди, кейин ич-

карига кирди. Камарини белига боғлаб, унга бир жуфт тўппончасини қистириб қўйди. Сўнг бурчакда турган қайки таёқни олиб, зудлик билан Ёввойи чакалакзорга жўнади.

У ўрмон этакларига етиб борган пайтда қоронғи тушиб қолган эди. Бедарак кетган дўстининг изини қидира-қидира ўрмон ичкарасига тап тортмай кириб кетди. Унда-бунда дарғазаб башаралар мўралаб туришарди, лекин улар тўппонча тақиб олган довярак махлукни кўришарди-ю, дарҳол писиб кетишарди. Айниқса, гурзидек таёқ нотаниш жонзотларда ёркин таассурот қолдирарди. Каламуш дастлаб ўрмонга қадам қўйганда тапир-тупур, тўс-тўполон кўтарилган бўлса-да, аммо кўп ўтмасдан атроф сокин бўлиб қолди. У чакалакзорни тиккасига кесиб ўтди: атай сўқмоқ бўйлаб юрмади, овлоқ жойларнинг тити-питисини чиқарди. Вақти-вақти билан:

– Кўрсичқон, ҳо-о Кўрсичқонбек! Қаердасан?! Бу мен, дўстингиз Каламуш! – деб чақириб қўярди.

Бир соатдан мўлроқ вақт мобайнида ўрмонни роса кезди. Хайрият, чақириқларга ахийри жавоб келди. У товуш келган тарафга юрди: зим-зиё бўлишига қарамасдан оқ қайинни бехато топди. Кавакдан дилхаста товуш чикди:

– Наҳотки, сиз бўлсангиз, Каламушжон!

Каламуш бир амаллаб кавакка қаради-ю, ўлар ҳолатда ётган, дир-дир титраётган Кўрсичқонни кўрди.

– Эҳ, Каламушжон, мен кўрқоқлик қилиб... иштонимни хўллаб қўйдим! – деб нола қилди Кўрсичқон. – Айтсам, ишонмайсиз!

– Нега ишонмас эканман? – деди Каламуш таскин оҳангида. – Йигитчиликда бўлади-да! Фақат ўйланмай қилинган иш яхшилик билан ту-

гамайди. Кўрдингиз, сизни бу йўлдан қайтараман деб чакана уринмадим. Биз дарёликлар ҳам буёққа кам келамиз, келадиган бўлсак гуруҳ-гуруҳ бўлиб келамиз. Шунда фалокатга йўлиқмайсиз. Бундан ташқари, ўрмоннинг сир-асроридан хабардор бўлиш лозим: биз хабардормиз, сиз беҳабарсиз! Ўрмон ҳайвонлари чўчийдиган афсун ва дуоларни, имо-ишораларни, пичирлаб ўқиб юриладиган шеърларни ёддан билиши керак. Чўнтакда бир хил ҳид таратадиган гиёҳларни олиб юриш лозим. Ана шунақа ҳийла-найрангларни билмасангиз, албатта, иштонингизни ҳўллаб кўясиз-да! Тағинам сиз осон кутулибсиз! Ҳайвонларга ем бўлиб кетиш ҳам ҳеч гап эмас, ҳа! Ҳартугул, ўрмонга тумшук тикмаган маъқул. Акс ҳолда, шўрингиз қуриydi. Бўрсик ёки Қундуз бошқа гап, уларга тенглашиб бўлмайди. Мияни ишлатиш керак, дўстим!

– Қурбақа буёққа келишдан кўрқмайдими? – деб сўради Кўрсичқон умидвор оҳангда.

Каламуш қаҳқаҳа отиб юборди.

– Мункиллаб қолган Бақани айтяпсизми?! Устига зарбоф чопон ёпсангиз ҳам буёққа қадам босмайди! У анойилардан эмас! – деди у.

Каламушнинг қаҳқаҳаси, камарида ялтираб турган тўппончалари Кўрсичқоннинг руҳини тетиклаштирди. Унинг титроғи босилди, ўзига келди.

– Қани, кетдик! – деди Каламуш ўрнидан кўзғалиб. – Тезроқ уйга етиб олайлик. Бўлмаса, туни билан бу ерда қолиб кетсак борми, музлаб ўлишимиз ҳеч гап эмас.

– Каламушжон, бирпас дам олай. Илтимос! – деб зорланди Кўрсичқон. – Тинка-мадорим қуриб қолди. Бу туришда уйга етиб боришим даргумон,

йўл-пўлда узилиб қолсам борми, ўлигим ҳам сизга дардисар бўлади!

– Майли, бирпас нафасингизни ростлаб олинг, – деб розилик билдирди Каламуш. – Лекин, ёмон нафас қилманг: яхши гапга ҳам, ёмон гапга ҳам фаришталар «омин!» дейди... Салдан сўнг ой чиқади, ойдинда юриш осон.

Кўрсичқон хазонларни устига тортиб, ғужанак бўлиб уйқуга кетди. Қуш уйқуси, деганлари шундай бўлса керак: беҳаловат, бедор уйқу кўз юмик бўлади-ю, аммо кўнгил уйғоқ. Каламуш жунжикиб, хазонга бурканиб ўтирди. У ўқланган тўппончасини маҳкам ушлаган кўйи дўстининг уйғонишини сабр-тоқат билан кута бошлади.

Кўрсичқоннинг уйқуси узоққа чўзилмади, дарров уйғонди. Энди у хийла хушчақчақ бўлиб қолганди.

– Эҳтиёти шарт ташқарини бир кўздан кечириб келай, – деди Каламуш дўстига қараб. – Тинчлик бўлса, дарҳол йўлга тушамиз! – У кавакдан бошини чиқардию: – Вой бў-ўй, буёғи расво бўлибди-ку! – деб юборди.

– Нима бўпти, Каламушжон? – деб сўради Кўрсичқон ҳайратланиб.

– Қор! Ёғишини қаранг, роса ташляпти-да! – деб жавоб берди Каламуш.

Кўрсичқон ҳам Каламушнинг ёнига сукилиб кириб, ташқарига бўйлади-ю, оғзи ланг очилиб қолди: ваҳимали ўрмон бирпасда оппоқ либосга бурканган эди. Бу ерларга йўли тушган ҳар қандай махлуқни зир-зир титратадиган қора каваклар, пис-тирмалар оппоқ қор остида қолганди. Гўё атрофга сехрли оқ гилам тўшалганки, бундай гиламни кир-

чир оёқ билан топташ гуноҳдек туюларди. Паға-паға ёғаётган қор ўйноқлаб юзга уриларди, этни жунжиктирарди. Қорнинг ёғдуси бормиди, нима бало, дарахтлар қорайиб кўзга ташланарди.

– Начора, йўл топишга уриниб кўриш керак. Энг ёмони – мен ҳозир қаерда турганимизни ҳам билмайман, қор ҳаммаёқни кўмиб юборибди, – деди Кўрсичқон ўйга толиб.

Айтса-айтмаса, Кўрсичқон ўрмонни таний олмасди; тўрт тараф ҳам қиблага ўхшаб қолган эди. Энди таваккал қилиб, бир томонга қараб юрилмаса бўлмайди. Бошқа илож йўқ. Улар бир-бирларининг пинжларига тикилишиб, аста одимлай бошладилар. Дилда умид мужассам, кўзда илинж. Гўё йўлда учрайдиган ҳар бир дов-дарахт эски қадрдонлардек эгилибгина салом берарди; оппоқ қор босган муюлиш ҳам ўша-ўша – ўзгармаган, худди минг йиллик танишдай илиқ кутиб олиб, илиқ кузатиб қолди. Ҳартугул, улар сир бой бермасдилар.

Бир ярим-икки соатлар чамаси йўл юрилгач, дилларда умидсизлик нишонаси пайдо бўлди. Аввалига бошлари қотди, сўнг саросимага тушдилар ва нафас ростлаш баҳонасида йиқилиб ётган дарахтга аста ўтирдилар. Оёқлари лов-лов ёнарди, бўғинлари сирқирарди, юнглари жикқа хўл, қор босиб қолган хандақларга ағнайвериб аъзойи баданлари моматалоқ бўлиб кетган эди. Азбаройи қор қалинлигидан юриш амримаҳол бўлиб қолди. Ўрмон тобора қуюқлашарди; бир-бирига чирмашиб кетган дарахтларни оралаб ўтиш мумкин эмасди. Гўё ўрмон чексиз эди, унинг чегарасига етиб боришга ҳеч ким кафолат беролмасди.

– Бу ерда яна қанча ўтирамиз? – деди Каламуш норози бўлиб, – музлаб қоламиз-ку, совуқни

қаранг! Ҳайронман, қор ёгаётганда бунчалик совуқ бўлмаслиги керак эди... Туринг, яна бир марта уриниб кўрайлик! Ўтиргандан фойда йўқ. Агар ўтиргандан фойда бўлганда борми, дунёдаги барча қари кизлар қиролича бўлиб кетишарди! – деб ҳазил қилди Каламуш. Сўнг атрофга ўйчан назар ташлаб давом этди: – Ҳали қор тинадиганга ўхшамайди. Демак, йўл юриш бундан ҳам қийин бўлиб қолади... Ху-ув анави тарафда водий кўриняпти, чоғи. Тепаликларни кўряпсизми? Ўша томонга омон-эсон етиб олсак бас, бошпана топилади: ғоргами, кавакками, кандикками кириб олиб дам оламиз. Бошимиздан қор уриб турмаса бўлгани, уёғи бир гап бўлади-да! Нима дедингиз? Ўзимиз ҳам божмоннинг итидай чарчадик.

Улар зўр-базўр кўзголишиб, рўпарада тахмин қилинган водий томон равона бўлишди. Хийла йўл юришди, мўлгина юришди ва бир тепалик пойига етиб боришди. Ўша ерда пайпасланишиб, тимирскиланишиб туришар экан, Кўрсичқон нохос инграб юборди. Қоқиниб кетдими, нима бало, мункиб қор остига кириб кетди.

– Вой оёғим! – деб додлади у. – Илигим синдику! – деб оёғини чангаллаганча қорга ўтириб қолди.

– Нима, бугун чап ёнингиз билан турганмисиз? Ҳар қадамда бир офатга йўликасиз-а? – деб Каламуш дўстининг ёнига чўк тушди. – Қани оёқчангизни буёққа узатинг-чи! Бай-бай, ёмон кесилибди-ку! Қимирламай ўтиринг! Ўқ томирингизни боғлаб қўймасам, қон тўхтамайди.

– Қор остидаги бутоқками-мутоқами уриб олдим, шекилли, – деди Кўрсичқон инграниб. – Вой-ей, бунча азоб тортгунча уйланиб, уйда хотинимнинг кучоғида ётсам ўламанми, а?!

– Ҳечқиси йўқ, танадаги жароҳат битади, лекин дил жароҳати битмайди, – деди Каламуш салмоқдор оҳангда. – Қани, кўрайлик-чи! – У Кўрсичқоннинг ярасини обдан кўздан кечирди-да: – Бутоқ ҳам, бутоқнинг қофиядоши ҳам бунақа кесмайди, оёғингизни ўткир темир кесган! – деб хулоса чиқарди. Сўнг у тепаликларга синчиклаб назар ташлади.

– Э-э, нима кесганини аҳамияти йўқ! – деб чийиллади Кўрсичқон жон аччиғида. – Бахтсиз ходисага учраганим учун менга биров суғурта тўлармиди!

Каламуш дўстининг дийдиёсига эътибор бермасдан тезда ярани боғлади-да, бир жойдаги қорни ҳар томонга улоқтира бошлади. У жон-жаҳди билан тўрт оёғида ҳаракат қиларди: қорни тўғри келган тарафга итқитарди, сўнг бирпас ишдан тўхтаб, ерга синчков разм соларди ва ишида давом этарди. Кўрсичқон унга қараб турди-да, ахийри тоқати тоқ бўлиб:

– Каламушжон, бас қилинг! Нега бирдан жазавага тушиб қолдингиз?! Бу ерда ҳеч қанақа қазилма бойлик йўқ! – деди.

Каламуш тўсатдан кичкириб юборди: «Ур-ра! Урр-эй!» деб қор устида ирғишлаб ўйинга туша бошлади.

– Нима топдингиз? – деб сўради ҳамон оёғини ушлаб ўтирган Кўрсичқон.

– Келинг, кўринг! – деди Каламуш ирғишлаб.

Кўрсичқон оқсоқланиб унинг ёнига борди ва қор бағрида очилиб қолган чуқурга кўз тикди.

– Бу нима? – деб сўради хайрон бўлиб. – Тушунмаяпман. Илгариям бир кўрганман. Хўш, ни-

маси қизиқ? Бор-йўғи, оёқ қирғич битта темир, холос. Нима қипти? Шунга шунча ирғишлайдими?!

– Эҳ, каллаварам! Шунга ҳам ақлингиз етмаяптими? – деб сўради Каламуш тўлқинланиб.

– Нега ақлим етмас экан? Етиб турибди! – деб эътироз билдирди Кўрсичқон. – Бирорта овсар эсидан чиқариб қолдирган, шекилли. Бунақа асбобни дуч келган жойда эсдан чиқариб қолдиравериш яхши эмас. Бу ердан мендан бошқа махлуқ юрса ҳам, албатта, оёғини кесиб оларди. Вой бефаросат-эй! Ҳали уйга омон-эсон етиб борай, устидан арз қиламан!

– Бўлди! – деб хитоб қилди Каламуш. – Бекорга сафсата сотгандан кўра, менга ёрдамлашиб юборинг! – У жон-жаҳди билан яна қорни кавлай бошлади; ўзи қор бўрон ичра кўринмай қолди.

Саъй-ҳаракатлар зое кетмади, ниҳоят, остонага тўшаб қўйиладиган шолча кўринди.

– Мана, мен сизга нима дегандим! – деди Каламуш гердайиб.

– Хўш, нима қипти? Буни сира ажабланадиган жойи йўқ-ку! – деди Кўрсичқон пинак бузмай. – Шарти кетиб, парти қолган битта латта топибсиз. Ким билсинки, бу кимнинг эски иштони экан! Майли, тилла топган тентакка ўхшаб ўзингиздан ўзингиз ўйинга тушаверинг. Лекин, ҳовурингиз босилгач, уйга кетишни ҳам ўйлаб кўрсак чакки бўлмасди. Нима дедингиз? Ёки мана шу шолчани еб ётамизми, устимизга ёпинамизми? Кошқийди, учар гилам бўлсаки, устига чиқиб олиб бирпасда уйга етиб борсак.

– Хомкалла экансиз, хомкалла! – деди Каламуш тутоқиб. – Ундан кўра, манави шолча бу ерда нима қилиб ётганини ўйлаб кўрмайсизми?

– Каламушвой, майнавозчиликни йиғишти-ринг! Балки, ўша шолча билан гаплашиб кўрар-сиз? Нега бу ерда ётганини ўзи айтиб берар-а?

– Ҳой, хом сут эмган банда! Бехуда гап сотган-дан кўра, менга ёрдам беринг, дейман! – деди Ка-ламуш ростакмига ғазабланиб. – Қорни кавланг, тимдаланг, ҳаммаёқни ағдар-тўнтар қилинг! Шу кеча иссиқ кўрпага бурканиб ухлашни истайсиз-ми? Жонингиздан умидингиз борми? Бор бўлса, марҳамат, ишга киришинг! Лаллайиб турманг! – деб Каламуш вақтни ғанимат билиб тағин қор бос-ган тепаликка ёпишди. У қайқи таёғнинг учини у ер-бу ерга тикиб кўрди-да, сўнг шиддат билан қорни ковлай бошлади.

Кўрсичқон томошабин бўлиб туришни ўзига эп кўрмади: у ҳам номига бўлса-да, қимирлаб турди. У гўё Каламушга ҳиммат кўрсатаётгандек ҳаракат қиларди. Ичида эса Каламушнинг ақлдан озиб қолганига мутлақо шубҳа қилмасди.

Орадан анча-мунча вақт ўтгач, ғор-ғор терга бот-ган Каламушнинг қўлидаги таёқ қаттиқ бир нар-сага урилди. Ғалати товуш эшитилди – бу тубсиз бўшлиқнинг товуши чиққан ерни қордан тозалади-да, қўлини чуқурга тикиб ниманидир пайпаслаб кўрди. Сўнг Кўрсичқонни ёнига чорлади. Икковлашиб яна қорни тозаладилар. Охири пешона терлари бехуда кетмади: топилмани кўриб Кўрсичқоннинг оғзи ланг очилиб қолди. У кўзларига ишонмасди. Қор уюмига ўхшаш тепаликка чиқаверишда тўқ рангга бўялган мустаҳкам эшик кўзга яққол ташланиб турарди. Эшик тепасида кўнғироқ ҳалқаси ипга осилган, унинг остида катта ҳарфларда тахтачага мўъжаз лавҳа ўйиб ёзилган эди: «Жаноб Бўрсик». Қор ёғдусида ёзув-

Каламуш қайқи таёғи билан эшикни даранг-дур-
рунг этказиб қоқа бошлади. Кўрсичқон ҳалқани
мўлжаллаб туриб бир сакради-да, уни ушлаб олди.
Лекин оёғи ерга тегмай қолди: у ҳалқага осил-
ганча у ёқдан-бу ёққа бориб-келарди. Ичкаридан
эса қўнғирокнинг кучсиз жаранглаши элас-элас
қулоққа чалинади, холос.

IV б о б

ЖАНОБИ БЎРСИҚ

ёхуд ишонсанг гар ўзингга ишон

Каламуш билан Кўрсичқон совқотган оёқларини
бетоқат тапиллатишган кўйи остонада анча ку-
тиб қолишди. Ахийри ичкарида эшик тарафга
яқинлашиб келаётган қадам шарпасини илғадилар.
Кўрсичқоннинг назарида, ичкаридаги махлуқ ки-
йилавериб шалпайиб кетган бесўнақай шиппакни
судраб келаётган эди. У ўз мулоҳазаларини Кала-
мушга шипшитиб қўйишга ҳам улгурди. Ажабки,
Кўрсичқон янглишмаган экан – у айтган гап тўғри
чиқди.

Эшик тамбаси шарақлаб сурилди ва қопқаси
қия очилди. Тирқишдан узун тумшук, бир жуфт
уйқусираган кўзни бемалол кўриш мумкин эди.

– Ҳой, ким бўлсанг ҳам эшикни яна бир марта
шунақа тарақлатсанг... – деган таҳдидли товуш эши-
тилди ичкаридан. – Кимсан? Бемаҳалда нима қилиб
тентираб юрибсан? Нега индамайсан, жавоб бер!

– Бўрсик. Эшикни очинг-да, энди! – деб хитоб
қилди Каламуш. – Жуда интизор қилиб қўйдингиз-
ку! Бу мен Каламушман, ўртоғим Кўрсичқон билан
адашиб қолдик. Ташқарида бўралаб қор ёғаётир!

– Ие, Каламуш?! Ўзингмисан?! Оббо, кадр-доним-эй! – деб қувноқ товушда қичқирди Бўрсик дарҳол гап оҳангини ўзгартириб. – Қани, марҳамат! Ичкарига киришлар! Вой-бў, музлаб қолибсизлар-ку. Э-э, сизларни қаранглар-у! Қор-бўронда, зим-зиё тунда Ёввойи чакалакзорда пишириб қўйибдимиз?! Кирсаларинг-чи, нега қаққайиб қолдиларинг!

Иссиқ жойда жон сақлашга интиқ бўлиб турган икки жонивор уриниб-суриниб ичкарига кирдилар. Уларнинг бахтига эшик дарҳол ёпилди, совук ташқарида қолди. Хайрият, деб кўнгилларидан кечирдилар ва бирдан енгил тин олдилар.

Бўрсик этаги ерга тегадиган иссиқ халат кийиб олган эди. Оёғида шалпайиб қолган шиппак, қўлида япалоқ шамдон. Афтидан, эшик тақиллаган пайтда энди ётмоқчи бўлиб турган, шекилли. У тик турган кўйи меҳмонларга ачиниб разм соларкан, икковининг бошини силаб-сийпаларди.

– Бемаҳалда майда жониворлар санғимасдан уйида ўтириши лозим, – деди у оталарча меҳр билан. Ишқилиб, Каламушжон, бирор ғавғони бошлаб қўймадингми?.. Юринглар, ошхонага ўтайлик, овқат тап-тайёр, ўчоқ бозиллаб турибди.

Мезбоннинг ўзи йўл бошлади: унинг шиппаклари тапиллар, шамни баланд кўтариб олган эди. Унга изма-из Каламуш билан Кўрсичқон борардилар, ҳар иккови ҳам бу кеча хушнуд ўтишига асло шубҳаланмасди, албатта. Шу маънода меҳмонлар бир-бирларини нуқиб-нуқиб қўйишди. Боши-кети номаълум, нимқоронғу, кўримсиз йўлакдан ўтдилар-да, охири марказий залга кириб бордилар: у ердан ҳар томонга ертўлани эслатадиган йўлаклар тармоқ отиб кетганди. Залга эмандан

килинган вазмин эшиклар орқали кирилди. Бўрсик нариги эшиклардан бирини ланг очиб юборди-ю, юз-кўзларига иссиқ ҳаво ва ошхонанинг хушбўй хиди гуп этиб урилди.

Қизғиш ғиштин пол анча ейилиб, юпқа бўлиб қолган эди. Ғўлачалар аланга олиб ёнаётган ўчоқнинг икки ёнига, елвизакдан холи жойга, гап сотиб ўтириш учун бир-бирига қараган, тик суянчиқли иккита кресло қўйилганди. Ошхона ўртасида узун ясси стол, икки томонида ўриндиқлар муҳайё. Столнинг нариги бошида, орқага озгина сурилган ҳолатда қолган кресло рўпарасида чала тановул килинган овқатлар турибди. Афтидан, Бўрсикдан ортиб қолган бўлса керак: оддий, лекин тўйимли экани шундоқ билиниб турибди. Ошхона бурчагида буфетга тартиб билан териб қўйилган топ-тоза ликопчалар ялт-юлт қилади. Шифт вассаларига дудланган гўшт, куритилган гиёҳлар, боғлам пиёзлар, тухум тўла саватлар осиб қўйилибди. Бундай ошхонани шавкатли жангдан кейин буюк ғалабани нишонлашга тўпланган қаҳрамонларга ёки ўримйиғим якунига бағишланган ҳосил байрамида иштирок этаётган азамат деҳқонларга раво кўриш мумкин эди. Ўз-ўзидан равшанки, уч-тўртта бўлиб олиб чақчақлашиш учун ҳам бундан ортиқ гўшани топиб бўлмасди.

Қизғиш пол дуд қопланган шифтга табассум ҳадя этарди; ўтилавериб сийқаланиб кетган эман эшиклар бир-бирлари билан имлашарди; буфетдаги ликопчалар токчадаги кўзачаларга қараб илжайишарди. Ўчоқдаги гулхан эса сеники-меники қилиб ўтирмасдан барчага баробар ёғду сочарди.

Меҳмондўст Бўрсик тузукроқ исинсин дея Каламуш билан Кўрсичқонни ўтга яқинроқ ўриндиқларга жойлаштириб, ҳўл бўлиб кетган устбошларини, оёқ кийимларини ечиб олди. Сўнг уларга чопон, шиппак келтирди. Кўрсичқоннинг болдиридаги ярани иссиқ сувда ювиб, қандайдир малҳам суртган эди, бирпасда оёғи соғайди-қолди. Меҳмонлар иссиқдан бўшашиб, оёқларини бамайлихотир узатишиб ўтиришарди-ю, лекин овқатланиш учун Бўрсик столга териб қўяётган идиш-товоқлар товушини кулоқларини динг қилишиб эшитишарди. Ёввойи чакалакзорда рўй берган балойи офатлардан халос бўлишгач, энди улар худди довулдан сўнг сокин бандаргоҳга омон-эсон етиб келган денгизчилар мисоли ўзларини ниҳоятда бахтиёр хис этишарди. Уларнинг назарида, қор босган ўрмон гўё борса-келмас ороли каби минг-минглаб чақирим олисларда қолиб кетган бўлиб, бошларидан кечган азоб-уқубатлар ҳам ёмон тушдай туюларди.

Мириқиб исиниб олишгач, Бўрсик уларни тўкин дастурхонга таклиф этди. Бечоралар ўлгудек оч қолишгани учун, хилма-хил таомларни кўриб шошиб қолишди. Иштаҳалари карнай бўлиб кетиб, нимадан бошлашни билишмасди – қайси таомдан олиб, қайси таомни кейинга қолдиришни ўйлашарди. Роса бошлари қотди. Кейин ўйлашни тўхтатиб, дуч келганини оғзиларига тикаверишди. Овқатланиш жараёнида «мик» этган товуш чиқаришмади, фақат лабларининг чапиллаши эшитиларди, холос. Охири қоринлар қаппайиб, суҳбат мавриди етган чок ажаб хангома рўй берди. Ана ўшанда ҳам лунжлар шишиб турар, оғиз тўла овқат эди. Ана хижолат-

пазлигу мана хижолатпазлик! Яхшиямки, Бўрсик бунақа икир-чикирларга эътибор берадиган бачкана кайноталарга ўхшамасди. Ҳамма бараварига вағир-вуғур қияптими, биров столга ўмганини ташлаб олиб хуррак отяптими – унга барибир. Жамоатга кам аралашадиган, кўпчиликни жини суймайдиган Бўрсик кўр тўкиб дастурхон бошида ўтирарди, дўстларининг саргузашт тафсилотларини диққат билан тинглар, лозим топган пайтида бошини силкитиб, маъқуллаб қўярди. У орага гап сукмасди, юзида на ажабланиш, на аччиқланиш аломати бор эди. «Сизларга айтган эдим-ку! Нима учун гапимга қулоқ солмадинглар!» каби дашномлардан ҳам ўзини тияр эди. Ундоқ қилиш керак, бундоқ қилиш керак қабилдаги панд-насиҳатларни ўзига эп кўрмасди. Сухбатлашиш давомида Кўрсичқон уни жуда яхши кўриб қолди.

Овқатланиб бўлишгач, қоринлар шу қадар тўйиб кетдики, қимирласа торс ёриламан дерди. Уччовлон ғўлачалар яллиғланиб ёнаётган ўчоқни куршаб ўтиришарди. Қорин тўк, қайғу йўк. Ярим тунда бундай ўтириш ҳар кимга ҳам насиб этавермаслигини ҳаммаси жуда яхши биларди. Олди-қочди гаплар поёнига етгач, Бўрсик самимий оҳангда:

– Қани, сизлар томонда нима гаплар бор? Қурбақа биродаримизнинг аҳволлари қалай? Бир эшитайлик-чи! – деб қолди.

– Э-э асти сўраманг! Биродарингизни ҳолига маймунлар йиғлаяпти! – деди Каламуш ташвишманд киёфада. Кўрсичқон эса кўлларини боши остига қўйиб, скамейкага чўзилиб олганди. У ҳам афтини ғижимланган маҳсидек буриштириб ётарди. – Чатоқ бўлди... Ўткан ҳафтаям Бақа фа-

локатга йўлиқди: энди машинага ишқивоз бўлиб қолди. Мол-мулкани гаровга тикиб, машина олиш ҳаракатида куйиб-пишиб юрибди. Аввало, машина бошқаришни ўргангин, бирорта тажрибали ҳайдовчини ёллагин десак, асло кўнмаяпти. Ўзим туғма талантман, дейди.

– Бу нечанчиси? – деди Бўрсик маъюс тортиб.

– Фалокатми ёки машинами? – деб саволга аниқлик киритмоқчи бўлди Каламуш. Сўнг беҳафсала давом этди: – Унга қолса, иккиси ҳам бир гўр. Ўзиям ҳозир еттинчи марта янги машина оляпти, олдингиларини пачоқлаб бўлди! Аравахонасига қадам босиб бўлмайди: темир-терсақларга тўлиб кетган... Қўйинг ўшани, бекорга жағимизни оғритиб нима қиламиз!

– Кейинги пайтларда уч марта кетма-кет касалхонага тушди, – деб гап қистирди Кўрсичқон. – Полицияга тўлаган жарималарининг ҳад-ҳисоби йўқ.

– Буёғи ҳам майли-я, аммо-лекин, Қурбақа бой бўлса-да, миллионер эмас-ку! – деб фикрини давом эттирди Каламуш. – Икки куннинг бирида яп-янги машинани пачоқлаб тураверса, жарақ-жарақ жарима тўлайверса, ахир, бунақада Сулаймон тоғи ҳам дош беролмайди, емирилиб соб бўлади! Мана кўрасиз, тез кунларда Қурбақа ё ўзининг бошини еб кетади ёки узил-кесил хонавайрон бўлади! Бироқ, биз ўша мусибатли кун келишини бир четда томошабинлардай кузатиб туrolмаймиз, дўстимизга ёрдам беришимиз керак. Тўғрими, Бўрсик?

Бўрсик теран ўйга толди. Орадан анча-мунча фурсат ўтгач:

– Ўзларинг биласизлар. Ҳозир менинг қўлимдан ҳеч нарса келмайди, – деди жиддий оҳангда.

Бундай жавоб ўз-ўзидан тушунарли эди. Шу боис дарров маъқулланди. Негаки, тартиб-интизомга кўра, «ўлик мавсум»да – қиш кезлари ҳузур-халоватга путур етказадиган ҳар қандай хатти-ҳаракатдан ҳар бир ҳайвон бош тортиш ҳуқуқига эга эди. Бу ҳуқуқ Қонунларда қатъий ҳимоя қилинарди. Чунки қишда ўрмон аҳли ёппасига уйкуга кетарди ёки мудроқ ҳолатда ҳаёт кечирарди. Ишқилиб, ҳаммининг инон-ихтиёри ўзида бўлади; оёқни узатиб бемалол ётадилар. Қолаверса, об-ҳаво чатоқ, белдан қувват, илиқдан мадор кетган палла эди.

– Гап бундай, шошмайлик, қиш охирласин, тунлар қисқариб, кунлар узайсин, кўзларимиз уйкуга тўйсин, ағнаб ётавериш ҳам жонимизга тегсин, ана ўшанда... – деб суҳбатдошларига маънодор разм солди Бўрсик. – Менимча, уёғини айтмасам ҳам бўлади. Тушундиларингми?

– Тушундик, тушундик! – дейишиб Каламуш билан Кўрсичқон баравар бош ирғашди.

– Балли, азаматлар! Тушунадиган махлуқларнинг садақаси кетсанг арзийди-да! – деди Бўрсик мамнуният билан. – Хуллас, иннайкейин, биз уччовлашиб Қурбақа билан жиддий шуғулланамиз, уни қўлга олмасак бўлмайди. Қани, жиннилик қилиб кўрсин-чи! Керак бўлса, мулла минган эшшакдек ювош қилиб қўямиз!.. Ие, Каламушбек, кўзингиз кетиб қолибди-ку!

– Кечирасиз, – деб кўзларини очди Каламуш. – Чарчабман, шекилли.

– У овқатдан сўнг уч марта мизғиб олди! – деб ахборот берди Кўрсичқон хиринглаб. Ўзи эса ниҳоятда тетик кўринади, негадир уйкуси келмасди. Сабаби –

у ер остида туғилиб ўсгани учун Бўрсиқнинг уйида ўзини эмин-эркин ҳис этарди.

Каламуш бўлса, дарё шабадасига кўксини тутиб яшашга ўрганган бўлиб, Бўрсиқнинг ҳавоси дим уйида дарров ҳолсизланиб қолди.

– Юринглар. Нариги хонага чиқамиз! – деб таклиф қилди Бўрсиқ.

У ўрнидан туриб, япалоқ шамдонни қўлига олди. – Мен сизларга ётоқни кўрсатиб қўяман. Эрталаб хоҳлаганча ухлайверинглар. Нонушта ҳар доим тайёр туради.

У меҳмонларни узун хонага эргаштириб кирди: бу хона ётоқми, чердакми тушуниб бўлмасди. Хонанинг ярмини олма, шолғом, картошка уюмлари, ёнғоқ тўла саватлар, асал тўлдирилган кўзачалар эгаллаган эди. Нариги бурчакда иккита кўркам каравот турарди: чойшаблар дағал бўлса-да, лекин топ-тоза, улардан хушбўй ҳид тараларди. Каламуш билан Кўрсичқон хаш-паш дегунча уст-бошларни ечдилар-да, мамнуният билан кўрпанинг остига кириб кетдилар.

Мезбоннинг кўрсатмасига амал қилишиб, росям мириқиб ухлашди ва алламаҳалда ошхонага тушдилар. Ўчоқда ловуллаб олов ёнарди; типра-тиконнинг иккита боласи ёғоч косада сули ёрмасидан тайёрланган бўтқани еб ўтиришарди. Улар меҳмонларни кўрдилар-у, дарҳол қошиқларни коса четига қўйишди ва ўринларидан туришиб, ўта мулозамат билан бош эгдилар.

– Бемалол ўтираверинглар, кўзгалманглар! – деди Каламуш меҳри товланиб. – Овқатланаверинглар! Хўш, қайси шамол учирди? Ҳойнаҳой, қорда адашиб қолган бўлсаларинг керак-а? – деди у тахминан.

– Топдингиз, сэр! – деди кирпи болаларидан бири одоб билан. – Укам Билл билан мактабга кетаётган эдик. Об-ҳаво айниб турганига қарамасдан, ойимлар бизни мактабга жўнатдилар, аммо йўлда адашиб қолдик. Билли кўрққанидан бўкириб йиғлай бошлади. Бир пайт мундоқ қарасак, жаноби Бўрсикнинг орқа эшиги ёнида турибмиз. Ўйлаб-нетиб ўтирмай, дарҳол эшикни қоқдик. Жаноби Бўрсикнинг меҳрибонлигини яхши билардик-да!

– Тушунарли, тушунарли, – деди Каламуш тузланган гўштдан бир лўнда кесиб оларкан. Кўрсичқон бўлса, қуймоққа тухум чақиш билан овора эди. – Ҳадеб мени «сэр» деяверманглар, хўпми, миттивойлар!.. Хўш, тепада об-ҳаво қалай?

– Жуда ёмон, сэр, қор қалин, – деб жавоб берди кирпича. – Яхшиси, ташқарига чикмаган маъкул.

– Бўрсикнинг ўзи қани? – деб сўради Кўрсичқон қаҳва идишни оловга қўяр экан.

– У киши кабинетларига кириб кетдилар. Муҳим ишим бор, ҳеч ким халақит бермасин, дедилар, – деб жавоб берди бийрон кирпи бола.

Гап нимадалигини катталар англадилар, албатта. Боя таъкидлаганимиздек, ўрмон аҳли, хусусан, Бўрсик ҳам йилнинг ярмини қизгин меҳнат қучоғида ўтказадилар, қолган ярмини эса уйқуда ўтказишлари лозим. Акс ҳолда, бетоб бўлиб қолишади ёки ажалидан беш кун бурун ўлиб кетишади. Аммо, зарур иш билан келган меҳмонларга ҳадеб уйқуни рўқач қилавериш ҳам одобдан эмас. Бунинг Бўрсик биларди. Шунинг учун меҳмонларга оғир ботмайдиган йўлни танлаган – «муҳим иш» баҳонасини ўйлаб топган. Аниқки, у тўйиб нонушта қилгач, бедана юриш қилиб кабинетига кириб кетган ва ҳозир

оёқларини чалиштирганча юзига қизил дуррани ташлаб олиб пиш-пиш этиб ухлаб ўтирарди. Қиш фаслида «муҳим иш» шунақа бўлади.

Эшик кўнғироғи кўқисдан жиринглаб қолди. Бутерброд ёғини ҳамма томонига суркаб, икки лунжини ҳам овқатга тўлдириб олган Каламуш:

– Ким бўлди экан? Бор, билиб кел-чи! – деб кирпи бола Биллга ишора қилди.

Остонадан тапир-тупур қадам товушлари эшитилди. Дам ўтмасдан Биллнинг орқасида Қундуз кўринди: у кулочини ёйган кўйи Каламуш тарафга кела бошлади.

– Бас, бўлди! – деди оғзи овқатга тўла Каламуш ўзини олиб қочиб.

– Шу ерда бўлса керак дегандим! Топдимми? Адашмаган эканман! – деб бидирлади қувончи ичига сиғмаётган Қундуз. – Эрталаб соҳилга чиқсам, маҳаллада дув-дув гап: сизни йўқотиб кўйишибди, кечаси билан ҳеч ким ухламабди. Роса қидиришибди. Каламуш уйида ётмабдими, демак Кўрсичқон ҳам йўқ – уларга бир бало бўлган, дейишди оломон. Изларингни қор кўмиб юборибди. Бироқ, мен биламанки, бировга бирор қор-ҳол бўлса, уни албатта Бўрсиқнинг уйидан излаш лозим! Ҳеч бўлмаса, нима бўлганини Бўрсиқ айтиб беради. Шундай қилиб, аканг қарағай, тўппа-тўғри шу ёққа келавердим! Қуёш дарахтлар орасидан мўралаб турса, ўрмонда қор кечиби юришнинг гашти ўзгача бўлар экан. Ҳаммаёқ сув сепгандек жимжит. Бехос шохшаббадан бир уюм қор гуп этиб устингга тушади-ку! Ўтаканг ёрилай дейди, орқа-олдингга қарамасдан шунақаям қочасанки, бунақанги катта тезликда Ла-Манш кўрфазини ҳатлаб, Европага ўтиб кетиш чўт

эмас! Бир кечада шу қадар қалин қор ёғибди, ўралар-хандақлар теп-текис бўлиб қолибди. Ажабтовур кўприклар, миноралар, айвонлар пайдо бўлибди. Минг йиллик эманларнинг минг ёшли улкан шохлари қор уюмларини кўтара олмасдан қарс-қарс синиб тушибди. Суллоҳ қарғалар синиб тушган шохшаббаларнинг устиларида Марғилоннинг йўлига қараб ўтиришибди: ҳайронман, мунча ўзларига бино кўйишади-а, бу аҳмоқлар! Гўё улар ўша Марғилон томондан чиққан битта таржимоннинг бийрон-бийрон сўзларини эшитаётган эмиш! Ҳа, улар айнан шунақа дейишиб, ҳаммани оғзиларига маҳтал қилиб ўтиришибди! Ишонмайсизларми?! Тўғри қиласизлар, мен ҳам ишонмадим!.. Осмону фалакда, булутларга тегай-тегай деб ёввойи ўрдаклар учиб юришибди. Гўнқарғалар бўлса, ўрмон тепасида ғужғон, пастда нима бўлаётганини билиш учун бир пастлайдилар-бир кўтариладилар. Қўним топишга кўрқадилар, чамаси. Бировдан гап сўрайман десам, гаплашадиган зот учрамайди. Хайрият, ахийри битта Қуённи кўриб қолдим: у шўртумшуғини силаб-сийпаб тўнка устида ўтирган экан. Орқа тарафдан пойлаб бордим-да, елкасидан шартта ушладим – бирам ўтакаси ёрилдики, ҳушидан кетиб қолди, занғар! Ҳушига келтиргунимча она сутим оғзимга келди. Хуллас, Қуённинг нақл қилишича, кеча кечаси биров Кўрсичқонни Ёввойи чакалакзорда кўрган эмиш. Каваклардан мўралаб турган бенаволар бўлса, яккаш бир гапни такрорлашарди: «Каламушнинг дўстини худо урди! Кўрсичқон ўрмонда адашиб қолди. Биз уни қуршовга олдик, лекин асир тушира олмадик. Роса қувладик, аммо туткич бермади!» Бундай дийдиёларни эшитиб жаҳлим чиқиб

кетди ва қуённинг ҳиқилдоғидан сиқдим-да: «Унга нега ёрдам бермадинг?! Ахир, сенлар кўпчиликсан, жир битиб семириб ётибсанлар! Ҳаммаёқда инларинг бор, бировинг бошпана берсанг, фалокатдан асраб қолсанг, ўласанларми?!» дедим. «Нима, қуёнларнинг шундан бошқа иши йўқми?! Кўрсичқон адашиб қолган экан, биз уни қувладик. Нима бўпти? Қачонгача бизни қувлашади, биз ҳам қувлайлик-да!» деб жавоб берди Қуён. Бундай жавобни эшитиб, ўзимни тутиб тура олмадим. Унинг юзига шапалоқ тортиб юбордим ва йўлимда давом этдим. Лекин, баъзи бир тафсилотларни билиб олдим. Энди улардан бирортаси қўлимга тушса борми, нима қилиш кераклигини ўзим биламан!

– Мен асло қўрққаним... Айтинг-чи, нима қилардингиз? – деб сўради жўртгага Кўрсичқон гапни бошқа томонга буриш мақсадида. Чунки у Ёввойи чакалакзор номини эшитган заҳоти дир-дир титрай бошлаган эди.

– Нима қилардим?! – деб икки қатор ўткир тишларини кўрсатиб тиржайди Қундуз. – Яна бир марта ҳазиллашиб кўришсин-чи! Мен уларга ҳазил қанақа бўлишини кўрсатиб қўяман!.. Менга қаранг, Кўрсичқонжон, анави гўштдан озгина қовуриб келмайсизми? Ўлгудек очқаб кетдим. Биз унгача Каламуш билан гаплашиб оламиз, гап кўп. Ўзиям анчадан бери кўришмаган эдик.

Кўрсичқон дудланган гўштдан кесиб олиб, уни паррак-паррак қилиб тўғради-да, кирпи болаларга:

– Тойчоқлар, манавини дарров қовуриб келинлар-чи, ҳа-а, акаси лўмбиридан! – деб топширди.

Каламуш билан Қундуз дарёга оид қандайдир масала борасида баҳслаша бошладилар. Дарё бе-

поён бўлгани каби уларнинг баҳс-мунозарасининг чеки-чегараси кўринмасди. Кўрсичкон уларнинг гапларига қулоқ солганча нонуштасини давом эттираверди.

Биринчи қовурдоқ пок-покиза туширилди, энди янгиси буюртма берилди. Лекин, овқатга уннашга тураддуд кўрилаётган пайт кўзларини уқалаган кўйи, эснаб-эснаб Бўрсик ошхонага кириб келди. У ҳамма билан қайта-қайта саломлашди. Сўнг Қундузга қараб:

– Туш бўлиб қолди, шекилли. Биз билан овқатланмайсизми? Эрталаб жуда совуқ бўлди, қорин бирпасда очқайди, – деди.

– Нимасини айтасиз! – деди Қундуз Кўрсичконга кўз қисиб. – Манави кирпиваччалар қовурдоқ еяётганини кўриб, беихтиёр сўлакайим оқиб ўтирган эдим!

Атиги бир косада бўтқа еган кирпиваччалар одоб юзасидан бетга чопарлик қилишмади. Аслида, гўшт қовураётиб уларнинг ҳам иштаҳалари очилиб кетган эди.

– Ҳой миттивойлар, уйларингга бормайсизларми? – деди Бўрсик кирпи болаларини эркалатиб. – Ўзим айтаман, биров сизларни кузатиб кўяди. Қоринларинг ҳам дўмбира бўлиб кетгандир-а? Бугун тушлик қилманглар. Йўқса, бўкиб қоласизлар! – Бўрсик кирпичалар қўлига чақа пул тутқазди-да, яна бошларини силади.

Кирпичалар уй соҳибига таъзим бажо келтиришди ва эшик томон тисарилишди. Сўнг, яна бир марта таъзим қилишди. Ҳар гал таъзим қилишганда бошларидан кепкасини қўлига олишарди, осилиб пешонасига тушаётган сочларини тўғирлаб қўйишарди.

Мезбон ва меҳмонлар дарҳол тушликка ўтирдилар. Кўрсичқон бу сафар Бўрсикнинг ёнидан жой олди. Каламуш билан Қундуз ҳамон дарёга алоқадор қандайдир масала хусусида таллашиб-тортишиб, улар бошқаларнинг гапларига қулоқ солишни ҳаёлга ҳам келтирмасдилар.

Кўрсичқон фурсатдан фойдаланиб Бўрсикнинг уй-жойини мақтади:

– Яшаганга яраша ер остида яшаш керак экан! – деди у. – Хатар йўқ, ҳеч нарсадан кўркмайсан, ҳаётингга биров раҳна солмайди. Ўзинг хону кўланканг майдон бўлиб яшайверасан! Тепада эса чархи кажрафтор ғиз-ғиз айланади, худди тегирмонга ўхшайди, ўзингни тегирмонга тушиб қолгандай ҳис этасан. Маълумки, тегирмонга тушганинг ҳам, кемага тушганинг ҳам жони бир бўлади. Чунки ҳар икки қурилма ҳам сув билан ишлайди, – деб фалсафий мулоҳаза юритди Кўрсичқон.

Бўрсик оғзи қулоғига етиб илжайди.

– Бинойи! – деб хитоб қилди Бўрсик. – Ростдан ҳам, ернинг ости тинч, осойишта. Агар ёруғ дунёни кўргинг келса, кавлаб-кавлаб бирпасда юқорига чиқасан – бошинг узра кўм-кўк осмон товланади. Агар турар жойинг кенг бўлса, девор тортиб қўйсанг борми, яна битта хона тап-тайёр бўлади. Бу хонага ўғил уйлантирасанми ёки кенжа хотин келтириб қўясанми – ихтиёр ўзингда. Ҳеч ким сенга хўжайин эмас. На даллол, на савдогар, на дурадгор даркор. Биров гап кавламайди, устингдан ёзмайди. Асосийси – об-ҳаво безор қилмайди. Энди Каламушнинг ҳаётини мисол учун олайлик: дарёнинг суви икки қарич кўтарилса – бас, дарҳол кўчкўронини кўтариб янги уйга кўчиб кетади, нота-

ниш жойга боради. Ҳозирги замонда уй-жойнинг баҳоси арзон бўлса ҳам гўрғайди! Ёки анави Қурбақани кўринг! Майли, унинг уй-жойига тил теккизиб ўтирмайман. Омонатгина битта чайлада яшайди. Лекин, ёнғин чиқиб қолса нима бўлади? Томини шамол учуриб кетса-чи? Девори кулаб тушса, эшик-деразаси синиб қолса, нима қилади? Кимга арз-дод қилиб боради? Тўғри, очиқ ҳавода ялло қилиб юришнинг гашти бор. Аммо, ўйин-кулгидан чарчагандан сўнг, мундоқ оёғини узатиб ҳордиқ чиқариш ҳам керак-да! Белингдан ғувиллаб елвизак уриб турса, бошингда пашша ғужғон ўйнаса... Э-э, ундай ҳаёт бизга тўғри келмайди. Фақат ер остида рисоладагидай яшаш мумкин. Бошқаси бекор!

Кўрсичқон мудом Бўрсичқоннинг гапларини маъқулларди. Шу боис Бўрсичқон борган сари уни ёқтириб қолаётган эди.

– Овқатланиб бўлайлик, мен сизни бир айлан-тириб келаман, – деди Бўрсичқон. – Уйни томоша қиласиз. Қурилиш-пурилишга озгина бўлса-да, ақлингиз етади, шекилли. Демак, уйга ҳам бемалол баҳо бера оласиз.

Тушлик тугади. Каламуш билан Қундуз яллиғланиб ёнаётган ўчоқ олдида чордона қуриб ўтиришган кўйи дарёдаги итбалиқлар тўғрисида баҳс бошлашди. Бўрсичқон чироқни ёқди-да, Кўрсичқонни эргаштириб зални кесиб ўтди ва улар асосий йўлакка чиқдилар. Чироқ шуъласида йўлакнинг икки томонида қатор тизилган хоналар кўзга ташланиб туришарди. Хоналар катта-кичик бўлиб, баъзилари жавондан ҳам кичкина эди; бошқалари эса ҳажми жиҳатидан ҳам, жиҳозлари жиҳатидан ҳам Қурбақанинг ошхонасидан унча фарқ қилмасди.

Йўлкани тиккасига кесиб ўтган тор йўлкага бурилишиб, ундан яна битта йўлакка чиқдилар. Бунисининг икки тарафида қатор-қатор хоналар жойлашган эди. Ер ости салтанати ниҳоятда кенглиги, йўлакларнинг сертармоқлиги Кўрсичқонни ҳанг-манг қилиб қўйди. Тўрт тараф ғиштин йўлаклардан, гумбазлардан, хос хоналардан, аркалардан иборат эди.

– Менга қаранг, азизим Бўрсиқ! Бу кошонани қандай қилиб барпо этгансиз? Сира ақлим бовар қилмаяпти! – деди Кўрсичқон энсаси қотиб.

– Албатта, буларнинг ҳаммасини ўз қўлим билан барпо этганимда борми, ақл бовар қилмайдиган иш бўларди. Лекин, мен унчалик жон куйдирганим йўқ, фақат йўлакларни, хоналарни тозалаб қўйганман, холос. Анави томонда ярим вайрона хужралар тиқилиб ётибди, уларни эпакага келтириш мумкин. Аммо менга буёғи ҳам етиб ортади. Тўғрими? Қадим замонларда ҳозирги Ёввойи чакалакзорнинг ўрнида гавжум шаҳар бўлган экан. Биз турган жойларда ҳам инсонлар истиқомат қилганлар: суҳбат қурганлар, ухлаганлар. Отхоналарда от боқишган, кўраларда қўй боқишган, жангу жадалларга ҳам шу ердан жўнаб кетишган, тижоратлари гуллаб-яшнаган. Аҳоли бадавлат бўлган, қўли гул усталарнинг сон-санови бўлмаган. Абадий иншоотлар барпо этганлар, шаҳримиз дунё тургунча туради, деб ўйлашган.

– Хўш, кейин нима бўлган? – деб сўради Кўрсичқон бетоқат бўлиб.

– Қайдам! – деди Бўрсиқ. – Аввало, муайян бир халқ аста-секин шаклланади, қаддини ростлайди, даври даврон суради, жаҳонга ҳукмронлик қилади, шаҳарлар барпо этади. Сўнг йўқолиб ке-

тади. Табиатнинг ўзгармас қонун-қоидаси шунақа. Бироқ, биз доим барҳаётмиз. Олимларнинг айтишига қараганда, кўрғон-шаҳар барпо этилмасдан илгари ҳам бу ерларда бўрсиклар яшаган эканлар. Биз ўзимизнинг отамерос юртимизга яна эгалик қиляпмиз. Баъзан биз ҳам бошимизни олиб олисларга кўчиб кетамиз. Лекин қулай фурсат бўлди дегунча дарҳол изимизга қайтамиз, қайтаверамиз!

– Шаҳар халқи ғойиб бўлгач, қандай воқеалар содир бўлган?

– Халқ бўлмагандан кейин шаҳар йил сайин харобага айланаверади, ёғин-сочинда деворлар қулай бошлайди. Ким билсин, балки бўрсиклар ҳам ғайрат кўрсатишгандир?! Шаҳар аста-секин бузилиб, ер билан баробар бўлади. Сўнг вайронадан дов-дарахтлар кўкариб чиқади: уруғдан кўчат, кўчатдан дарахт бино бўлади; улар ўсиб-улғайиб, томир отиб ҳаммаёқни босиб кетади. Кузда хазонлари ерга тўкилиб, чириндига айланади. Музлар, қорлар эриб лойқаларни, ўғитларни оқизиб келади. Натижада ўрмон гуркираб кетади, ўтиб бўлмас чангалзор пайдо бўлади. Шундай қилиб, хилватда бизбоп ошиён тап-тайёр бўлиб турибди-да! Нима қиламиз? Ошиёнга жойлашиб олдик. Тепамизда, ўрмонда ёввойи ҳайвонлар, ҳар хил жониворлар макон тутди. Маза қилиб яшаяптилар, ўзларидан ўзлари кўпайиб ётишибди. Ҳар ким ўз тирикчилиги билан ўзи овора, биров билан иши йўқ. Ит эгасини танимайди, таниса-да, лекин тан олмайди! Бу аҳволда яшаб бўлмас экан: ҳаммаёқни расвоси чиқиб кетди, ўйдим-чуқур, ахлатхона... Ҳайронман, кейинчалик нима бўлар экан?! Назаримда, токи одамлар қайтиб келиб, бу ерларни қайтадан обод

қилишмаса, ҳайвонлардан бир иш чиқишига жиддий шубҳам бор. Ҳозир ўрмоннинг хўжайини кўпайиб кетган: яхшиси ҳам бор, ёмони ҳам. Уларни номма-ном санаб ўтирмайман. Ўзингиз билиб оларсиз-а?!

– Бўлмасам-чи! – деб жавоб берди Кўрсичқон. – Лекин мен ёмон махлуқдан кўрқаман.

– Кўрқманг! – деб Бўрсиқ дўстининг елкасига қоқиб кўйди. – Аслида, улар ҳам ёмон эмас, фақат ўзларидан бошқани ўйламайдилар, холос. Майли, эртага бир-иккита бўйни йўғонларга сиз тўғрингизда шипшиб кўяман, ана ундан кейин ялло қилиб юраверасиз. Ҳеч ким мушугингизни «пишт» демайди. Мана кўрасиз!

Улар ошхонага қайтиб келишган пайт Каламушнинг феъли айниб қолган эди: аллақачон кийиниб олган, тўппончалари белида, ошхонада уёқ бориб-буёқ келарди. Афтидан, дарёга шахсан ўзи кўз-қулоқ бўлиб турмаса, оламшумул фожиа рўй берадигандек ташвишманд эди.

– Кетдик, Кўрсичқон! – деди Кундуз. – Ўзим йўл бошлаб кетаман; ўрмонни беш қўлдай биламан. Агар анавилар яна ғиди-пиди қиладиган бўлсалар, ўзимга кўйиб берасизлар!

– Бекорга безовта бўляпсиз, Каламуш, – деди Бўрсиқ. – Сир ўртамизда қолсин-у, лекин менинг ертўлам ҳам, лаҳимларим ҳам бегоналар ўйлагандек қисқа эмас, ўрмоннинг нариги четига олиб чиқиб кўядиган йўлларим бор. Қани, бамайлихотир йўлга ҳозирлик кўринглар-чи! Ўзим сизларни кузатиб келаман.

Каламуш ўзини кўярга жой тополмасди, дарёга талпинарди. Начора, Бўрсиқ яна чирокни кўлига

олди-да, ўзи олдинга тушиб меҳмонларни ер ости йўлидан бошлаб кетди. Йўлак илон изига ўхшарди, охири кўринмасди. Оёқлар толди. Ниҳоят, олдинда ғор оғзига ташлаб кўйилган шох-шаббалар орасидан тушаётган ёғду кўзларни қамаштирди. Бўрсик уларга оқ йўл тилаб, ташқарига чиқарди-да, биров билиб қолмасин деб тешик оғзини эски ҳолатда қандай бўлса, худди ўшандай қилиб беркитди.

Ҳақиқатан ҳам, улар ўрмон четидан чиқиб қолдилар. Ёввойи чакалакзор ўзининг айқаш-уйқаш тошлоқлари, ўтиб бўлмас бутазорлари, қалин қорлари билан ортда қолган эди. Истикболда бепоён ва сокин далалар, баланд-паст, лахтак-лахтак дўнгликлар, қордан бино бўлган ҳар хил миноралар кўриниб турарди. Ундан нарида қадрдон дарё кумушдек товланиб ётибди. Уфқда куюш кечки боғдаги яккаю ягона қизил олмадек осилиб турарди. Ёлғизоёқ сўқмоқларни жуда яхши биладиган Қундуз йўлдошларини чаққон бошлаб борарди. Улар бир дақиқа тўхтаб, Ёввойи чакалакзорга яна бир бора назар ташладилар: бу жойдан чакалакзор катта қора доғга ўхшаб кўринарди – гўё атрофдаги оқ-оппоқ далаларнинг бокиралигига, исматига таҳдид солаётган ёвуз кучга ўхшарди. Йўловчилар ғанимат фурсатни кўлдан бой бермасдан шарт бурилиб, уй томон ошиқдилар. Лов-лов гулхан ёнаётган ўчоқнинг тафтини, дўстларнинг ҳазилмутойибасини, қадрдон дарёни бениҳоя соғинган эдилар.

Йўл бўйи яна суюкли оғушга қайтаётганини ич-ичида ҳис қилиб келаётган Кўрсичқон равшан тортган шуури билан англаб етдики, ризк-рўзни тўқис қилгувчи замин, сув босиб, кўлмак бўлиб ёт-

ган ўтлоқларга таъзим қилса арзирди. Қолаверса, унинг ўзи ҳам ям-яшил майса қопланган яйловлару кузда мевалари ҳил-ҳил пишадиган боғларнинг ажралмас қисми эди. Табиатга қарши курашиб бўлмайди. Табиат ўжарликни ҳам, қайсарликни ҳам кўтармайди. Шу боис ақл-идрокни эзгулик томон йўналтирган ҳолда табиат билан бақамти яшаш керак, табиат қучоғида яшаш керак. Демак, Кўрсичқоннинг уйи ҳам, ватани ҳам шу табиат, шу замин. Кувонса – кулгуси шу табиат бағрига таралади, йиғласа – кўз ёшлари шу заминга тўкилади.

V б о б

ҚАДРДОН УЙ

ўз уйим – ўлан тўшагим

Кўйлар четан олдига тўпланиб бўлиб, юпқа бурун катаklarини кериб-кериб нафас олишар, жаҳл билан депсинишарди. Отар устидан ҳавога оппоқ буғ кўтарилди. Отар бирдан безовталаниб қолди. Чунки сал наридан иккита махлуқ югуриб ўтиб кетган эди. Кўйларни хуркитган махлуқлар – Кўрсичқон билан Каламуш эди, улар жонажон дарёга куйиладиган ирмоқ бўйлаб гангир-гунгур суҳбатлашганча уйларига қайтардилар. Димоғлари чоғ эди. Қисқа қиш куни окшомга уланиб борарди, атрофга қоронғилик чўкмоқда. Манзил эса ҳали олис эди. Буғдойзор ёқалаб тусмоллаб кетаётган эдилар, бирдан кўйларнинг отари турган ердан арава из солиб ўтган текис йўлни кўришди. Бунда юриш осонроқ деб, йўлдошлар қадамини тезлатишди. Аслида, тўғри йўл ҳам шу. Кўнгил барибир

сезади: «Маконга элтадиган тўғри йўл – шу!» деб юрак қафасида типирчилаб талпинади.

– Қишлоққа келиб қолдик, чоғи, – деди Кўрсичқон андак хавотир аралаш қадамини секинлатиб.

Арава изи сўқмоққа уланган эди. Сўқмоқ эса катта шоҳкўчага тақаларди. Маълумки, жониворлар иложи борича одамлардан четда юрадилар. Қишлоқлар, ибодатхоналар, қаҳвахоналар, почта-хоналар уларни қанчалик ўзига тортмасин, лекин барибир овлоқдан юришни маъкул кўрадилар.

– Ҳечқиси йўқ, – деб дўстига таскин берди Каламуш. – Одатда, кечки пайт одамлар уй-уйларига биқиниб оладилар. Эркак билан хотин, бола билан чақа, ит билан мушук жамулжам бўлишиб, ўчоқ атрофига тўпланишади. Биз аста-секин қишлоқ оралаб ўтиб оламиз. Ҳеч нарса бўлмайди. Ҳатто деразалардан бўйлаб, ландовур одамлар нима қилаётганини томоша қилиш мумкин. Ҳамма ўз иши билан машғул, биз билан бировнинг иши бўлмайди.

Эндигина ёғиб ўтган юпқагина қор чойшабни гичирлатмай босишиб қишлоққа кириб келганларида атроф ғира-шира бўлиб қолган эди. Қоронғида ҳеч нарсани фарқлаб бўлмасди. Фақат кўчанинг икки ёқасидаги турна қатор уйларнинг деразаларидан тўқ сариқ, қизғиш шуълалар кўринарди, холос. Уйларда ўчоқда олов ёки чироқ ёнарди, зулмат қопланган оламга ўшалар ёғду сочарди. Кўп уйларнинг панжарадор пастак деразалари ёпиқсиз, пардасиз бўлиб, кўча-куйда дайдиб юрган беодоб томошабинлар ичкарида столни қуршаб ўтирган одамлар чойхўрлик қилишяптими ёки кашта тўқишяптими, ўчоқ атрофига ғуж бўлиб олишиб, тиржайиб ўтиришибдими ёхуд афт-ангорларини

бужмайтиришганча гап сотишяптими, хуллас, ҳамма-ҳаммасини бемалол кўриши мумкин эди. Одамлар ўзларини ниҳоятда эмин-эркин ҳис этишар, ташқаридан биров кўриши мумкин деган гапни ҳатто хаёлга ҳам келтиришмасди.

Битта текин сахна қолиб, бошқасини томоша қилиб келаётган бизнинг томошабинлар бир уйда тарғил мушукни қандай қилиб эркалашаётганини, иккинчисида ухлаётган болани даст кўтаришиб, каравотга ётқизишаётганини, учинчисида эса ҳорғин эркак энкайиб, тутаб турган тарашанинг учига чубуғини қоқаётганини кўнгиллари суст кетиб томоша қилдилар. Осифлиқ пардаси худди ялтироқ экранга ўхшаб, ичкаридаги ёруғликни кўчадаги зулматдан ажратиб турган кичкина дарчани кўрганларида, айникса, уйларини, ўша тўрт томони девор, кафтдек оламни жуда-жуда соғинганларини теран ҳис этдилар ва энтикиб кўйдилар. Бир жойда оппоқ парданинг устида қафас осилиб турарди. Оппоқ парданинг нариги тарафидан яққол кўриниб турарди: қафаснинг ингичка симлари-ю, ҳар бир қовурғаси, ички кирралари, бир чети кемирилган қандгача аниқ-равшан кўринмоқда эди. Қафасдаги кушча бошини қанотлари остига олиб, уларга шу қадар яқин ўтирардики, ҳатто уни бемалол силаб-сийпалаш мумкин эди. Ёп-ёруғ экранда диккайган патларининг учи ҳам акс этиб турарди. Уларнинг нигоҳини сездими ёки ноҳос уйғониб кетдими, ишқилиб, кушча хавотирланиб бошини кўтарди. Тумшуғини қафас симига нуқиб-нуқиб тозалади, сўнг ҳорғин эснади; атрофга олазарақ боқиб, бошини орқасига ташлади, хурпайган патлари аста юмилди ва ҳаракатсиз қотди-қолди.

Каламуш билан Кўрсичқон ёқасидан кираётган совуқ изғиринни эндигина пайкаб қолдилар. Юнларига осилиб қолган сумалаклар уларнинг чексиз хаёлларига нуқта қўйгандек аъзойи баданларини чимдиб-чимдиб оларди. Совқатганларини, оёқларидан мадор кетганини яққол ҳис этдилар. Ҳали уйлари олис, лекин оёқлар тамом бўлган эди.

Қишлоқдан чиқаверишда турнадек тизилган уйлар тугади ва тунги зулмат қўйнида ором олаётган таниш далаларнинг бўйи димоққа урилди. Улар охирги маррани забт этиш – уйга омон-эсон етиб бориш учун бутун куч-иродаларини тўпладилар. Ўчоқда чирс-чирс этиб гуркираётган гулхан гўё уларни қошига имлади. Қанчалик тиришмасинлар қадамлари оғир кўчар, ҳар ким ўз фикр-хаёли билан банд: Кўрсичқон фақат кечки овқатни ўйларди, холос. Бошқа нарсани ўйлайман деб миясини зўриқтиради-ю, аммо овқатдан бошқа нарса хаёлига яқин йўламасди. Атроф зим-зиё, нотаниш – у инонихтиёрини Каламушга бериб, баҳоли кудрат унинг кетидан эргашиб борарди. Каламуш эса, одатдагидек, беш-олти қадам олдинда борарди, букчайиб, Кўрсичқонга эътибор ҳам бермас, нигоҳи оёқ остидаги кулранг йўлга қадалганди. Шу тариқа Кўрсичқон бирдан таққа тўхтаганини ҳам, қандайдир товуш уни турган жойига михлаб қўйганини ҳам сезмай қолди.

Биз, одамлар учун ҳайвонлар билан ташқи олам ўртасидаги мулоқот замирида ётадиган нозик туйғулар аллақачон ўз аҳамиятини йўқотган. Ўша туйғулардан бирини, тахминан «ҳид билиш» деб аташимиз мумкин. Жониворларнинг бурни худди сапёрлар «искабтопари» каби кечасию кундузи бирдек ишлаб туради: хавф-хатардан дарҳол

огоҳ қилади. Кўрсичқон кўкқис қандайдир хатарни сезган эди, лекин айнан қандай хатарга рўпара бўлаётганини ҳали тўла-тўқис англаб етмаганди. Таниш ҳиддан эти жимирлаб кетди. Сўнг шоша-пиша ўша ҳидни қайта-қайта ҳидлаб кўрди ва жуда таниш эканига ишонч ҳосил қилди. Жин урсин, ахир бу ўз уйининг ҳиди-ку! Эссизгина кулба! Дарёни илк бора кўрди-ю, киндик қони томган қадрдон гўшасини ташлади-кетди! Ўшандан бери уйдан хабар олиб қўйишни хаёлига ҳам келтирмади. Мана, энди уйининг таниш ҳиди уни чорлаётир. Қизиқ, уйдан чиқиб кетгандан буён янги ҳаёт нашъу намосига маст бўлиб юраверибди! Лекин, кўхна оромгоҳ хотиралари ҳали тирик экан. Мана, болалик кунлари, эси кирди-чикди бўлиб қолган кекса бувисининг алмойи-алжойи эртаклари бир-бир кўз ўнгида жонланяпти... Тўғри, бу уй кўримсизгина, жиҳозлари ҳам рангсиз, бироқ нима бўлганда ҳам, ўз уйи – ўлан тўшаги, ўз қўллари билан қурган; кечгача тер тўкиб, ҳориб-толиб қурган уйи, ахир! Соҳиби бағрида бўлган кезлар уй ҳам ниҳоятда бахтиёр эди: ҳозир Кўрсичқонни жуда соғинганди, қиёфасига мунг ажин солганди гўё. Бироқ, унда на алам, на нафрат бор. Фақат мен борман, шу ердан, сизни ҳамон кутяпман, деб ҳид таратарди, холос. Бу даъват, бу чорлов бағоят самимий эди, унга жавоб қилмасликка Кўрсичқон ожиз эди.

– Каламушжон! – деб кичқирди у ҳаяжонланиб. – Бир сония тўхтаг! Муҳим гапим бор!

– Кўрсичқон, жадал-жадал юрсангиз-чи! Мунча имиллайсиз, ахир! – деб зардали жавоб қайтарди Каламуш орқасига қарамасдан.

– Тўхтаг, ўтиниб сўрайман! – деб зорланди Кўрсичқон. – Менинг эски уйим манави ерда!

Эшитяпсизми?! Шу ерда! Ҳидидан сезиб турибман! Уйга бирров киришим керак! Кирмасам, уят бўлади! Илтимос, орқангизга қайтинг!

Бу пайтда Каламуш анча олислаб кетган бўлиб, у Кўрсичқоннинг оҳ-воҳини элас-элас эшитарди, холос. Лекин айнан намунча дод-фарёд қилаётганини тушунмасди. Чунки об-ҳавонинг айний бошлагани Каламушни жиддий ташвишлантириб қўйганди: унинг бурни ҳам яқинлашиб келаётган хавфхатарни яққол сезган эди – тез орада гупиллатиб қор ёғиши аниқ эди.

– Кўрсичқон, юрсангиз-чи! Мунча имилладингиз! – деб орқасига бурилиб қичқирди у. – Топган нарсангизни эртага келиб олиб кетамиз! Ҳозир вақт ғанимат, қор ёғади, қо-ор! Назаримда, яна адашиб қолганга ўхшаймиз! Худо хайрингизни берсин, тезроқ келинг! Бурнингиз зарур бўлиб қолди! – Каламуш бақириб-бақириб жадал олға кетди.

Кўрсичқон йўлда ёлғиз қолди. Дард-аламдан юраги зардобга тўлиб-тошиб кетди, бошига муштлаб-муштлаб йиғлагиси келарди. Бироқ, мана шундай мусибатли дамларда ҳам садоқат устун келди: у дўстидан ажралишни ҳатто хаёлига ҳам келтирмади. Уёқда эса қадрдон уйининг таниш ҳиди тинимсиз равишда чорларди, даъват этарди, зорланарди, ялиниб-ёлворарди. Бундай ҳолга бардош бериш жуда қийин, туйғулар талаши ҳар қандай метин иродани синдиришга қодир. Кўрсичқон шиддат билан бурилди-да, йўлга тушди: гўё қалбидаги нозик ришталар чирт-чирт узилгандай бўлди. Нима қилсин? На иложи бор?.. У Каламушнинг орқасидан кетди. Беҳол таниш ҳид эса: «Бағритош, бемехр! Янги дўст топиб, бизни унутдингми?!» деб таъна қилар, Кўрсичқоннинг изидан қолмасдан таъқиб қиларди.

Ниҳоят, у Каламушга етиб олди. Каламуш унинг аҳволидан бутунлай беҳабар эди. Шунинг учун дарров турмуш ташвишларидан гап очди: ўчоққа қандай қилиб ўт ёқиш керак? Кечки овқатга нима пиширамиз? У ўзининг йўл-йўриқларига андармон бўлиб, Кўрсичқон худди оғзига толқон солгандек сукут сақлаб келаётганига ҳам деярли эътибор бермади. Улар Кўрсичқоннинг эски уйидан хийла олислаб кетишгач, йўл четида ётган тўнка қаршисида тўхтадилар.

– Оғайни, жуда чарчаган кўринасиз? Ҳатто гапиришга ҳолингиз йўқ, шекилли. Келинг, озгина нафасимизни ростлаб олайлик! – деб таклиф қилди Каламуш. – Ҳали қор ёға бошлагани йўқ. Биз йўлнинг асосий қисмини босиб ўтдик.

Кўрсичқон тўнка устига чўкди. У ниҳоятда забун бир кайфиятда эди, ич-ичидан отилиб чиқаётган йиғисини аранг босиб ўтирарди. Боядан бери тупугини ютиб, йиғисини қайтарарди, лекин охири оғзи ҳам куриб қолди – тупуги тугади ва беихтиёр «ҳиқ» деб юборди. Кейин иккинчи марта «ҳиқ» этди-ю, тамом, тўхтовсиз ҳиқиллайверди. Йўл давомида ичига ютган тупуклари кўзларидан шашқатор ёш бўлиб отилиб чиқа бошлади. Ахийри сири, яъни йиғлаётгани ошқор бўлгач, ўкириб-ўкириб, хўнг-хўнг йиғлай бошлади. Йиғлаганда ҳам Каламушнинг юракбағрини эзиб-эзгилаб, тимдалаб-юмдалаб йиғларди. Ўзиям Кўрсичқон йиғини йигирма беш мақомга солиб, йигирма беш хил кўринишда йиғлади: у гоҳида йиғисининг шакл-шамойилини ўзгартирса, гоҳида мазмун-мундарижасини ўзгартирарди. Яъни, йиғини янги ва янги ранг-тасвирлар билан бойитарди, айна пайтда ўша янги ранг-тасвирларни хилма-хил, теран маъно билан бойитишни ҳам унутмасди.

У дунёни бошига кўтариб шу қадар фиғон чеккардики, бечора Каламуш нима қилишини билмасдан ростакамига эсанкираб қолди. Анча вақтгача лом-мим демади, сўнг босиқ оҳангда:

– Сен етим эмассан, тинчлан, жигарим! – деди. – Отанг ўлдими? Онанг ўлдими? Нима бўлди? Одам Ато жаннатдан қувилганда ҳам бунчалик фарёд қилмаган бўлса керак! Нима бўлди? Гапиринг-да, юрагимни сиқиб юбордингиз-ку!

Кўрсичқон дўстига бир нималар демоқчи бўлиб оғиз жуфтларди-ю, аммо айтмоқчи бўлган сўзлари бўғзидан ташқарига чикмас сўз ўрнига ҳам йиғи чиқаверарди.

– Биладан, менинг уйим жуда ғариб, фақирона, – деди у йиғи орасида бўлиб-бўлиб. – Меники сизникидек шинам... Қурбақаникидек ҳашаматли... Бўрсикникидек узун эмас. Лекин, меники ўзи шунақа. Нима қилай? Бошимни қайси деворга уриб ёрай? Мен барибир ўз уйимни яхши кўраман. Ҳамма ўзиникини яхши кўради. Ҳатто кўнғиз ҳам ўз боласини «Оппоғим!» дейди. Хуллас, мен йўлда келаётиб ўз уйимни ҳидидан тасодифан таниб қолдим. Сизни чақирдим, сизга худони зорини қилдим. Лекин сиз, Каламушжон, қайрилиб ҳам қарамадингиз! Шўрлик уйимнинг хиди ортимдан эргашиб, ялиниб-ёлвориб келаверди, мен бўлсам, сизнинг ортингиздан эргашдим... Шундоқ бурилиб, уйимга бир кириб ўтсак бўларди-ку?! Сиз бўлсангиз...

Кўрсичқоннинг ёдига яна болалик хотиралари тушдими, нима бало, йиғисини қолган жойидан авж пардаларда давом эттирди.

Каламуш рўпарасидаги бўшлиққа тикилганча миқ этмай турарди, фақат Кўрсичқоннинг елкаларини оҳиста-оҳиста силарди. Анча фурсатдан сўнг:

– Гап нимадалигини энди тушундим! – деди Каламуш маъюс тортиб. – Мен қип-қизил тўнка эканман! Ҳатто ёввойи тўнғиз ҳам эмасман, қип-қизил аҳмоқман вассалом! – У Кўрсичқоннинг ўпкаси босилиб, ҳовуридан тушгунча сабр-тоқат билан кутиб турди-да, сўнг тўнкадан туриб: – Гап бундай, оғайни! – деди. – Қани, кетдик! – деб боя келган тарафларига қараб жўнади.

– Эй, қаёққа кетяпсиз?! – деб хитоб қилди Кўрсичқон йиғи аралаш.

– Уйингизга борамиз! – деди Каламуш кувнок товушда. – Туринг, йиғини бас қилинг! Ҳадеб бурнингизни тортаверманг, бурнингиз бизга ҳали кўп керак бўлади!

– Орқангизга қайтинг, Каламушжон! – деб ялинди Кўрсичқон. Ялиниши кор қилмагач, ўрнидан сапчиб турди-ю, Каламушнинг ортидан югурди. Унга яқинлашгач: – Уйимни қидириб овора бўлманг, кеч бўлди. Энди барибир тополмаймиз. Ахир мен сизга, уйимни топиб беринг, демадим-ку! Шунча турган уй бундан кейин ҳам тураверади, ўғри орқалаб кетмайди!.. Қолаверса, мен уни тасодифан кўриб қолдим. Ундан кўра, дарёни, кечки овқатни ўйлайлик!

– Дарёнинг ҳам, кечки овқатнинг ҳам... – деди Каламуш. – Мен сизга нима деяпман: уйингизни барибир топамиз, топмасак – то тонгача қидираверамиз, вассалом! Эшитдингизми?!

Кўрсичқон қанчалик ялиниб-ёлвормасин, Каламуш уни боя келган йўлларида судраб кетаверди. Қизиғи шундаки, бирпасда ҳар хил ичакузди латифалар сўйлаб дўстининг кўнглини овлашга ҳам улгурди. Шу тарзда қанча йўл юрганларини сез-

май қолдилар. Ниҳоят, Кўрсичқонга ҳидлар хужум қилган жойга етдилар.

– Энди сафсатага ўрин йўқ! Бурунни ишга солинг, бурунни! – деди Каламуш қатъий оҳангда.

Анча вақт индамай олға босишди. Бирдан Каламушнинг кўлига ток ургандай бўлди: у Кўрсичқонни етаклаб олган эди, демак ток Кўрсичқоннинг кўлидан ўтган. Шу заҳоти Каламуш кўлини қўлтиғига қисиб олди, ўзини ҳам сал четга тортди. Бутун вужудини қулоққа айлантириб энди нима бўлишини кута бошлади.

Аллақандай товушми, эпкини сезмади. Буни қулоқ сездими ё бурун сездими – билиб бўлмасди. Муҳими – сезилди.

Кўрсичқон уч-учлари титраётган бурнини юқорироқ кўтарди-ю, ҳавони қисқа-қисқа ҳидлаганча ҳайкалдек қотиб турди-да, туйқус бир тарафга югуриб кетди. Аммо дарров изига қайтди – ҳаводаги изни йўқотиб қўйди. Яна ҳавони қисқа-қисқа ҳидлай бошлади ва таниш ҳидни топиб олди: бу гал шошилмасдан шахдам юриб олға кетди.

Каламуш дўстининг орқасидан хатти-ҳаракатларини ҳаяжон ичра кузатиб борарди. Ана, Кўрсичқон ойпарастлар каби хандақдан эмаклаб ўтди ва қуруқ шох-шаббалар оралаб, искалана-искалана бийдай далага чиқиб олди. Юлдузли осмон остида бир маромда одимларди. Дабдурустдан қандайдир кавакка шўнғиди – кўринмай қолди. Лекин, Каламуш дўстининг қаерга кириб ғойиб бўлганини кузатиб турган эди: у ҳам Кўрсичқоннинг изидан тушди. Лаҳим жуда тор, дим бўлиб, зах ҳиди анқирди. Хийла букчайиб юришга тўғри келди. Ахийри, Каламуш

қаддини ростлаб, мириқиб керишди ва уёқ-буёғини коқди.

Кўрсичқон гугурт чакди: олов шуъласида топ-тоза супуриб-сидирилган, қизғиш қум сепилган кенг майдон намоён бўлди. Рўпарада кичик эшик, эшик тепасида лотин имлосида ёзилган лавҳа осиглиқ эди: «Ko‘rsichqon xalta-ko‘chasi». Лавҳа ёнида кўнғироқ ҳалқаси бор эди.

Кўрсичқон девордаги фонарни олиб ёкди: Каламуш энди яққол кўрдик, улар уй олдидаги саҳнада турардилар. Эшикнинг бир тарафида ўриндик, бошқа томонида мола – Кўрсичқон ўз уйида жуда батартиб экани шундоқ билиниб турарди. Ҳовли атрофи бегона махлуқлар ошиб ўтолмайдиган даражада ўраб қўйилган: тек қўйилса, бирпасда ҳовли ҳам отхона бўлиб кетади. Деворларга қиркқулоқлар солинган сим саватлар илинган эди. Ораликда жавонлар жойлашган, жавонларда митти хайкалчалар бор: Гарибалд, Самюэл, қиролича Виктория ва бошқа замонавий Италиянинг миллий қаҳрамонлари. Ҳовлининг бошқа томонида спорт майдончаси, унинг атрофига ўриндиклар ўрнатилган эди. Ўртада ҳовуз, ичида балиқчалар сузиб юришибди. Ҳовузнинг қирғоқлари садаф чиғаноқлар билан зийнатланган. Ўртасида эса садаф чиғаноқлар билан зеб берилган қандайдир фаройиб иншоот қад кўтариб турарди. Унинг тепасига каттагина ойна шар ўрнатилган бўлиб, унда тўрт тараф тасқара қиёфада акс этарди.

– Балиқчалар юзаяптими ё сузаяптими? – деб сўради Каламуш ҳовуздан кўзларини узмасдан.

– Шохи бўлса, сузади. Шохи бўлмаса, юзади, – деди Кўрсичқон.

Кўрсичқон ўзи учун азиз бўлган нарсаларни кўриб, аста илжайди. У Каламушни ичкарига таклиф қилди-да, кираверишдаги чироқни ёқди. Эски уйни қалин чанг қоплаган эди. Анчадан бери биров яшамагани учун ташландиқ ҳолга келган, туси ҳам ўзгара бошлаган эди. Хоналар тор, мебеллари ғарибгина. Кўрсичқон тумшуғини тутамлаганча креслога маъюс чўқди.

– Каламушжон, нега мундай қилдим-а?! – деб хазин хитоб қилди Кўрсичқон. – Нега сизни бу ерга олиб келдим?! Фақирона муздек уйимга келиб-келиб шу бугун бошлаб келаманми-а?! Ундан кўра, шинамгина сизнинг уйингизда, бозиллаб турган ўчоқ қаршисида ўтириб оловда тоблансак бўлмасмиди?!

Каламуш дўстининг дийдиёларига кулоқ солмасдан уёқдан-буёққа юрар, хоналарнинг эшикларини бир-бир очиб жиҳозларни синчиклаб кўздан кечирарди. Чироқ ва шамларни ёқиб, қулай жойларга ўрнаштирарди, онда-сонда:

– Уйингиз зўр экан, Кўрсичқон! – деб хитоб қиларди. – Хоналарнинг қулайлигини қаранг! Обрези ҳам бор – бемалол ғусл қилиш мумкин! Энди бу кечани маза қилиб ўтказиш керак. Биринчи масала – гуриллатиб гулхан ёқиш лозим бўлади. Буни ўзимга қўйиб берасиз! Керакли зотлар қаерда эканини топиб оламан, ҳа! Меҳмонхона анави ерда бўлса керак-а? Қойил-э, адашмай топдим! Деворга йиғиштириладиган йиғма каравотларни ўзингиз ясаганмисиз? Яшанг, азамат! Мен ҳозир ўтин келтираман. Сиз ҳўл латта билан хоналарни бир қур айланиб чиқинг, латтани ошхонадан топасиз. Бўлинг қимирланг!

– Ана, айтмадимми! Бу уйда йўқ нарсанинг ўзи йўқ! Мен ҳозир... – У омбор эшигидан ичкарига кириб ғойиб бўлди. Хиёл вақт ўтгач, ҳаммаёғи чанга ботган алфозда қўлида ҳам, қўлтиғида ҳам икки шишадан пиво билан пайдо бўлди ва: – Иштаҳа карнай-ку, Кўрсичқонвой! – деди. – Қандингизни уринг! Жонингизнинг хузурини билар экансиз! Оббо, азамат-эй! Бекорга уйингизнинг хидини етти чақиримдан танимас экансиз-да! Шунча давлатни қандай тўплагансиз? – Каламуш ликопча, пичок, санчкиларни столга териб қўйди.

Кўрсичқон эса тутила-тутила баъзи буюмлар холасидан мерос қолганини, бошқаларни ўз пешона тери билан ишлаб топганини, емай-ичмай мисқоллаб тўплаганини ҳикоя қила бошлади. Бир пайт шунчалар жўшиб кетдики, қорни очлиги ҳам, стол устида овқатлар мунтазир бўлиб турганини ҳам эсидан чиқариб юборди: нима тўғрисида гап бошласа бас, дарҳол ўша нарсани ушлаб, меҳр билан силарди-сийпарди; ҳатто ўша матоҳини атайлаб чироқ ёруғига тутиб кўрсатарди. Ўлардек оч қолган Каламуш қулт-култ этиб тупугини ютар, минг бир азоб билан очлигини фош этиб қўймасликка ҳаракат қилар эди. Кўрсичқон кўрсатаётган нарсаларни кўздан кечирарди-да:

– Жуда зўр экан! Вой, антиқа-ку! – деб мақтаб қўярди.

Бир амаллаб Кўрсичқонни столга қаратди ва консерва қутисини энди очмоққа шайланган ҳам эдики, ҳовлидан ғала-ғовур кўтарилди. Ғала-ғовурдан айрим гап-сўзларни илғаб олиш мумкин эди.

– Қани, сафга туринглар-чи! Чироқни баландроқ ушла! Томми, сенга айтяпман! Ҳозир йўталиб

олинглар. Санаганимда йўталманглар: бир, икки, уч... Митти Билл қани? Ҳой, галварс, яқинрок келсанг-чи, сени кутиб турибмиз, ахир!

– Нима бўляпти? – деб қизиксиниб сўради Каламуш донг қотиб.

– Улар дала сичқонлари, – деб изоҳ берди Кўрсичқон. – Ҳар йили мана шу паллада уйларни бирма-бир айланиб чиқиб, кўшиқ айтишади. Биз томонларда шунақа одат бор: Осиёданми, Сариосиёданми келган, дейишади. Мени асло эсларидан чиқаришмайди, охирида, албатта, эшигимни қоқишади. Уларни тансиқ таомлар билан сийлайман, кечки овқат тайёр бўлса, ҳаммасини меҳмонга таклиф қиламан. Ўзлариям чуғур-чуғур, вағир-вуғур қилишиб, кулоғимни қоқиб кўлимга беришади!

– Қани, кўрайлик-чи! – деб Каламуш ўрнидан туриб эшикни очди.

Остонада фонуснинг хира ёруғида ярим доира ясаб саккиз-ўнтача дала сичқонлари туришарди. Томоқ-бўйниларига қип-қизил жун шарф ўралган бўлиб, қўлларини чўнтақларига тиқиб олишган эди. Совқотишганми, нима бало, тинимсиз депсинишарди. Бир-бирларига кўз қири билан имо-ишора қилишар, уялинқираб ҳиринглашар, бурунларини тортишиб, энглари билан артиб кўяр эдилар.

Эшик очилган заҳоти фонус кўтариб турган ёши каттароқ сичқон:

– Бир, икки, уч – бошладик! – деди.

Бирдан жарангдор жўровоз янгради. Бу ота-боблар қор босган далалар кўйнидами, иссиқ ўчок олдидами тўқишган қадимий Милод кўшиғи эди. Уни милод байрами кунлари ёш авлод мароқ билан куйлашарди.

МИЛОД ҚЎШИҒИ

*Ҳамқишлоқлар, ушбу аёзли дамда
Ҳиммат эшигингиз очингиз кенгроқ!
Қор билан бўронлар бирга кирса-да,
Таклиф айланг бизни ўтга яқинроқ.
Тонгда сизга толе, шодлик ёр бўлсин!*

*Турибмиз дилдираб яхмалак уза,
Қўлни куфлаб, тинмай оёқ урамиз.
Сиз эса бепарво тортиб ҳомуза
Ўчоқ олдидасиз, таиқарида биз.
Тонгда сизга толе, шодлик ёр бўлсин!*

*Ҳали тун ярмидан оғганича йўқ,
Бизни бошлаб келди даргумон юлдуз.
Сизга бахт тилашга берингиз ҳуқуқ,
Ёр бўлсин бахт сизга кечаю кундуз.
Тонгда сизга толе, шодлик ёр бўлсин!*

*Саҳий Одам Ато, Юсуф-ку қорда,
Юлдузин молхона уза кўрганди.
Марямчи, шўрлик ночор аҳволда,
Похол тўшак узра кўзи ёрганди.
Тонгда сизга толе, шодлик ёр бўлсин!*

*Шунда фаришталар сўраб қолдилар:
Мавлуд билан ким қутулади илк бор?
Рости шу, биринчи бўлди ҳайвонлар
Кун кўргани учун шу ерда бедор.
Тонгда уларга ҳам шодлик ёр бўлсин!*

Овозлар тинди. Қўшиқчилар уялинқираб, қалай, ёмон эмас-а, деган маънода бир-бирига им қоқишиб қўйдилар. Жимлик чўкди. Бирок, сукунат узоқ давом этмади. Олис-олислардан ибодатхоналарда чалинаётган кўнғироқларнинг жарангдор товуши эшитила бошлади. Бу товуш гўё Милод қўшиғига басталанган мусиқага ўхшарди.

– Қойилман, ясаб қўйдиларинг! – деб хитоб қилди Каламуш. – Марҳамат, ичкарига кириңлар! Исиниб олинғлар, бирор нарса ютиб олинғлар!

– Қадамларига ҳасанот! – деб мулозамат қилди Кўрсичқон. – Эшикни маҳкамроқ ёпинғлар! Анави ўриндикни ўчоққа яқинроқ суриңлар. Бирпас шошманғлар-чи, ҳозир... Каламуш, энди нима қиламиз? Меҳмонларни нима билан сийлаймиз? – деб пичирлади тушкунликка тушиб.

– Буёғини ўзимга қўйиб берасиз! – деди Каламуш дадил. – Ҳой, фонус кўтарган шумтака, буёққа кел-чи! Сенда гапим бор!.. Айт-чи, бу ўртада тунда ҳам савдо қиладиган навбатчи дўкон борми?

– Бўлмасам-чи, бор, сэр! – деб жавоб қайтарди сичқон бола одоб билан. – Байрам кунлари дўконлар кечасию кундузи ишлайди.

– Гапимга қулоқ сол, бўйдоқ! Ҳозир фонус кўтариб борасану менга...

Каламуш товушини ниҳоятда пасайтириб гапиргани учун нима деганини эшитиб бўлмади. Кўрсичқон қулоқларини динг қилди, Каламуш эса изоҳ бераётган экан:

– Фақат энг яхшисидан олгин! Йўқ, уч кило етади. Яна ўзинг биласан. Фақат олий навидан олгин, мен бошқасини ёқтирмайман. У ерда бўлмаса, бошқа дўконга боргин, хўпми?! Бора қол энди...

Изоҳот Каламушнинг қўлидаги тангалар сичқон боланинг ихтиёрига топширилиши билан яқунланди. Катта тўрвани кўтарган сичқонвачча фонус билан йўлини ёритганча кўздан ғойиб бўлди. Уйдаги сичқончалар ўриндикқа тизилишиб жойлашдилар: улар тинимсиз оёқчаларини ўйнатишарди, оловга роҳатланиб тобланишарди, совуқдан жунжиккан баданларини уқалашарди. Кўрсичқон меҳмонларни кизикроқ суҳбатга тортмоқчи эди, лекин бўлмади. Кейин бу йилги байрам тантаналарида ёш бўлгани туфайли қатнаша олмаётган жажжи қавмқариндошларини бирма-бир суриштира бошлади.

Каламуш пиво шишаларига ёпиштирилган ёрликларни синчиклаб ўқиб ўтирар экан, улардан бири «Кўхна Бертон» корхонасида тайёрланганини билиб олди.

– Кўрсичқон, дид-фаросатингизга қойилман! – деб таҳсин айтди Каламуш. – Бизга зарур нарсани илгари олиб қўйган экансиз. Энди доривор солинган иссиқ инглиз пивоси тайёрласак бўлади. Кўрсичқон, доривор келтиринг! Мен шишаларни очиб тураман.

Масаллиқ тайёрлаб, уни сирли кострюлькага солиб, ўчоқдаги лахча чўғ устига қўйиш ҳеч қанча вақт олмади. Бирпасдан сўнг ҳар қайси сичқонча бир кружкадан ўз улушини хўплаб-хўплаб ича бошладилар. Улар йўталиб-йўталиб қўйишарди. Чунки инглиз пивоси томоқ ва бурунни ачиштирарди. Кейин «майхўрлар» қикир-қикир кулдилар, боягина совқотиб ўтирганини ҳамма эсан чикариб юборди.

– Бу шумтакалар томоша кўрсатишни ҳам биладилар, – деб ёш дўстларини мақтади Кўрсичқон. – Ўзлари драматик асар ёзишиб, ўзлари саҳ-

налаштирадилар. Қойил қилиб ижро этадилар. Ўтган йили дала сичқони тўғрисида бир асарни намойиш қилдилар. Унда битта сичқон денгиз қароқчиларига асир тушиб қолади, қароқчилар уни кемага боғлаб қўядилар. Бечора сичқон бир амаллаб асирликдан қутулиб, уйига келса, маҳбубаси уни кутмасдан сочини кесиб, роҳибаликни бўйнига олиб қўйибди. Ҳой, иним, янглишмасам, сен ўша томошада қатнашгансан-а? Ўрнингдан тур, бирор-та монолог айтиб бер!

Тўрт тарафдан илтимослар ёғилавергач, таланти сичқонча истар-истамас ўриндикдан тушди қизариб-бўзарди, ҳиринг-ҳиринг кулди, сўнг атрофига олазарак назар ташлади-ю, оғзини катта очди. У оғзини очди-ю, шу ҳолатда ҳайкалдек қотди-қолди. Ўртоқлари унга роса далда беришди. Кўрсичқон ҳам уни эркалатди, ҳатто Каламуш ёш талантнинг елкасидан силаб-сийпади. Бироқ, кўпчилик ўртасида шарманда бўлишдан ваҳимага тушиб қолган навқирон истеъдод эс-хушини йиғиб ололмади.

Эшик лўкидони ширқ этиб, очилди-ю, остонада оғир тўрвани майишиб аранг кўтариб турган сичқонча кўринди. Фонусли дастёр ичкарига қадам босган пайтда эс-хуши оғиб қолган ёш талантга биринчи тиббий ёрдам кўрсатилган эди. Тўрвадаги тансиқ ноз-неъматлар стол устига ағдарилди-ю, монолог хангомаси бирпасда ҳамманинг ёдидан кўтарилди. Бош кўмондон вазифасини ихтиёрий равишда ўз зиммасига олган Каламуш сичқончаларга барча юмушларини инсоф билан тақсимлаб берди ва хаш-паш дегунча зиёфат таомлари тайёр бўлди. Боягина куп-қуруқ бўлган стол сархил таомлар билан

тўлиб-тошиб кетди. Каловланиб қолган Кўрсичқон ўриндикнинг бир томонидан жой олди. У митти дўстлари лунжларини тўлдириб овқат чайнаётганидан беҳад завқланарди. Беихтиёр иштаҳаси очилиб кетганини ҳис қилди ва шундагина кун бўйи туз тотмаганини эслаб қолди-ю, бирдан овқатга ташланди. Ҳар қалай, уйга қайтиб келгани яхши бўлибди, баҳонада, мана, қавм-қариндошлари билан дийдор кўришиб ўтирибди. Овқат устида эски замонлар хусусида гап кетди: сичқонлар миш-мишларнинг икир-чикир тафсилотларини ҳам қолдирмай сўйлаб бердилар. Кўрсичқонни қизиқтирган юзлаб саволларга тўла-тўқис жавоб қайтардилар. Каламуш эса сичқонлар суҳбатига деярли аралашмади, фақат ҳар бир сичқонни кўнгли тусаган таомдан олиб ейишга даъват этиб турди. Энг муҳими – Кўрсичқон бемалол ўтирсин, яйраб-яшнасин деб кўлидан келганча ҳаракат қилди.

Ниҳоят, меҳмонлар тапир-тупур қилганларича миннатдорчилик билдиришиб, қайта-қайта байрам тилақларини изҳор этишиб, чўнтақларини қанд-курс (уйда қолган укаларига, албатта) билан тўлатишиб, хонадонни тарк этдилар. Меҳмонлар ортидан эшик оҳиста ёпилгач, фонус дастасининг ғичир-ғичири ҳам тинди. Каламуш билан Кўрсичқон ўчоққа янгитдан ўт қаладилар-да, стулларни оловга яқинроқ суриб ўтирдилар. Дориворли пивонинг қолганини илтиб олдилар. Сўнгра бугунги саргузаштларни муфассал муҳокама қилишга тушдилар. Ахийри, Каламуш эснай-эснай:

– Сичқон, узр, жуда уйқум келяпти, кўзларим юмилиб кетяпти, – деди жилмайиб. – Сизнинг каравотингиз қайси бири? Бу тарафдагими? Бўлмаса,

мен наригисида ётаман. Уйингиз яшаш учун қулай экан. Ҳамма нарса қўл узатсанг етадиган жойда.

У ўрнига кирди-да, устига кўрпа тортди ва кўзлари сузилиб, тезда уйқуга кетди.

Ҳолдан тойган Кўрсичқон ҳам ўз каравоти-га роҳатланиб чўзилди, мамнуният билан бошини ёстикқа қўйди. Кўзларини юмишдан аввал ўчокдаги оловдан милт-милт ёғду таралиб турган хонага назар солди. Ўзи учун ниҳоятда азиз бўлган буюмларга узоқ-узоқ тикилиб қолади, бутун вужудини аллақандай ширин туйғулар чулғаб олган эди. Шу тобда бир нарсани аниқ англадики, бахтли бўлиш учун озгина нарса кифоя экан, лекин ўша озгина нарса муҳим бўлиши керак, қадрли бўлиши керак. Худди ўша муҳим ва қадрли нарса ўз уйинг, насл-насабинг экан. Йўқса, тирикликдан ҳеч қандай маъно қолмайди.

У зинҳор-базинҳор янги ҳаёти билан видолашмоқчи эмас. Йўқ-йўқ, қуёш нуридан, очиқ ҳаводан, фараҳбахш муҳитдан айро тушишни асло истамайди. Уйига қайтиб келиб, узлатга ҳам чекинмоқчи эмас, чунки ёруғ дунё аллақачон ўзига ром қилиб олган, энди ундан қутулиш душвор. Бу ҳақиқат. Ҳақиқатдан тониб бўлмайди, уни алдаб бўлмайди. Лекин ҳозир гап бунда эмас. Асл ҳақиқат, англанган ҳақиқат, излаб-излаб топилган ҳақиқат, қийналиб-қийналиб топилган ҳақиқат шундан иборатки, киндик қони тўкилган ер уники, ўзиники, бегона эмас, ёт эмас, бу ерга истаган пайтда бемалол келиши мумкин, уни мамнуният билан кутиб оладилар, қузатиб қоладилар – шунга юз фоиз ишончи қомил бўлди.

Кўрсичқоннинг кўнгли тўқ бўлди.

VI б о б

ЖАНОБИ ҚУРБАҚА

ёхуд танноз, носон йигитча таърифиди

Ёзнинг илк кунлари. Мусаффо тонг. Тошқиндан сўнг дарё ҳам ўзанига қайтди, унинг оқими яна улуғвор, сокин тус олди. Қуёш оламни киздирарди. Жамики ўт-ўланлар, дов-дарахтлар ям-яшил товланади, қуёшга талпинади.

Кўрсичқон билан Каламуш каллаи саҳарлаб уйғондилар-да, қайиқларни мавсумга ҳозирлай бошладилар: эринмай бўядилар, ёриқларига қора сақич суртиб чиқдилар, эшкакларни ростладилар, ўриндиқларни тузатдилар, йўқолган эшкак кулоқларини излаб топдилар. Хуллас, яна кўп иш бажардилар. Юмушлар тугагач, меҳмонхонада навбатдаги иш режасини муҳокама қилишиб ўтирган эдилар, бирдан эшик қаттиқ тақиллади.

– Оббо, тинчлик йўқ экан-да! – деди ранжиб Каламуш. Унинг ҳаммаёғи тухум юқи бўлиб кетган эди. – Кўрсичқонжон, қаранг-чи, ким экан!

Овқатланиб бўлиб, нима қилишини билмай ўтирган Кўрсичқон даст туриб, ташқарига йўналди. Бир оздан сўнг даҳлиздан ҳайратомуз товуши эшитилди, дам ўтмай ўзи ҳам остонада пайдо бўлди.

– Жаноби Бўрсик шахсан ташриф буюрдилар! – деб эълон қилди Кўрсичқон.

Бўрсикнинг меҳмонга келиши оламшумул воқеа эди. Чунки у бировникига деярли бормасди. Якка ўзи, яккахўжалик бўлиб яшашни яхши кўрарди, жамоатни жини суймасди. Агар кимнинг Бўрсикқа иши тушса, саҳар мардонда ёки хуфтондан кейин

уйидан топарди. Кундуз куни эса уни Ёввойи чака-лакзордан топиш амримахол эди.

Бўрсик ичкарига кирди-ю, эски кадрдонларига жиддий разм солди ва ғўдайиб тураверди. Каламушнинг кўлидан қошиқ тушиб кетиб оғзи ланг очилиб қолди.

– Вақти-соати етди! – деди Бўрсик тантанали оҳангда салмоқ билан.

– Қанақа вақт? – деб талмовсираб сўради Каламуш ўчоқ бошида турган соатга хавфсираб назар ташлар экан.

– Қулай фурсат келди, – деб изох берди Бўрсик. – Яна тушунмаяпсизларми? Мен сизларга нима деган эдим? Қишдан кейин Қурбақа билан ўзим шуғулланаман, деганмидим? Ҳа, дегандим. Шу бугундан эътиборан ўша чаламуллага таълим бераман!

– Ур-р-эй, Қурбақанинг куни битибди! – деб кичқирди Кўрсичқон. Сўнг дарров кўшиб кўйди. – Йўғ-э, жиловини тортиб кўядиган пайт келибди. Энди эс-хушини жойига келтириб кўямиз!

– Ишончли хабарларга қараганда, бугун у шаҳардан яп-янги енгил машина олиб келармиш, – деди Бўрсик креслога чўкиб. – Жуда қувватли машина экан. Ёқмаса, эгасига қайтариб берармиш. Буёғини сўрасангиз, Бақа ҳозир хайдовчи устбошини кияётган бўлиши мумкин. Ҳар қандай махлуқ унинг ажаб-ажаб турқ-атворини кўриб, шайтонлаб қолиши турган гап. Фанимат фурсатни бой бермасдан, тезроқ ҳаракат қилайлик! Ҳозирок ҳаммамиз Бақаникига борамиз!

– Тўғри! – деб Каламуш ирғиб ўрнидан турди. – Зумрашанинг таъзирини бериб кўйиш керак! Шош-

май турсин, биз уни энг тақводор махлуқлардан бирига айлантириб кўямиз!

Улар шитоб билан йўлга тушдилар. Бўрсиқ тантанали равишда саф олдида борар, атрофга виқорли нигоҳ ташларди. Одатда, ҳайвонлар тўдалашиб юрсалар, оқилона усулни қўллайдилар. Яъни, занжир халқалари каби тизилишиб юрадилар. Чунки кутилмаган хавф-хатарга дуч келиб қолсалар борми, ҳар доим ҳам бир-бирига ёрдам бериш имконияти бўлавермайди: бўлиниб-бўлиниб юрсалар, бўрига ем бўлишлари мумкин. Бир қатор бўлиб юрсалар ҳар қандай ғовдан ўтиш осон бўлади.

Қурбақанинг кўрғонига яқинлашдилар. Ҳовлига кираверишда йўлка четида, боя Бўрсиқ таърифлаган, йилт янги, тўқ қизил рангли автомобиль турарди. Қурбақа айнан тўқ қизил рангни яхши кўрарди. Улар ҳали кўнғироқни чалиб ҳам улгурмаган эдиларки, бирдан эшик очилиб, остонада жаноби Қурбақа пайдо бўлди. Унинг турқ-атвори ажабтовур эди: консерва банкасини эслатадиган химоя кўзойнак таққан, бошида спортчилар кепкаси, кўлида кўнжи тугмаланган қўлқоп, эгнида шалвираган пальто. У энглари кенг-мўл қўлқопларини тортқилаб кийганча, зинадан тушиб келарди.

– Салом, азизлар! Келинлар! – деди меҳмонларга кўзи тушган заҳоти қувноқ товушда. – Роса вақтида келдиларинг! Ҳозир биргаликда сайр қиламиз. Ҳм-м, янги машинам... – Бирдан товушидаги самимий оҳанг сўнди-ю, дудуқланиб, гапининг охирини ютиб юборди. У жиддий қиёфали дўстларига тикилган кўйи анграйиб қолди.

Бўрсиқ залворли қадамлар билан зинадан у томон кўтарила бошлади.

– Ушланглар уни! Уйга олиб киринглар! – деб қатъий буйруқ берди Бўрсиқ шерикларига. Улар дарҳол Қурбақанинг қўлтиғидан олдилар-да, дод-войига қулоқ солмасдан эшик томон судрайвердилар. Бўрсиқ автомобилни миниб келган ҳайдовчига юзланди. – Ҳозирча сизнинг хизматингизга муҳтож эмасмиз. Жаноби Қурбақанинг фикри ўзгариб қолди, унга машина керак эмас. Қарори қатъий, шикоятга ўрин йўқ! Энди сиз, жаноб, бекорга кутиб ўтирманг. Оқ йўл! – деб ҳайдовчига жавоб бериб юборди. Сўнг, шериклари ортидан ичкарига кирди-да, эшикни қарс этказиб ёпди. – Гап бундай, аввало, устингиздаги рўдаполарни ечиб ташланг! – деб Қурбақага буюрди.

– Ҳечам-да! – деб жавоб берди Қурбақа дадил. – Бу қанақа зўравонлик ўзи?! Менга тушунтириб беринглар-чи, нима гап?!

– Шунақами ҳали! Қани, ўртоқлар, кийим-бошини ўзларинг ечиб қўя қолинглар! – деб амр қилди Бўрсиқ.

Қурбақа депсиниб, сўкина бошлади. Кўрсичқон билан Каламуш уни таппа ерга ётқиздилар. Каламуш унинг устига ўтириб олди, Кўрсичқон эса уст-бошларини бирма-бир ечиб улоқтираверди. Ниҳоят, уни ўрнидан тургазиб қўйишди. Қурбақа масҳараомуз кийимлари билан биргаликда димоғдорликни ҳам қисман бой берди, чоғи. Ҳаш-паш дегунча, у «кип-қизил қароқчи»дан оддий Қурбақага айланди-қолди. У энди меҳмонларга ялингандек мўлтирарди, уялинқираб илжаярди, хуллас, тақдирга тан берган каби эди.

– Эртами-кечми, барибир шундай бўлишини билардингиз, – деб гап бошлади Бўрсиқ. – Бироқ,

бизнинг маслаҳатларимизни ҳам, танбеҳ-дашномларимизни ҳам бир чақага олмадингиз! Отангиздан қолган мол-мулкни беармон совурдингиз. Машичангизни дуч келган жойга уриб, пачоклайвериб, полициячилар билан жикқамушт бўлавериб, дарё халқининг юзини шувут қилиб қўйдингиз, номимизга доғ туширдингиз! Тўғри, мустақиллик тансиқ неъмат, лекин бу дегани зинҳор-базинҳор бошбошдоқликни англатмайди. Сиз бўлсангиз, эрк қўлимга тегди деб, тўс-тўполон кўтаришдан, тентаклик қилишдан бошқа нарсани ўйламай қўйдингиз. Биз бундан кейин бефарқ қараб туролмаймиз. Чунки сиз ниҳоятда ҳаддингиздан ошиб кетдингиз! Биламиз, сиз ноёб истеъдод соҳибисиз. Агар шу истеъдодингизни шахмат ўйинига сарфласангиз борми, ишончим комилки, Жаҳон чемпиони бўлмасангиз ҳам халқаро гроссмейстер бўлишингиз аниқ! Рейтинг бўйича энг зўр учта шахматчидан биттаси бўласиз. Кўряпсизми, биз сизнинг оёқ-қўлингизни боғлаб, зиндонга ташламоқчи эмасмиз, фақат ақл-фаросатингизни ҳам ишлатиб кўришга даъват этяпмиз, холос. Ана энди юринг, нариги хонага ўтамиз: бошқаларнинг фикр-мулоҳазалари билан танишасиз. Кўрамиз, сизга гап таъсир қиладими-йўқми ёки кесакка ўхшаб тураверасизми?

У Қурбақанинг биллагидан маҳкам ушлаганча нариги хонага олиб ўтди ва эшикни зичлаб ёпди.

– Бундан бир наф чиқишига ишонмайман, – деди Каламуш. – Ширин гап билан Қурбақани инсофга келтириб бўлмайди. «Эт» десанг, «бет» деб тураверади.

Улар креслога ўрнашиброқ ўтириб олишди-да, нариги хонада давом этаётган «чилёсин»нинг ту-гашили сабр-тоқат билан кута бошладилар. Эшик тирқишидан Бўрсиқ нималар тўғрисидадир қизи-шиб, куйиниб гапираётгани элас-элас эшитилиб қоларди. Унинг товуши гоҳ авж пардаларга кўта-риллар, гоҳида нотиклик тўлқинида чайқалиб ши-вир-шивир даражасига тушиб қоларди. Бирпасдан сўнг панд-насиҳат орасидан аччиқ-аччиқ йиғи то-вуши кулоққа чалина бошлади. Бу йиғи Қурбақа юрагининг туб-тубидан чиқаётганига шак-шубҳа йўқ эди. Ҳа, кўнгилчан Қурбақани яхши гапга кўндириш унчалик мушкул эмасди. Лекин, маълум вақт ўтгач, у ҳаммасини паққос эсидан чиқариб юборарди ва ажабтовур ҳангомалар бошидан бош-ланаверарди.

Чорак кам бир соатлар чамаси вақт ўтгач, эшик оҳиста очилди-ю, Бўрсиқ кўринди. Афтидан, ниҳоятда таъби тирриқ эди, у хафақон Қурбақани етаклаб олганди. Қурбақа бечоранинг териси тири-шиб, оёқлари чалишиб-чалишиб кетар, ёноқлари эса кўз ёшлардан жикқа ҳўл эди.

– Манави жойга ўтиринг, Қурбақажон, – деди Бўрсиқ меҳри товланиб. – Дўстларим, сизларга зўр мамнуният билан айтаманки, Қурбақа қалтис сиё-сий хатога йўл қўйганини тўла-тўқис ва узил-ке-сил бўйнига олди. Билиб-билмай қилган хатолари учун пушаймон бўлди. У машинадан бутунлай воз кечишга ваъда берди. Менимча, унинг ваъдасига ишониш мумкин.

– Хайрият, хайрият! – деб маъқуллади Кўр-сичқон.

– Албатта, фақат... – деб мужмал қилди Каламуш, у жиддий шубҳаланаётган эди. – Фақат... – деди-ю, Қурбақанинг маъюс кўзларига тикилди, шу пайт Қурбақа унга кўз қисгандай бўлди.

– Энди охирги гапим шуки, дўстларингиз гувоҳлигида ҳам нариги хонада менга берган ваъдангизни яна бир такрорлайсиз! – деди Бўрсик салмоқланиб. – Ножўя хатти-ҳаракатингиздан афсусланапсизми? Хатоларингизни тушуниб етдингизми?

Орага оғир сукунат чўкди. Қурбақа қочиб кетишга баҳона қидираётгандек атрофга олазарак боқарди. Бошқалар эса унинг тавба-тазарру қилишини интиқ кутишарди.

– Йўқ, афсусланмайман, – деб жавоб берди Қурбақа ғамгин, лекин қатъий товушда. – Мен ҳеч қанақа хато қилганим йўқ, балки эзгу ишга қўл урдим!

– Ие, яна нима бўлди? – деб хитоб қилди Бўрсик ғазаби қайнаб. – Вой, ёлғончи, муттаҳам-эй! Имонсиз экансиз-ку! Ҳозиргина нариги хонада менга нима деган эдингиз, ахир?!

– Ўша хонада нима десам дедим, тонмайман! – деди Қурбақа чўрт кесиб. – Сиз яна нима дейишимни истасангиз, ҳаммасини айтар эдим. Чунки сиз, азизим Бўрсик, жуда гапга чечансиз, дарров ўзингизга ром қилиб оласиз, мундоқ ўйлаб кўрсам, мен ҳеч қачон гуноҳ қилганим йўқ экан. Демак, афсусланиб, тавба-тазарру қилиб ўтиришимга ҳожат йўқ! Нима, емаган сомсамга пул тўлашим керакми?.. Тўламайман!

– Шошманг! Бундан кейин бирорта машинага қўлимни теккизсам, қўлим синсин, деб қасам

ичдингизми? Ваъда бердингизми? – деб сўради Бўрсик бетоқат бўлиб.

– Қасам ичганим йўқ, ваъда бермадим! – деди Қурбақа ишонч билан. – Агар қасам ичиш лозим бўлса, мана, ҳозир тантанали равишда қасамёд қиламанки, осмон узилиб ерга тушса-да, мен биринчи учратган машинани минаман! Мана кўрасиз!

– Ана холос! Мен сизга нима деган эдим? – деди Каламуш Кўрсичқонга.

– Бўлмаса, гап бундай, – деб Бўрсик турди. – Яхши гап кор қилмаган махлукқа, шубҳасиз, калтак кор қилади. Лекин мен куч ишлатишга мутлақо қаршиман. Қаршиман-у, бироқ ҳозир шундан бошқа иложимиз ҳам йўқ. Қурбақа, бизни тез-тез меҳмондорчиликка чорлаб турардингиз. Дастурхонингиздан тогган нон-тузингиз ҳаққи-хурмати айтаманки, биз сизни мана шу беъмани йўлдан қайтармасдан ҳеч қаёққа кетмаймиз!.. Дўстлар, уни юқорига олиб чиқиб, ётоқхонага қамаб қўйинглар! Кейин ўзимиз нима қилиш кераклигини бафуржа маслаҳатлашиб оламиз.

– Дўстим Қурбақа, ахир, бу ишлар сизнинг фойдангизни кўзлаб қилиняпти-ку! Нега тушунмайсиз?! – деди Каламуш Қурбақани кўлтиғидан олиб сургалар экан. – Ўзингизни ҳам, бизни ҳам қийнаманг! Ўзингизни кўлга олинг-да, ахир! Жин чалиб кетган бўлса, тузатамиз! Албатта, тузаласиз! Хўп деяверинг! Кейин яна апоқ-чапоқ бўлиб кетамиз!

– Хўп дея қолинг! Биз сизни ёлғиз ташлаб қўймаймиз, бошингизда парвона бўламиз, – деди Қурбақанинг нариги кўлтиғидан сургалаётган

Кўрсичқон йиғламоқдан бери бўлиб. – Мол-дунёни беҳуда совургандан нима фойда?!

– Полиция билан ғиди-биди қилаверишнинг охири «вой» бўлади, – деб илова қилди Каламуш уни ичкарига итарар экан.

– Касалхонада сарғайиб ётмайсиз, ҳамшираларга ялинмайсиз, – деди Кўрсичқон эшикнинг устидан қулф урар экан.

Улар Қурбақанинг аянчли дод-фарёди остида меҳмонхонага қайтиб тушдилар. Қурбақа эса калитнинг тешигидан бўралаб сўкмоқда эди. Учта дўст рўй берган воқеани муҳокама қилиш учун фавқулодда кенгашга тўпландилар.

– Бу иш хийла чўзилади, шекилли. Ҳали кўп диққат бўламиз, – деди Бўрсик чуқур уф тортиб. – Бунчалар қайсар-ўжар махлукни умримда биринчи марта кўриб турибман! Майли, биз ҳам анойилардан эмасмиз. Лекин, Бақани назоратсиз қолдириб бўлмайди, мудом унга кўз-қулоқ бўлиб туриш лозим. Жаҳлидан тушса, ақл-хуши кириб қолади.

Шу аснода соқчилик хизмати жорий этилади: учаласи ҳам навбати билан ҳар кечаси Қурбақа билан бирга тунайдиган бўлишди. Кундузи эса биринкетин навбатчилик қиладилар. Дастлаб, Қурбақа роса безорилик қилиб, ҳамманинг жиғига тегди. Ҳушёр васийларни ҳақоратлашдан ҳам тоймади. Жавабаси тутиб қолган кезларда стулларни машина шаклида қатор қилиб териб кўярди-да, ўзи биттасининг устига миниб олиб, худди рулда ўтиргандай бир алфозда қулоқларни қоматга келтириб тинимсиз «Ба-бап-бап!» деб бўкирарди, бўкираверарди. Жонга тегиб кетарди ўзиям. Лекин, энг ёмон қилиғи кейин бошланарди: у ўмбалок ошиб, орқадаги стул-

лар устига ўзини отиб юборарди, стуллар ҳар ёнга сочилиб кетарди. У эса ҳалокатга учраган машининг темир-терсаклари орасида ҳушидан кетиб қолган ҳайдовчи мисоли узоқ вақт миқ этмасдан ётаверарди. Хайрият, бора-бора жазавага камроқ тушадиган бўлди. Жазаваси тута бошласа, навбатчи унинг диққат-эътиборини имкон қадар бошқа нарсага чалғитишга интиларди. Аммо, уни бирор нарсага қизиқтириб қўйиш амримаҳол эди. Чунки у ҳамма нарсага бефарқ, лоқайд бўларди.

Кунларнинг бирида Каламуш Қурбақанинг ётоғига чиқиб, навбатда турган Бўрсиқ билан алмашиши лозим эди. Бўрсиқ ҳам навбатчиликдан кутулиши билан дарҳол ўрмонга жўнашга, ўзининг қадрдон кавакларини зиёрат қилиб келишга мушток бўлиб ўтирарди.

– Қурбақа ҳали ўрнидан турмади, – деди у остонага чиқиб, Каламушни кутиб оларкан. – Боядан бери «мени тинч қўйинглар!» деяпти, холос. Чоғимда, ичидаги жиндан фориғ бўляпти, шекилли. Агар унга ортиқча меҳрибончилик қилавермасак, жиғига тегмай турсак, худо хоҳласа, тез кунларда тузалиб кетади. Ҳушёр бўлиб турунг, Каламуш! Қурбақа юввош тортиб қолган пайтда ҳар балони кутиш мумкин, пойлаб туриб таппа босади! Мен унинг хийла-найрангларини жуда яхши биламан. Ҳўп, ҳозирча мен кетдим.

Улар остонада хайр-хўшлашдилар. Каламуш ётоққа кирди.

– Аҳволлар қалай, биродар? – деб сўради Каламуш Қурбақа ётган ўринга яқинлашаркан.

Қурбақа дарров жавоб бера қолмади. Орадан хийла фурсат ўтгач:

– Миннатдорман, Каламушжон! Аҳволим бирнави. Ўзингиздан гапиринг, аҳволингиз дурустми? Дўстимиз Кўрсичқон яхшими? – деди бетоб оҳангда.

– Ҳаммамиз яхшимиз, ишларимиз ҳам жойида. – Сўнг эҳтиётсизлик қилиб қўшимча маълумотларни валақлаб қўйди: – Ҳозиргина Кўрсичқон билан Бўрсик ўрмонга кетдилар. Тушгача қайтиб келмасалар керак. Унгача икковимиз маза қилиб чакчақлашиб ўтирамиз! Сизни зериктириб қўймайман. Ўрнингиздан турмайсизми? Шундай ажойиб кунда эзилиб ётавериш жонингизга тегмадими?

– Дўстим Каламушжон, ҳар ким ўзидан ўтганини фақат ўзи билади. Мен сиртдан соппа-соғга ўхшасам-да, аммо юрак-бағрим эзилиб кетди, адойи тамом бўлганман. Ҳатто ўрнимдан кўзғалишга ҳолим йўқ, – деди Қурбақа инграниб. – Эссиз, сизларга ортикча дардисар бўлдим-да! Майли, яна бир оз чиданглар, буёғи кам қолди. Ишонмайсизми?

– Ишонаман! – деди Каламуш кувноқ товушда. – Хайрият, тезроқ тузала қолинг-э, дўстим! Ростини айтсам, ҳозир айна қайикда сайр қиладиган кунлар келди. Сиз бўлсангиз, буёқда ўйин кўрсатиб ётибсиз! Бизга ҳам, ўзингизга ҳам жабр қиляпсиз! Тўғрими?

– Тўғри, мен галварс бошга битган бало бўлдим! – деди Қурбақа ҳолсизгина нолиниб. – Ҳаммани безор қилдим. Сиздан бир нарсани илтимос қилсам майлими?.. Майли, керак эмас. Шундоқ ҳам жонингизга тегдим, шекилли.

– Нега ундай дейсиз, дўстим?! – деди Каламуш хафа бўлиб. – Илтимосингиз бўлса, айтинг, йўқ дермидим, ахир!

– Агар гапингиз чин бўлса, илтимосим шуки, балки бу энг охирги илтимосимдир, агар кеч бўлмаган бўлса, зудлик билан қишлоққа тушиб бирорта табибни топиб келмасангиз бўлмайди. Шундай ётаверсам ўлиб қоламан, шекилли... Майли, овора бўлманг. Бир ҳисобда ўлиб қолганим яхши. Қўйинг, овора бўлманг, энди барибир менга муолажа кор қилмайди.

– Ие, тинчликми ўзи? Қаерингиз оғрияпти? – деди хавотирланиб Каламуш. Чунки Қурбақанинг сўзлари унга сўнгги васиятдек эшитилган эди. Афт-ангори ҳам сира-сира илгариги Қурбақага ўхшамасди.

– Афт-башарамда ўлим шарпаси кезиб юрибдими? Ростини айтинг, сездингиз-а? – деди Қурбақа Каламушга мўлт-мўлт тикилиб. – Ишқилиб, эртага пушаймон қилманг, дўстим. «Ўлишингни билганимда мингта табибни қаторлаштириб қўймасмидим, жигарим!» деб уввос солиб йиғламасангиз бас. Майли, парво қилманг... Илтимосимни эсингиздан чиқаринг.

– Қулоқ солинг, дўстим, агар табиб жуда зарур бўлса, мен ҳозироқ қишлоққа жўнайман! – деди Каламуш ҳаяжонланиб. – Аммо, аҳволингиз унчалик ёмон эмас-ку, табибни нима кераги бор?! Ундан кўра, нафасни сал иссиқроқ қилинг! Келинг, бошқа мавзуда гаплашиб ўтирайлик!

– Мен доим бир нарсадан кўрқаман, оғайни, – деди Қурбақа маъюс кулумсираб. – Албатта, ширин сўз – жон озиғи, аммо қуруқ гап билан ҳар қандай дардни даволаб бўлмайди. Шу боис доим худога нола қиламанки, майли, менга дардингни юборгин, лекин ўша дардингни ширин сўз билан даволаб

бўлсин, зинҳор-базинҳор табибга ишим тушмасин, дейман. Аммо, меҳрибон худо бизнинг илтимосимизни доим ҳам бажо келтиравермас экан. Синаб кўргиси келармикин, билмадим. Ҳартугул, ўша синовга дуч келишдан кўрқаман. Табибнинг энди нафи тегмайди...

– Нега тегмас экан?! Нафи тегади! Ҳозир чақириб келаман! – деди Каламуш қатъият билан.

– Худо хайрингизни берсин, дўстим! Агар қарорингиз жиддий бўлса, майли, сазангиз ўлмасин! Лекин йўл-йўлакай адвокатимни ҳам чақириб кела қолинг, барибир уйининг олдидан ўтасиз. Унга бир оғиз «бораркансиз» десангиз бас, ўзи етиб келади. Адвокатим жуда зарур... Сизни роса ташвишга қўйдим, аммо на илож! Тўғриси, ҳаётда шундай бир пайт бўладики, ўшанда ҳар қандай махлук ўзининг энг охириги бурчини адо этишга мажбур бўлади...

«Оббо, ўлиб-нетиб қолмаса гўргайди», деб хаёлидан ўтказди Каламуш ётоқдан ўқдай отилиб ташқарига чиқар экан. Бироқ, ҳар эҳтимолга қарши эшик устидан қулф қўйишни унутмади. Ҳовлига тушгач, яна ўйга толди. Ўчакишгандек, дўстлар олисда, маслаҳатгўй ҳам йўқ эди.

– Эҳтиёткорлик зарар қилмайди, – деди Каламуш ўзига-ўзи. – Биламиз, Қурбақа «ана ўламан-мана ўламан», деб илгари ҳам кўп ўйин кўрсатган, лекин ҳеч қачон ҳузурига адвокатни чақиртирмаган эди... Агар жиддий бирор касали бўлмаса, кекса табиб Қурбақанинг таъзирини бериб қўяди. Бу ҳам катта сабоқ бўлади. Майли, Қурбақанинг илтимосини ерда қолдирмайман – дорилбақога армон билан кетмасин, шўртумшук!

Хуллас, Каламуш жон талвасасида ётган дўстининг сўнгги васиятини бекаму кўст адо этиш ниятида бор кучи билан қишлоқ томон югуриб кетди.

Эшик ширк этиб қулфланди-ю, Қурбақа сапчиб ўрнидан турди ва деразага бағрини берган кўйи токи, Каламуш уйнинг нариги тарафидаги муюлишдан ўтиб, кўздан ғойиб бўлгунча кузатди. Сўнг дикир-дикир сакраб, қаҳқаҳа отди-да, энг фасон костюмлардан бирини эгнига кийди; пардоз столи тортмасидан пул олиб, чўнтақларига тикди. Қурбақа чапдастлик билан каравот устидан чойшабларни йиғиштириб олди ва уларни бир-бирига маҳкамлаб, кейин қўлбола арқонни дераза панжарасига боғлади. Энди, худди мана шу чойшаб-арқонга осилиб, ерга тушиш лозим эди, холос. У осонгина пастга тушди-да, шодон хуштак чалганча Каламуш кетган томонга қараб бир туфуриб, қарама-қарши йўналиш бўйлаб кетди.

...Бўрсик билан Кўрсичқон тушда қайтиб келдилар. Бу пайт Каламуш ич-этини еб ўтирган эди. У бўлган воқеаларни бир бошдан айтиб берди. Бўрсик аччиқ-аччиқ кесатиқлар билан луқма ташлаб турганини эслатиб ўтирмасак ҳам бўлади. Кўрсичқонга келсак, умуман, у Каламушнинг ёнини олган бўлса-да, аммо бир жойда бундай дейишдан ўзини тийиб туролмади:

– Хуллас, бизга панд бердингиз, Каламушжон! Аслида, бундай муҳим ишни сизга ишониб топширмаслик керак эди!

– Ахир, у мени рostaкамига, чиппа-чин ишонтириб кўйди-да! – деб ўзини оқламоқчи бўлди Каламуш.

– Сизни лақиллатмай, мени лақиллатсинми! – деб пичинг қилди Бўрсиқ ғижиниб. – Майли, бўлар иш бўлди. Энди қуруқ сафсата билан ҳеч нарса қилиб бўлмайди. Бу гал биздан қочиб кутулди, қандини урсин! Аммо, ёмон томони шундаки, энди у ўзининг ақл-фаросатига ортиқча бино кўяди. Ишқилиб, каттароқ иш кўрсатиб қўймаса бўлгани. Биз бўлсак, ҳар ҳолда, битта бош оғриқдан кутулдик: уни кўриқлаймиз деб соатлаб бекор ўтирмаймиз, энди. Бироқ, яна бир-икки кун Қурбақаникида турмасак бўлмас. Ким билсин, у қай аҳволда пайдо бўлади: табиблар замбилда кўтариб келишадими ёки полиция кўлига кишан солиб олиб келадими?! Буёғига худо пошшо!

Бўрсиқ келажакда нима воқеалар рўй беришини, албатта, тахминан каромат қилаётган эди. Аслини билмоқчи бўлсангиз, Қурбақа ўзининг ота маконида яна осойишта ҳаёт бошлагунча, эҳ-ҳе, қанчадан-қанча сувлар оқиб ўтади! Сувларгина эмас, айқирган, кўпирган тошқинлар оқиб ўтади!

Бу пайт кайфи чоғ, бепарво Қурбақа уйдан хийла олислаб кетган эди. Дастлаб, хилват, ёлғизоёк сўқмоқлардан юрди, далаларни кесиб ўтди. Изини адаштириш ниятида ҳар хил тадбирларни қўллади. Ахийри хавф-хатар ортда қолганига тўлиқ ишонч ҳосил қилди-ю, енгил тин олди. Кўкда қуёш унга қараб жилмаярди; бутун борлиқ, табиат унинг қалбида акс садо берарди – айёрлик, тадбиркорлик тўғрисидаги қўшиққа жумлаи жаҳон жўр овоз бўларди гўё. Сал бўлмаса, ўйинга тушиб юборадиган бир алфозда одимлар, мағрурланар, назарида, шу тобда шайтонга ҳам дарс берадигандек ҳис қиларди ўзини.

– Унинг кўйинини пуч ёнғоққа тўлдириб ташладим! – деди у ҳиринглаб. – Асов кучга ақл-идрок бас келмаса, бошқа нарса бас келолмайди. Бу азалий синовлардан ўтган усул. Ақлингга балли, шоввоз! Бечора Каламуш... Бўрсиқ қайтиб келиб, кунини кўрсатса керак. Каламуш – аслида бебаҳо махлуқ. Фақат эси пастроқ. Боз устига, маълумоти ҳам йўқ. Ростини айтсам, бўш пайтларда ўша билан шуғулланиш лозим, калласини ишлайдиган қилиш керак...

Хаёлан осмони фалакда учиб юрган Қурбақа кўп юрди, мўл юрди ва охири қандайдир шаҳарчага бориб қолди. Шаҳарнинг асосий кўчасига «Қизил шер» деган лавҳа осиб қўйилган эди. Шу лавҳага кўзи тушган заҳоти қорни ниҳоятда очганини, гўё ичаклари сурнай чалаётганини сизди. У меҳмонхона томонга бурилди: хизматкорга иложи борица тезроқ тайёр бўладиган хушхўр таомдан бутуртма берди-да, залга кириб ўтирди.

Алҳол, овқатни ҳам еб бўлгани йўқ эдики, кўчадан таниш товуш эшитилиб қолди. У ўтирган ўрнида бир сапчиб тушди, ҳаяжондан вужудига титроқ кирди. Қурбақа ноҳос меҳмонхона томон яқинлашиб келаётган «Би-бип-бип» сигналинини эшитиб қолганди. Машина меҳмонхона ҳовлисига бурилиб тўхтади. Ҳаяжонини фош этиб қўймаслик учун Қурбақа стол оёғига маҳкам ёпишди. Бир оздан сўнг меҳмонхонага бир тўда одамлар кириб келишди. Дали-ғули бу одамлар бири олиб-бири қўйиб автомобиль саёҳати таассуротларини, ўзлари келган машинанинг фазилатларини сўйлар эдилар. Қурбақа бирмунча вақт уларнинг ҳикояларини эшитиб турди. Кейин сабр-тоқати тугаб, ўрнидан туриб кетди. Бир-бир босиб пештахта ёнига борди-да,

овқатнинг пулини тўлади ва айланиб ўтиб ҳовлига чиқди.

– Машинани жуда-жуда кўргим келаётган бўлса, нима қилай? – деди у ўзига-ўзи.

Автомобиль ҳовли ўртасида назоратсиз турарди. Извошчи ва бошқа уч-тўрт бекорчихўжалар тамадди қилиш билан овора эдилар. Яна бир неча киши атрофда ивирсиб юришарди. Қурбақа аста машина теварагини айланиб, обдан томоша қилди, ўзича у ер-бу ерини ёмонлаган бўлди. Кейин ўй суриб қолди.

– Билмадим, бу машинани ўт олдириш осонми-кан? – деб пичирлади.

У кўкқисдан, нима қилаётганини ўзи ҳам билмаган ҳолда, машина ручкасига ёпишди-ю, бир бураган эди, ҳайҳот, ўша заҳоти моторнинг гуриллаган товуши эшитилди. Автомобиль париси уни гўё маҳкам кучоклаб олгандек: дир-дир титраб ҳайдовчи ўриндиғига ўтирганини англамай қолди. Бу ишлар тушида бўляптими ёки ўнгидами, газ тепкисини босяптими, хуллас, ҳеч нарсани аниқ-таниқ англамади. Фақат меҳмонхона ҳовлисида доира шаклида бир айланди-да, машина рулини арк томон буриб, куёндек учириб кетди.

Қурбақа машина тезлигини тобора оширарди, филдираклар шувуллаб йўлни ялаганча шитоб елиб борарди. Бирпасда кенг далалар оғушига чиқиб олди. Шу сонияда Қурбақа яна ўзини ҳар нарсага қодир, қудратли ҳис қиларди: истаса – йўловчиларни даҳшатга солади, истаса тупроқ йўлларни икки ямлаб ютиб юборади... Унга дуч келган жонзот ўзини панага олиши керак, акс ҳолда, тун бағрига сингиб кетишга маҳкумдир! У машина тезлигига

ҳамоҳанг равишда аста хиргойи қилар, мотор ҳам унга жўровоз бўларди гўё. Машина ғилдираклари чақиримларни ортда қолдирар, шитоб билан олға елиб борар эди. Олға борарди-ю, лекин қаёққа кетаётганини Курбақанинг ўзи билмас, фақат энг бахтиёр дамларни бошидан кечираётганини ғирашира англарди, холос. Истиқболда уни нималар кутяпти? Номаълум эди.

* * *

– Менинг фикримча, ҳозир бизнинг олдимизда турган ягона вазифа шундан иборатки, қонунбузарлик қон-қонига сингиб кетган анави ярамасга, яъни рўпарамиздаги қора курсида титраб-қақшаб ўтирган аблахга қандай жазони белгилашни аниқлаб олишимиз керак! – деб хитоб қилди суд палатасининг раиси таҳдидли товушда. – Ихтиёримиздаги рад этиб бўлмас далиллар асосида хавфли жиноятчи деб топилган айбланувчи, биринчидан, қимматбаҳо автомобилни ўғирлаган бўлса, иккинчидан, мамлакатимиз фуқаролари ҳаётини хавф остида қолдирди, аҳоли истиқомат қиладиган туманларда тезликни ҳаддан зиёд ошириб юборган; учинчидан, қишлоқ полициясига нисбатан сурбетларча муносабатда бўлган. Жаноби котиб, марҳамат, юқорида рақам этилган ҳар бир жиноятга қонун бўйича жазо чораси кўрилишини маълум қилинг!

Котиб қаламининг учи билан бурнини қашлади-да:

– Баъзилар автомобиль ўғирлашни жуда оғир жиноятлар сирасига киритишни истайдилар, – деб атрофга маънодор разм солди. Сўнг, давом этди: – Аслида ҳам шундай. Бирок, полицияга сурбет-

ларча муносабатда бўлиш ундан ҳам оғир жиноят хисобланади. Аслида ҳам шундай. Қонунга кўра, автомобиль ўғриси учун бир йилгача қамоқ жазоси белгиланган: бу ниҳоятда юмшоқ жазою, майли, ҳечқиси йўқ. Оширилган тезлик учун эса уч йил қамоқ жазоси белгиланган: бу ҳам оз, аммо узрли сабабларга кўра раҳм-шафқат қилиш лозимлигини ҳам унутмаслик лозим бўлади. Ниҳоят, полицияга сурбетларча муносабатда бўлган ҳар қандай махлук ўн беш йил муддат билан озодликдан маҳрум этилади. Агар гувоҳларнинг кўрсатмаларига ишонадиган бўлсак, агар ўша кўрсатмаларнинг ўндан бир қисми тўғри бўлган тақдирда ҳам (мен-ку, гувоҳларнинг гап-сўзларига ҳеч қачон ишонган эмасман), давлат хизматчисининг иззат-нафсига тегадиган хунук ҳодиса содир бўлган экан. Хулласи калом, қайд этилган рақамлар тўғрилиқча қўшилса, ҳаммаси бўлиб ўн тўққиз йил қамоқ жазоси белгиланади.

– Ташаккур! – деди раис жаноблари.

– Кечирасиз, ҳисоб-китобни тўғирлаб бирварақайига йигирма йил қамоқ жазоси белгилаб қўя қолсак бўлмайдами? Кейин ҳисобот даврида чўтга ташлашга осон бўларди, – деб таклиф киритди котиб.

– Жуда ўринли, жўяли ва асосли таклиф! – деб котибни қўллаб-қувватлади раис. – Судланувчи, иродангизни йиғиб, ўрнингиздан тулинг-чи! Бу сафар одил суд сизни бор-йўғи йигирма йил озодликдан маҳрум қилади, холос. Агар иккинчи марта арзимас баҳона билан бўлса-да, шу қора курсига ўтирадиган бўлсангиз, кейин биздан ўпкалаб юрманг! Биз сизни тўғридан-тўғри, ошқора равишда,

демократик йўл билан оттириб ташлаймиз!.. Бўлди, олиб кетинглар уни, башараси курсин!

Қонун посбонлари шу заҳоти Қурбақага ҳар томондан ташландилар: дарҳол қўлига кишан солишди, ҳибсга олдилар. Бечора ҳарчанд халос бўлишга уринмасин, ҳарчанд қаршилиқ кўрсатиб, ялиниб-ёлвормасин, барибир фойдаси бўлмади – уни суд залидан судраб олиб чиқиб кетдилар. Шўрлик Қурбақани бозор майдонига сургалаб боришди ва жинойтчиларни таҳқирлаб-мазахлайдиган ҳангоматалаб оломон орасидан атайлаб олиб ўтдилар. Томошага ўч оломон муҳбуснинг башарасига туфлар, сабзи билан урар, калака қилиб, бўралаб сўкарди. Айниқса, бошига мусибат тушган одамни кўрса, негадир суюниб кетадиган ўкувчиларнинг юзлари бирдан ёришиб кетарди. Қурбақанинг шуурига муҳрланиб қолган энг даҳшатли манзара ҳам, аслида, шу эди, яъни ўкувчиларнинг тиржайиб туришлари.

Маҳбусни етаклаган полициячилар одам ўтса ғалати товуш чиқарадиган усти тиконли сим билан ўралган осма кўприкдан ўтдилар-да, кўҳна, хувуллаган қалъанинг дарвозасидан ичкарига кирдилар. Қалъа миноралари кўкка бўй чўзган эди. Уларга қараб масҳараомуз илжайиб турган бекорчихўжа аскарлар қуршовидан – қоровулхона ёнидан ўтиб кетдилар. Соқчилар ёнидан ўтаётганларида улар бир-бирларига имошора қилишиб, ранги-кути ўчган Қурбақани кўрсатишди, баъзан: «Бу ҳали сенга ҳолва!» деб лукма ташлаб қўйишди. Тўғри-да, қонун посбонлари жирканч жинойтчига ўзларининг нафратини бошқача йўсинда изҳор этмайдилар-ку, ахир!

Яъни, айтмоқчимизки, улар ҳам кўчадаги оломон каби маҳбуснинг башарасига туфламайдилар-ку! Чунки булар одоб сақлашни биладилар... Дубулға, совут кийган, юзига қора ниқоб тортган жаллодлар ҳам ортда қолдилар. Илон изи, юрилавериб ейилиб кетган зиналардан гоҳ кўтарилдилар, гоҳ пастга тушдилар. Қалъа ҳовлисини кесиб ўтаётганларида қозикларга қантариб қўйилган тўриқ отлар кишнаб юборишди, тизгинни узгудек бир алфозда Курбақанинг ортидан талпиндилар... Ойболтасини деворга суяб қўйиб ёки қўлида қора кружка тутган қўйи мудраётган қамокхона назоратчилари орасидан ўтишга ҳам тўғри келди. Улар ҳамон йўлда тўхтамадилар: бармоқларни қисиб қонатадиган, мажақлаб ташлайдиган жодилар ўрнатилган, яна бошқа турдаги қийноқ анжомлари кўриниб турган хоналар ёнидан, тўппа-тўғри бошлар кесиладиган кунда олдидан ҳам ўтдилар. Йўлакдан узок юрдилар. Ниҳоят, қоп-қоронғи зиндон эшиги остига бориб тўхтадилар. Мана шу жой мазкур қалъанинг нақд киндиги эди. Эшик бўсағасида мункайган чол ўтирарди, унинг қўлида шода-шода калитлар боғлами бор эди.

– Уф-ф, худо хайрингни берсин! – деб қичқирди полиция сержанти бошидан шлёмини ечиб, пешонасини артар экан. – Тезроқ қимирласанг-чи, эй, танбал чол! Бўлақол дейман! Бизни манави мурдор Курбақадан, дунёдаги энг қабиҳ жиноятчидан, устаси фаранг каззобдан халос этгин! Меҳмонингни кутиб ол! Унга хушёр бўл! Бир зум ҳам кўздан қочирма! Акс ҳолда, бошингдан ажралиб қолишинг ҳеч гап эмас! Эшитдингми, қўшмозор бўлгур!

Зиндон назоратчиси маънос бош ирғади ва шал-вираган кўлини шўрпешона Қурбақанинг елкасига қўйди. Сўнг, занг босган калит кўҳна кулф тешигида аянчли ғингшиди. Бирпасдан кейин зил-замбил эшик мунгли товуш чиқариб очилди. Шу тарзда Қурбақа кўҳна ва ҳамиша навқирон Англиянинг энг мустаҳкам қалъасидаги энг ишончли, нуфузли зиндоннинг тенг ҳуқуқли маҳбусига айланди.

VII б о б

СУБҲИДАМДАГИ СЕҲРЛИ НАВО

ёхуд бир кўринган муқаддас ва муқаррам зот

Қоронғи қирғоққа яшириниб олган қушча ингичка товушда чўзиб-чўзиб, майин хониш қиларди. Тун. Соат ўн бирлар бўлган-у, лекин тоғ ортига чўкиб кетган қуёшнинг нозиккина заррин нурлари уфқ чодрасидан бутунлай сидирилиб тушмаган. Қисқа ёз оқшомининг соя-салқин этаклар ёпишган жазира тафти аста-секин сўниб бораётир.

Қуёш аёвсиз қиздирган, эртадан то кечгача жазирама билан тинимсиз олишган майсалар енгил тин оларди. Кўрсичқон эса сув ёқасида чўзилиб ётган кўйи Каламушнинг қайтишини кутаётир. Каламуш анчадан бери меҳмонга таклиф этиб юрган Қундузникига кетган эди. Кўрсичқон бу кунни ошналари билан дарёда ўтказди. Дарёдан уйга қайтиб келди-ю, бўм-бўш маконда Каламушни учратмади: ким билсин, балки қадрдони билан чақчақлашиб, вақт алламаҳал бўлганини ҳам унутиб қўйгандир? Ҳаво дим эди. Уйда ўтиришнинг асло иложи йўқ. У яна соҳилга йўл олди. Шовулнинг салқин япроқлари

узра чўзилди ва ўтган куннинг дард-ҳасратларини, қилинган-қилинмаган ишларни бир-бир хаёлидан ўтказди: хайрли иш қилдимми-қилмадимми, деб ўйланиб қолди.

Бир пайт қовжираган майсазордан Каламушнинг енгил қадам товуши эшитилди.

– Салқин жой – жоннинг роҳати-а! – деб хитоб қилди у Кўрсичқоннинг ёнига ўтириб. Сўнг, дарёга тикилганча чуқур хаёлга чўмди. Афтидан, жиддий ташвишланаётганга ўхшарди.

– Кундузникида кечки овқатга ушланиб қолдингизми? – деб сўради Кўрсичқон.

– Шунақароқ бўп қолди. Қайтаман десам, ҳеч изн беришмади. Биласиз-ку, улар меҳмондорчиликни ўрнига кўйишади, дастурхон жуда обод бўлди. Лекин негадир кўнглим хира эди. Гўё уларникида бирор кўргилик рўй берган-у, мендан яширишга беҳуда уринишаётгандек. Аслида ҳам шунақа экан. Ишлари чатоқ – ўғилчалари Бақалок яна йўқолиб қолибди. Отаси уни бениҳоя эркалатиб юборган, еру кўкка ишонмайди.

– Шумтака, қаёққа гумдон бўлди экан? – деди Кўрсичқон беҳосдан. – Йўқолса йўқолгандирда, албатта топилади. Ўзи доим гоҳ йўқолиб, гоҳ топилади-ку! Қачон қарасанг аллақерларда тентираб юради, босар-тусарини билмайди. Бебошлик шунақа бўлса керак. Уни ҳамма танийди, ташвишланманг, биров кўриб қолса, уйига келтириб кўяди. Ваҳима қилманг. Ахир, ўзимиз ҳам дайдиб юрганини кўп кўрганмиз-ку! Юз бора насиҳат қил, аммо, ўлай агар, битта туки ўзгарса-чи! Пинак қоқмайди-я, личинка!

чувда мунғайиб ўтирган Қундуз тимсоли нари кетмасди.

– Начора, кўргилик экан-да! Кетдик, ухлаймиз, – деди Каламуш, бироқ ўзи жойидан жилмади.

– Каламуш, негадир уйқум келмаяпти. Ҳайронман, нима қилишга жуда бошим қотиб қолди. Юринг, қайиққа ўтириб, оқимга қарши юзиб кўрамиз. Бир оздан сўнг ой туғади: бекор ётгандан кўра, уёқ-буёқни қидириб кўрамиз. Зора ишимиз ўнгидан келса!

– Ўзимиз ҳам бир нима қилишимиз лозим, деб турувдим, – деди Каламуш. – Бунақа пайтда ухлаб бўладими! Ҳадемай тонг отади, эрта турганлардан Бақалокни сўраб-суриштирамиз.

Биргалашиб қайиқни сувга туширдилар. Каламуш эшкак эшишга ўтирди. Дарёнинг ўртасида сув сатҳи ёп-ёруғ бўлиб, унда мусаффо осмон акс этиб турарди. Соҳиллар ҳам, дарёнинг лаблари ҳам дов-дарахтлар соясида қорайиб кўринарди. Кўрсичқон сувнинг йилт-йилт этиб турган жойларини мўлжалга олиб, қайиқни бошқариб борарди. Тун зим-зиё, кимсасиз эди-ю, бироқ ҳар тарафдан шовқин-сурон, куй-кўшиқ, гангир-гунгир товушлар баралла эшитиларди. Демак, тунги ҳаёт давом этаётир: ҳар ким рўзғор аравасини ўзи тортиб боришга интилар, қурби етган иш билан машғул бўлар, тонг отиб, ҳордиқ дамлари бошлангунча зарур юмушни бажариб олишга ошиқардилар. Дарё ҳам кундузга нисбатан кечаси баландроқ товуш чиқаради, сувнинг шалопагани олислардан кулоққа чалинарди. Ҳамма нарса худди ёнгинангда рўй бераётгандек туюларди ва беихтиёр юракни ваҳима босарди.

Уфқдаги заррин чизик – осмон билан ер ўрта-сидаги чегарани белгиларди. Бир жойда қоп-қора доғ тобора юқорилаб борарди. Ниҳоят, интизор кўзларни қувонтириб тўлин ой балқиб чиқди-ю, эрки ўзида бўлган кема мисоли кўк бағирлаб юзиб кетди.

Каламуш билан Кўрсичқоннинг назарида олам яна нурафшон бўлди: ана, бепоён майсазору сокин чайқалаётган боғлар; ана, у қирғоқдан-бу қирғоққача йилтираб, кумушсимон жилоланиб турган дарё... Дарё худди кундуз кунлардагидек жимирларди. Атроф ўзгача либосга бурканган эди. Лекин бу либос тун каби сирли, тун каби ҳарир бўлиб, гўё уч кунлик келинчак мисоли жозибадор ва суюкли эди.

Дўстлар қайиқни қирғоққа боғладилар-да, сокин соҳилга тушдилар. Бирпасда ям-яшил девор ораларини, дарахтларнинг кавакларини, ариқларни, қувурларни, қуриб қолган ирмоқларни титкилаб чиқдилар. Сўнг, зудлик билан қайиққа ўтиришиб, дарёнинг нариги соҳилига юзиб ўтдилар ва яна тинтув бошладилар. Булутсиз осмонда осуда турган ой олис бўлишига қарамай, уларга жони ачишиб, ёрдам бермоқчи бўларди. Афсуски, вақти-соати етгач, у ҳам дала-тузни, дарёни сирли қоронғилик ичра қолдириб, истамайгина уфққа эниб кетди.

Кейин табиатда ўзгариш бошланди: уфқ оқарди, дов-дарахтлар тунги либосни ечдилар ва ўзини кўзгуга солаётган келинчакдек ҳусн-жамолини кўз-кўз қилдилар. Бир қушча чуғур-чуғур қилди-ю, шу заҳоти тинчиди. Қамишзорни шитирлатиб шабада ўйноқлаб ўтди.

Қидирувчилар қайиққа миндилар. Қуйруқда ўтирган Каламуш тўсатдан бир нимани илғади, шекилли, тошдек қотди-қолди. У бутун вужудини кулоққа айлантириб, бир нуқтага тикилиб турарди. Оҳиста эшкак уриб келаётган Кўрсичқон ҳадиксираб уёқ-буёққа аланглади, сўнг ҳайрон бўлиб Каламушга тик қаради.

– Йўк, яна йўқолиб қолди! – деди Каламуш уф-ф тортиб. – Ажиб мусиқа экан, бунақасини сира эшитмаганман! Қалбим торларини чертиб ўтди ўзиям. Афсус, тез тугади. Яхшиси, эшитмаганим маъкул эди. Дилимга чўғ ташлаб нима қиларди! Қанийди, яна бир марта эшитсам, эшитаверсам! Бор дунёни берардим! Ие!.. – деб қичкириб юборди кулоқларини динг қилиб. – Ана, эшитилияпти, эшитилияпти! – У қимир этмай қолди. – Оҳ, яна узоқлашяпти... Яна эшитилмаяпти... Нақадар гўзал-а, Кўрсичқон! Садо ҳам шунчалар гўзал бўладими! Асир этди мени, асир этди! Унинг куч-қудрати сирли сеҳрида эмас, балки чорлов-чақириқда, ундовда! Бундай навони фақат тушда тинглаш мумкин... Ўша ёққа ҳайданг! У бизни чорлаётир, Кўрсичқон!

Эсанкираб қолган Кўрсичқон:

– Мен қамишзор шовуллашини эшитяпман, хос, – деди хавотирланиб.

Каламуш дўстининг гапини эшитмади, шекилли. Жавоб бермади. У шу қадар ҳаяжонга тушган эдики, аъзойи бадани дир-дир титрарди, юраккинаси ҳам ҳилвираб-илвираб турарди.

Кўрсичқон миқ этмасдан эшкак эшарди. Улар ҳадемай дарё иккига ажралган жойга етиб бордилар. Асосий ўзандан поёнсиз шохобча бошланиб кетган эди. Аллақачон рулни кўйиб юборган Ка-

ламуш ўша томонга ишора қилди. Қайиқ шохобча бўйлаб сузиб кетди. Теварак-атрофга осмону фалакдан мўл-мўл нур ёғила бошланганди, қирғоқларни қоплаган майсазор туси борган сари аниқ-ганиқ намоён бўларди.

– Ўзлигини намоён қиляпти! – деб мийиғида кулди Кўрсичқон, битта инқилобий қўшиқ мисраларини эслаб.

– Валақламасдан, қайикни қирғоққа яқинроқ хайданг! – деб буюрди Каламуш. – Ҳозир ўша сеҳрли навони ўзингиз ҳам эшитасиз! Ҳа, албатта... Ана, эшитяпсизми? Оҳ, эшитиляпти! – деди Каламуш жазаваси тутиб.

Мусиқанинг жозибали сас-садоси майин тўлқин мисоли аъзойи баданни жимирлатиб юбораётганди. Кўрсичқон ҳатто нафас ололмай қолди, эшаклар қўлидан тушиб кетди. Дўстининг кўзларига ёш инганини кўриб, унинг ҳам кўнгли бузилиб кетди. Бир дақиқа ўтар-ўтмас, сув четида барқ уриб ўсган қора йўнғичқанинг қирмизи гулларини тўзғитиб, қайиқ ўз-ўзидан тумшуғи билан қирғоққа урилди. Мусиқанинг мастона-мастона латиф навоси уларни чорларди, қалб торларини чертиб-чертиб қўярди. Кўрсичқон беихтиёр эшакка ёпишди: Нега? Нима учун? Қочмоқчими? Қутулмоқчими? Асир тушишдан кўрқяптими?

Олам аста-секин ёришарди-ю, аммо қушларнинг чуғур-чуғури эшитилмасди. Одатда, субҳидам чоғи қушлар мусобақаси бошланарди: бири кўйиб-бири сайрар, баъзан бирваракайига сайрарди. Бироқ, ҳозир қушлар сукут сақларди. Фақатгина олисдан сибизғанинг нажиб овози эшитиларди, холос.

Шохобча соҳилида откулоқлар гуркираб ётарди, атроф кўм-кўк майсазор. Тавба, атиргуллар лов-лов ёнарди, атрофга атрини мўл-кўл сочарди. Қизилбарг бағоят фусункор, товулғалар шу қадар хушбўйки, асти қўяверасиз! Мана, тўғон шоввасининг товуши ҳам эшитила бошлади. Саёҳатнинг, сайёҳларнинг сўнгги манзили шу.

Дарё ўзани тўсилиб, улкан тўғон қурилган, кўл ҳосил бўлган. Тўғон этакларида шиддатли гирдоб айланиб-айланиб, кўпиклиниб, йилтироқ заррачаларни атрофга сачратган кўйи тубанликка шўнғирди. Шовванинг шовқини ҳар қандай товушни босиб кетарди. Сокин кўл ўртасида мажнунтол, оққайин ва яна қандайдир манзарали дарахт ўсиб ётган мўъжаз орол кўзга ташланади. Бу орол ўзининг тилсимини тун бағрида пинҳон тутса-да, лекин тонг чоғлари қизиқувчан жамоатни қошига чорларди.

Икки жонажон дўст бебош оқимни енгиб, кийналиб-сикталиб, гулчечакка бурканган оролча лабига етиб бордилар. Нафасларини ичларига ютганча кирғокқа қадам қўйдилар. Сўнг хушбўй гиёҳлар, гулзорлар, янтоқзор оралаб оролчанинг маркази томон бордилар. Бу ер зумрад тусли ўтўланлардан иборат, ҳали шудринг ҳам кўтарилмаган ғаройиб ўтлоқ эди. Атроф ёввойи боғ бўлиб, у ерда олма, гилос, олхўри, маймунжонлар ўсиб ётарди.

– Оромимни ўғирлаган мусиқа фақат шу жойда туғилиши мумкин, – деб ҳайрат аралаш пичирлади Каламуш. – Мусиқа ижрочиси – беназир муғанний ҳам фақат шу ерда истиқомат қилиши мумкин.

Шу пайт бирдан Кўрсичқон ваҳимага тушиб қолди: оёқларидан жони чиқиб кетди гўё. Ҳатто

қимирлашга мажоли етмасди. Унинг жонини олган нарса кўркув эмасди, балки ҳозирча ўзи ҳам яққол идрок этолмаётган қандайдир илоҳий бир нима эди. Бир нима эканини кўнгли сезиб турарди, фақат номини билмасди. Ваҳима шундан, исми номаълум бир нимага дуч келиши муқаррар эканидан ваҳм босарди уни. Зўрға бурилиб Каламушга қараган эди, Каламуш ҳам дағ-дағ титраётганининг гувоҳи бўлди. Атрофдаги дов-дарахтларда қушлар ғуж-ғуж, сон мингта, тонг отган эди ҳисоб, лекин тик этган товуш эшитилмасди. Сукунат ҳукмрон эди.

Сичқон ер сузиб турарди, гўё энди икки дунёда ҳам нигоҳини ердан уза олмайдиганга ўхшарди: мусиқа тинган бўлса-да, қулоқлари остида ўша чорловчи садо жарангларди. Шу тобда у сирлисехрли нарсани бир кўриб, тил тортмай ўлишга рози эди. Бир кўрса – бас, бу дунёдан беармон ўтарди. Ҳаттоки, ўша сеҳргарни тушларида бир кўриб, сўнг ўлишга ҳам рози эди боёқиш! Тошдек қотиб турган Кўрсичқон аста бошини кўтарди-ю, субҳидам ёғдусига чулғанган Дўст ва Ҳомийга – олам сарварига кўзи тушди. Бутун борлиқ ушбу қутлуғ воқеа ҳаққи-хурмати сукут сақлаб турарди.

Шох-шаббалар қайрилиб, қирғий бурун, истараси иссиқ, юзларини соқол-мўйлов қоплаган, пойдор қўлларини кўксига қовуштирган, лабларида табассум ўйноқлаётган зот ваҳимадан қути ўчган бир жуфт митти жониворга тикилиб турарди. Унинг туёқлари орасида дўмбоққина кундузча пиш-пиш этиб ухлаб ётарди. Бу манзара Кўрсичқоннинг кўз ўнгида бир зум намоён бўлди, холос.

– Каламуш, кўрқмаяпсизми? – деб титраб-қақшаб пичирлади у.

– Кўрқмаяпсизми! – деб хайратланиб тўнғиллади Каламуш. – Кимдан? Унданми? Нима учун кўрқишим керак?

Алҳол, тоғлар ортидан виқор билан куёшнинг гардиши кўринди. Кўлмак ва ўтлоқ узра таралаётган қизғиш ёғду кўзларни камаштириб қўйди. Токи, кўзлар куёшнинг илк нурларига мослашгунча, ғаройиб зот изсиз йўқолди. Борлиқни эса тонгни қаршилаб сайраётган қушларнинг чуғур-чуғури босиб кетди.

Ҳозиргина ўз кўзлари билан кўрган муқаррам зотнинг қаерга ғойиб бўлганини англай олмасдан, сукутга чўмдилар. Сув сатҳида рақс тушаётган шўх шаббода мажнунтол попуқларини силаб ўтиб, атиргуллар елкасидан шудрингни қоқиб қўйди. Икки дўстнинг руҳи бирдан енгил тортди, ўзларини роҳат-фароғатда юргандек ҳис этдилар.

Кўрсичқон кўзларини ишқалаб Каламушга тикилди. Ўз навбатида, Каламуш ҳам таажжубланиб унга кўз қирини ташлади.

– Кечирасиз, бир нима дедингизми? – деб сўради Кўрсичқон.

– Менимча, Бақалоқни топсак, фақат шу ердан топамиз. Тополмасак, демак, ҳеч қаердан тополмаймиз, – деди Каламуш ўйчан. – Ву-уй, ана, қаранг, миттивойим?! – деб қувониб кетди ва Бақалоққа ўзини отди.

Кўрсичқон ўз хаёллари билан овора бўлиб, жойида туриб қолди. Кўпинча эрталаб ажойиб туш кўриб уйғонасан-у, бирпасда ҳаммаси эсингдан чиқиб кетади. Сўнг минг уринсанг-да, фақат ғирашира тафсилотларни эслай оласан, холос. Бошқаси паққос хотирангдан ўчиб кетади. Ҳозир Кўрсичқон

ҳам худди ўшандай ҳолатни бошидан кечирарди... Ахийри у ҳам ноилож Каламушнинг изидан эргашди.

Бақалоқ ниҳоятда қувониб кетганиданми, бир сапчиб ўрнидан турди ва отасининг кадрдонларини кўриб, улар атрофида дикир-дикир сакради.

– Бўлса-бўлмаса, сизларни онам жўнатган, тўғрими? Нима, мен ёш боламанми? Эрта-индин хотин олса, турмушнинг тўрва халтасини бемаллол кўтара оладиган бўйдоққа энагалик қилишни қачон бас қилади?! Ўз ҳолимга қўядими-йўқми! – деб қичқирди Бақалоқ ва хўнг-хўнг йиғлаганча оролни гир-гир айланиб югура бошлади.

– Майли, индамаймиз. Ҳовури босилгач, ўзи бир жойга ўтириб олади, – деди тажрибали Каламуш.

Дарҳақиқат, кўп ўтмасдан Бақалоқ тумтайганча ўтириб олди.

Кўрсичқон унинг ёнига бориб бошларини силаб овутди.

– Бўпти, азамат, ўзим аста отангга айтаман: тез кунларда сенга зўр хотин олиб беради, – деб Бақалоқнинг кулоғига пичирлади Кўрсичқон.

Бақалоқ шолғомдай қизариб кетди.

– Мен жаҳлим чикқани учун хотин оламан, дедим. Аслида ҳали ёшман. Ёш бошимга хотинни нима қиламан? У билан ёнғоқ ўйнайманми? – деб ўзини оқламоқчи бўлди Бақалоқ.

– Нима кипти? Ҳа, ёнғоқ ўйнайсизлар! Пўм чиқариш ўйнайсизлар! Шунақа ўйинни биласанми? – деди Кўрсичқон кўзини қисиб.

– Боринг-э, мени уялтирманг! – деб Бақалоқ тескари ўгирилиб олди.

Бу пайтда Каламуш чим устидаги туёқ изларини синчиклаб кўздан кечирди.

– Бу ердан кудратли жонивор ўтган бўлса керак, – деди у ўйга толиб.

Сўнгра аста қаддини ростлади-да, нималарнидир ўзича хомчўт қилди, қандайдир хулосалар чиқарди.

– Энди жўнаш керак, – деди Кўрсичқон. – Бечора Қундуз ўғлини ҳамон кечувда кутиб ўтиргандир!

Бақалокқа қайиқда сайр қилдиришга ваъда беришга тўғри келди. Ваъда берилгач, у дарров юпанди. Уни соҳилга эргаштириб келдилар, эҳтиёти шарт, қайиқнинг ўртасига ўтқаздилар-да, оқимга қарши суза бошладилар. Бу пайтда куёш икки терак бўйи кўтарилиб, борлиқни аёвсиз қиздирарди. Қушлар эса шижоати жўшиб ҳамон сайрардилар. Икки қирғоқдаги гул-чечаклар майин бош чайқаб, табассум ҳадя этарди. Икки дўст назарида, табиатдаги рангин гўзаллик боя ўзлари гувоҳ бўлган ғаройибот олдида ниҳоятда ғариб эди. Афсуски, ўша ғаройиботга қаерда дуч келганларини сира эслай олмасдилар. Гўё сирли туш кўргандай эдилар.

Дарёнинг асосий ўзанига етиб келишгач, оқим бўйлаб арзанда Бақалокнинг йўлларига мунтазир бўлиб ўтирган кадрдонлари истиқболи сари юзиб кетдилар. Таниш кечув кўзга ташланди-ю, Кўрсичқон қайиқни соҳил тарафга бурди. Бақалокни соҳилдаги қумоқ йўлакка туширдилар, унга йўл-йўриқ кўрсатдилар. Сўнг, хайр-хўшлашиб, елкасига қоқиб кўйдилар ва орқага қайтишиб, дарё ўртасида миттивойнинг аста судралиб қадам ташлаб кетаётганига қараб турдилар. Бир пайт у тумшуғини юқори кўтарди-да, ҳавони ҳидлади –

қадрдон гўшасини таниб қолди, шекилли, қадамини тезлатиб, лапанглаб югуриб кетди. Сал наридан ўғлини кута-кута, тоқати тоқ бўлган Қундузнинг боши кўринди: унинг қулоқлари динг эди, кўзлари севинчдан ялтирарди. У толзор оралаб ўғли томон шитоб билан талпинди. Шундан кейин Кўрсичқон эшқакни қаттиқ силтаб, қайиқни оқимга мослаб бурди ва ўз ихтиёрига қўйиб берди. Энди улар шошилмаса ҳам бўларди. Чунки қидирув тугаган эди. Тугаганда ҳам бахайр тугаган эди.

– Каламушжон, негадир ўлгудек чарчаганга ўхшайман, – деди қайиқ билан иши бўлмайд қўйган Кўрсичқон ҳорғин товушда. – Билмадим, тун бўйи изғиганим учунми, мадорим қуриб қолди. Ундай десам, ҳар йили мавсум бошланган кезлари уйку нималиги эсимдан чиқиб кетарди. Худди биров мени қопга солиб, қопнинг оғзини маҳкам боғлаб, сўнг обдан тўқмоқ билан туйгандек. Лекин, бунақа нарса бўлгани йўқ-ку!

– Балки бўлгандир, ким билсин! Ғаройибот бўлгандир, ким билсин! Ғаройибот ҳам зил-замбилдек таассурот қолдиради, – деди кўзларини юмиб, мудраб ўтирган Каламуш. – Кўрсичқон, ростини айтсам, мен ҳам ўлгудек чарчадим. Лекин, жисмонан эмас, руҳан чарчадим... Тепангда куёш мўлкўл нур сочиб турса, соҳилдан – қамишзорлардан гир-гир шабада эсиб турса, жоннинг роҳати экан-ку!

– Худди олис-олислардан мусиқа товуши тараляётганга ўхшайди, – деб шивирлади уйқутираб ўтирган Кўрсичқон.

– Менга ҳам шундай туюляпти, – деб пичирлади мудроқ Каламуш. – Ростини айтсам, бу мусиқа қандайдир рақснинг куйига ўхшайди... Ҳатто сўзи

хам бор. Фақат сўзлари яхши эшитилмаяпти... Эшитилмаяпти-ю, лекин мусиқа аралшиб кетяпти. Гоҳида қамишзорнинг шовуллаши ғов бўляпти.

– Сизнинг қулоғингиз тузук экан. Мен умуман ҳеч қандай сўз-пўзни эшитганим йўқ, – деб маъюсгина эътироф этди Кўрсичқон.

– Тингланг, мен ҳозир сўзларини такрорлаб тураман, – деб шивирлади Каламуш кўзларини чирт юмган ҳолатда. – Мана, сўзлари аниқ эшитиляпти: «Агар хавф-хатар туғилса, сафо эмас, жафо кутилса, мадад қўлим чўзгайман, албат... Лозим бўлса, ҳар гал, ҳар соат... Бироқ, сиз унутгайсиз, унутгайсиз...» Қамишзор ҳам нақоратга жўр бўлаётир: «Сиз унутгайсиз, унутгайсиз...» – Каламуш чуқур хўрсинди. Бирпас жим тургач, яна давом этди: – «Гар тушсангиз тузоққа, хабар қилинг биз ёққа... Бироқ, биламан, унутгайсиз, унутгайсиз...» Кўрсичқон, қайиқни қамишзорга яқинроқ ҳайдасангиз-чи, ахир! – деб дўқ урди Каламуш. – Тезроқ ҳайданг, товуш пасайиб кетяпти! Биз орқада қолиб кетяпмиз! «Ҳомий ва Малҳам ўзим, адашганларда кўзим... Сарсонларни топарман, ўнг юзидан ўпарман, сўнгра малҳам бўларман... Бироқ, унутгайлар, унутгайлар... Майли, мен рози, ўзим...» Қамишзорга янада яқинроқ ҳайданг, Кўрсичқон! Яқинроқ, деяпман! Эҳ, бўлди энди, қўйинг, фойдаси йўқ. Қўшиқ сўзларини қамишзор шовуллаши босиб кетяпти.

– Ажабо, бу қандай қўшиқ экан? – деб ҳайратланиб сўради Кўрсичқон.

– Қайдам, – деди Каламуш елка қисиб. – Мен ўзим эшитган сўзларни такрорлаб турдим, холос. Ана, қамишзор шовуллаши ичра яна эшитиляпти... Соддагина, равонгина...

– Илтимос, сўзларини такрорлаб тулинг! – деб ялинди Кўрсичқон.

Бирок, Каламуш дўстининг илтижосини ё эшитмади, ёки тушунмади. Кўрсичқон тоқати етгунча кутди-да, сўнг жаҳли чиқиб Каламушнинг юзига қаради-ю, гап нимада эканини дарҳол англади – лабларига кувноқ табассум инган Каламуш худди эмизикли чақалоқ сингари тамшаниб-тамшаниб уйқуга кетган эди. Афтидан, ҳамон олис сибизға навосига берилиб қулоқ солаётганга ўхшарди.

VIII б о б

ҚУРБАҚАНИНГ САРГУЗАШТЛАРИ

ёхуд ол-а, бўлди томоша!

Орқасидан эшик ёпиларкан, Қурбақа зах, бад-бўй зиндонга тушганига тамоман ишонди. Энди ҳаммаси абас бўлди. Энди у билан ташқи дунё орасида ўрта асрлардан қолган қалъа, мустаҳкам зулмат ўчоғи ғов бўлиб турарди. Англиянинг тенгсиз катта кўчаларида худди ижарага олгандек биронинг машинасини елдек учуриб юришга энди йўл бўлсин! Ўша фараҳли дамлар энди рўё, хомгина хаёл... Шуларни ўйларкан Қурбақанинг юраги баттар сиқилди, ўзини тап этказиб ерга ташлади, бениҳоя умидсизликка тушди ва беихтиёр кўзларидан ёш тирқираб чиқди.

– Ҳаммаси барбод бўлди! – деб вайсаб йиғлай бошлади у товушини баралла кўтариб. – Қурбақанинг обрў-эътибори ҳам бир пул бўлди! Э-э, барибир эмасми – ўша обрўнинг ҳам онасини фалон қилай!.. Ёруғ дунёда Қурбақага ўрин

қолмади. Серпул, меҳмондўст, ҳазилкаш бойвачча энди йўк, ўлган! Вой-дод! Дод-эй!.. Бу ердан кутулиб бўпсан, нима қилсанг – ўз бошингга бало бўлдинг! Ўзингга-ўзинг қилдинг! – деб бошига муштлаб йиғларди Қурбақа. – Ахир, автомобилни ўғирлаб қочганинг рост-ку, яна эгаларининг тумшуғи тагидан олиб қочдинг! Бақалоқ полициячиларни бўралаб сўқдинг, оғзингдан боди кириб – шоди чикди! – У бўғриқиб-бўғриқиб йиғларди. Йиғлаб-йиғлаб сал ҳовуридан тушгач, яна санай бошларди: – Воҳ, шунчалик аҳмоқ бўламанми! Қилмиш-қидирмиш, дейдилар. Ажаб бўлди, хўб бўлди. Асримизнинг охиригача ана шу зиндонда суякларим чириб кетмаса, ўзимдан ўчим чикмайди, ўзимдан норози бўлиб кетаман! Унгача мен билан танишлиги учун кеккайиб, гердайиб юрадиган махлуқлар номимни паққос унутиб юбормасалар борми, ўзимнинг башарамга ўзим туфураман!.. Оҳ, донишманд Бўрсиқ, фидокор Каламуш, оқил Кўрсичқон! Азизларим, қайдасизлар?! Қабоҳат йўлига кириб кетаётганимни билиб, бу йўлдан қайтармоқчи бўлган экансизлар, дўстларим! Афсуски, бадбахт Қурбақа зоти пастлигига борибди! – деб хитоб қилди у.

Қурбақа бир неча ҳафта мобайнида афсус-надомат чекди, аламини кўз ёшларидан олди. Овқат ейишдан буткул бош тортди, оғзига туз-намак олмади. Унинг пулдорлардан эканини билиб олган кекса назоратчи ялтоқланиб ҳар хил ширинликлар, тансиқ таомлар таклиф этиб кўрди.

– Кўнглингиз тусаган нарсани айтинг, тақсир, ҳаммасини муҳайё қиламан! – деди назоратчи. – Нима, ҳаққим сизда қолиб кетармиди, бир кун узар-

сиз, – деб қарз-қавола бериб туришга рози эканини ҳам ишора қилиб қўйди.

Лекин, Қурбақа уни яқин йўлатмади.

Дарвоқе, камоқхона назоратчисининг «супрақоқди» – кенжатой арзанда қизи бор эди, у енгилелпи юмушларда отасига қарашиб турарди. Ўша қиз жониворларни жуда яхши кўрарди: уйида битта канарейка, уч-тўртта ола сичқон, битта олмахон боқарди. Канарейкасини баъзан камоқхонага ҳам олиб келарди. Тушдан кейин фақат мудрашдан бошқа ташвиши бўлмаган маҳбусларнинг атайлаб жиғига тегиш учун қафасни камоқхона деворидаги михга илиб қўйиб роса сайратарди. Кечалари кушчасини меҳмонхонадаги стол устига қўйиб, қафас тепасига салфетка ташлаб қўярди.

Бир куни Қурбақага кўзи тушган ўша қиз отасига:

– Анави жониворнинг аҳволини кўриб, ичим ачишяпти. Озиб-тўзиб кетибди, бечора! – деди меҳри товланиб. – Биласиз-ку, ҳайвонлар жондилим. Унга қараб турсам майлими? Ўзим парвариш қиламан.

– Билганингни қил! Бу Қурбақанинг ғингшигани жонимга тегди! Ўлгудек қурумсоқ, хасис, димоғдор экан ўзиям. Ҳайвон ҳам шунақа бўладими?! – деди отаси зардали оҳангда.

Қиз ўша куниеқ Қурбақанинг камерасига ташриф буюрди.

– Ҳой, Қурбақа! Димоғдорликни йиғиштир! Бўлди энди! – деди у камерага кириб бораркан. – Қани, мундоқ ўтир-чи! Кўз ёшларингни арт! Ўргилиб кетай сендан! Кел, оз-моз тамадди қилиб ол! Қара, буни ўзим пиширганман, жуда мазали таом!

Бир-бирининг устига тўнтарилган тарелкада сабзавотдан тайёрланган қовурма турарди. Қовурилган карамнинг хушбўй ҳиди шу заҳоти бутун камерани тутиб кетди. Ғуссага ботиб, камера ўртасида кўкрагини ерга бериб ётган Қурбақанинг иштаҳаси очилиб кетди. «Ие, ҳаёт мен ўйлаганчалик бемазага ўхшамайди-ку», деб ўйлади Қурбақа. Лекин, ҳамон ўжарлик қилар, оёқларини полга гурс-гурс уриб, инжиқлик қилар эди. Юпангиси келмасди. Шунда қиз:

– Бор-э, келиб-келиб сенга ялинаманми, битлики! – деди-ю, камерани тарк этди.

Аммо карамнинг хушбўй таровати камерани тарк этмас, гупиллаб димоққа уриларди. Қурбақа жазавадан тушган кезлари уёқ-буёқни ҳидлаб кўрарди, сўнг ўйга толарди. Хайрият, яхши нарсаларни ўйлай бошлади: у дастлаб, мужоҳидларни, муҳожирларни, шеъриятни, мумтоз шоирларни эслади. Сўнг қиёмига етмаган ишлар, бепоён ўтлоқлар, жазирама, ўтлаб юрган мол-қўйлар, поллизлар, пайкаллар, кўкатлар, ҳиди димоқни ёрадиган қовунлар, асаларилар ғужғон ўйнаётган итоғиз гуллар, идиш-товоқларнинг жаранг-журунги, уёқ-буёққа сурилаётган стол-стулларнинг товуши, меҳмонлар гурунги бир-бир хаёлидан кечди. Шулар тўғрисида ўй суриб ўтираркан, назарида, камера сал ёришгандек, зулмат пардаси хиёл кўтарилгандек бўлди. Энди дўстлари тўғрисида, уни кутқариш учун қўлларидан нималар келиши ҳақида ўй сура бошлади. Беихтиёр адвокатлари ёдига тушди. Оббо, овсар-эй, нега уларни судга чақирмадим, деб афсусланди. Ахир, улар судда Қурбақани ҳимоя қилиш шарафига ноил бўлганидан бошлари осмон-

га етарди-ку! Охири ўзининг устамонлиги, тадбир-корлиги ҳам ёдига тушди: ақл-фаросатини ишга солса нима бўлади?.. У ширин хаёлларга берилиб, ғам-ғуссани буткул унутди.

Орадан анча-мунча фурсат ўтгач, камерага назоратчининг қизи қайтиб кирди. Унинг қўлидаги мис чойгумда чой, ёғда қовурилган қатлама бор – қатлама кип-қизил қилиб пиширилган бўлиб, қатламларидан худди мумкатакдан оққан асалдек мой сиркиб турар эди. Қатлама ҳиди иштаҳани қитиқларди. Қурбақанинг кўз ўнгида иссиққина ошхонаси, ўчоқли меҳмонхонаси гавдаланди: оёққа суйкалаётган мушук эркаланиб миёвлайди, қафасдаги канарейка оҳиста сайрайди. У ўрнидан туриб, ўтирди: кўзларини артди ва қатламадан бир бурда олиб оғзига солди, ҳинд чойидан хўплади. Бир оздан кейин тилига тушган тушов ҳам ечилди: ўзи хақида, туриш-турмуши, дўстлари, обрў-эътибори тўғрисида тўлқинланиб сўйлади.

Назоратчининг қизи фаросатлигина эди: мундок синчиклаб разм солса, нон-чойдан кўра, суҳбат Қурбақага кўпроқ наф бераётир. Шу боис:

– Ҳовли-жойингиз тўғрисида гапириб беринг! – деб карашма қилди.

– Бизнинг кошонамиз Буюк Британия оролида яккаю ягона. Эҳтимол, бунақаси Оврўпада ҳам топилмаса керак! Барча қулайликларга эга! – деб гердайти Қурбақа. Иморотнинг асосий қисми XIV аср услубида қурилган, аммо замонавий технология ютуқлари билан зийнатланган. Ибодатхона, почта-хона бир қадам. Спорт майдончаси ҳам бор.

– Ву-уй-й, мунча яхши! – деди қўлларини чапак қилиб оёқлари орасига тикар экан назоратчи-

нинг етилган арзандаси. – Лекин, мен ҳовлингизни узоқ муддатга ижарага олмоқчи эмасман, ўзингизга буюрсин! Хўш, қани, давом этинг-чи! Йўқ, шошмай туринг, мен ҳозир яна иссиқ чой билан қатлама келтираман!

Қиз дикир-дикир сакраб ташқарига чиқиб кетди-ю, дам ўтмай чой, қатлама келтирди. Қурбақа қатламани буклаб-буклаб оғзига тикди, устидан чой ичди. Қорни тўйгач, хийла кучга тўлгандек ҳис этди ва қайиқ турадиган бандаргоҳ, балиқ боқиладиган ҳавза, қадимий девор билан ўралган полиз, чўчкахона, отхона, молхона, каптархона, товукхона, кирхона, чинни идишларга лиқ тўла буфет, кийим-бош жавони (бу айниқса қизга жуда ёқди), зиёфатхона, меҳмонхона, ётоқхона, ётоқхонадан тўғри кириладиган ҳаммомга, ўйинкулги тўғрисида завқланиб ҳикоя қилиб берди. Охирида ашула айтиб юборди. Кейин қизиқ-қизиқ латифалар сўйлади. Хуллас, мириқиб кўнгил чигилини ёзди. Кези келганда қиз унинг дўст-ёрлари ҳақида сўраб-суриштирди. Ажаб-ажаб ҳикояларни жон қулоғи билан эшитди. Қиз ҳайвонларнинг кўлга ўргатилганини кўпроқ яхши кўрарди. Аммо, бу тўғрида гапириб ўтирмади. Чунки Қурбақанинг иззат-нафсига тегиб кўйиши мумкин эди. Кетиш олдидан қиз Қурбақанинг остига похол тўшаб берди, кўзани тоза сувга тўлдириб келди. Хайр-хўшлашаётган пайтларида Қурбақа илгаргидек кувнок, мағрур бўлиб қолган эди. У зиёфат чоғи айтадиган кўшиқлардан бирини димоғида хиргойи қилганча похол устига чиқиб кулча бўлиб ётди ва бирпасда донг қотиб ухлаб қолди. Ширин тушлар кўрди.

Ҳибсхонадаги ғамгин кунлар ўзаро қизгин суҳбатлар билан ўта бошлади. Қурбақанинг аянчли қисмати бора-бора назоратчининг қизини жиддий ташвишлантирарди. Унинг назарида арзимас бир жиноят учун бечора махлуқнинг азоб чекиб, қамалиб ётиши Англиядек демократик мамлакат учун жуда-жуда шармандали ҳол эди. Қурбақа бўлса, борган сари ўзига бино кўйиб, гердаишини қанда қилмасди. Қизнинг муносабатини ўзича талқин қилишга уринарди: қизи тушмагур, ниҳоятда дилбар эди; боз устига, ўлгудек севиб қолганди, шартга уйланиб кўя қолай деса, ўртада ер билан осмонча ижтимоий тафовут бор... Ана шу нарса Қурбақани кўп диққат қиларди.

Навбатдаги учрашув чоғи қиз одатдагидан кўра хийла паришон кўринди. Қурбақанинг саволларига ҳам пойинтар-сойинтар жавоб қайтарди. Ҳаттоки, ҳазил-хузуллар мутлақо ёкмади.

– Қурбақа, гапимга қулоқ солинг, – деди қиз бир пайт. – Қамоқхонада кир-пир ювиб юрадиган битта холам бор.

– Хўш-хўш? – деди Қурбақа қизиқсиниб. – Нима бўпти? Кир ювса юваверсин, тирикчиликнинг айби йўқ. Менинг холаларим ҳам кир ювиб рўзгор тебратишади.

– Шошмай турсангиз-чи, мунча маҳмадона бўлмасангиз! – деди қиз қошларини чимириб. – Хуллас, ўша холам муҳбусларнинг кирларини ювади. Душанба куни эрталаб кирларни уйига олиб кетади, жума куни кечга яқин олиб келади. Бугун пайшанба. Мана, мен нимани ўйлаб ўтирибман: сизда пул бор, бойсиз – бойман деб қулоқ-миямни еб кўйдингиз-ку, тўғрими?! Холам эса ниҳоятда камбағал. Сиз

унга оз-моз пул берсангиз, мол-дунёингиз камайиб колмайди. Шу баҳонада унинг кўнглини топасиз, келишасизлар-да! У сизга кўйлак, рўмол беради. Сиз эса кирчи хотин киёфасида бу ердан чиқиб кетасиз, вассалом! Ҳеч ким билмайди, чунки қадди-коматингиз жуда ўхшайди.

– Бекорчи гап! – деди Қурбақа жаҳли чиқиб. – Менинг қадди-бастим жудаям келишган, хўпми! – дея хурмача юриш қилиб кўйди.

– Холамникиям хушбичим! Уни биров хунук деяптими? – деди қиз аразлаб. – Э-э, боринг-э, билганингизни қилинг! Ношукур! Мен яна жон куйдириб ўтирибман-а!

– Дарров хафа бўляпсизми? Нима дедим, ахир! Раҳмат, миннатдорман! – деди Қурбақа шоша-пиша. – Лекин гап шундаки, Буюк Британияга донғи кетган жаноб Қурбақа қандайдир кирчи хотин киёфасида кўчада юрса ва бирорта таниш-билишни учратиб қолса, нима бўлади?! Мен нима деган махлук бўламан?! Бу ёғини ҳеч ўйладингизми?!

– Ундай бўлса, азизим, шу ерда чириб-сассиб кетгунча ўтираверинг! Менга нима! – деди қиз шартакилик билан.

Қурбақа ўз хатосини дарҳол бўйнига олди.

– Сиз оқиласиз, меҳрибонсиз! – деди у тўлқинланиб. – Мен-чи, ўз фойдасини билмайдиган битта овсарман, холос. Кўйинг, овсардан ҳам гина қилиб ўтирасизми!.. Майли, мен рози, мен кўндим... Холангиз билан қачон учрашамиз?

– Бу энди бошқа гап! – деди қиз жилмайиб. – Бўпти, эртагача хайр!

Эртаси куни қиз Қурбақанинг камерасига кирчи холасини эргаштириб келди. У ўзи билан сочикқа

ўроғлик кийим-бош келтирган эди. Кампир учрашувга олдиндан ҳозирлик кўрган эди. Улар узок мунозара қилиб ўтирмадилар: тадбиркор Қурбақа стол четига териб кўйган тилло совғалар учрашув тақдирини бирпасда ижобий ҳал қилди-қўйди. Қурбақа кампирнинг чит кўйлагига, фартугига, шол рўмолига, увадаси осилиб қолган сийнабандига эга бўлди. Кампирнинг охирги шарти шундан иборат бўлдики, энди унинг оғзига латта тиқиб, кўл-оёғини боғлаб, бир бурчакка ётқизиб кўйиш лозим эди. Чунки кампир қайсидир сийқа романда айнан мана шунақа эпизодни ўқиган экан. Бу ҳийланайранг Қурбақани қойил қолдирди: у назоратчининг қизига ўз холасининг оёқ-кўлини боғлашга жон-жон деб ёрдам берди. Шундай қилинмаса, кампир бечора жинойй жавобгарликка тортилиши ҳеч гап эмасди.

– Қани, энди сизнинг навбатингиз: устингиздаги кийим-бошни ечиб ташланг! – деб амр қилди қиз.

Қиз кула-кула холасининг чит кўйлагини унга зўрға кийдирди; тугмаларини қадади, сўнг шол рўмолини елкасидан ташлаб, кўкрагидан айлан-тириб боғлади; сийнабандга хожат бўлмади-ю, аммо чепчикни бошига кўндириб, резина қулоқчинларини тортиб, ияги остидан боғлаб қўйди.

– Холагинамнинг ўзгинаси бўлдингиз-ку! – деб қикирлаб кулди назоратчининг қизи. – Оқ йўл, омадингизни берсин! Сизни буёққа қайси йўлдан бошлаб келишган бўлса, ўша йўлдан кетинг. Агар бирортаси гап отса, ҳартугул, эркак зоти итмижоз бўлади – кампирларга ҳам илиқаверадилар, уларга парво қилманг, тўғри юринг, алангламанг!

Курбақанинг юраги така-пука бўлаётган эса-да, лекин қизга сир бой бермасдан дадил қадам ташлаб йўлакка чиқди ва шундагина англадики, ниҳоятда хатарли ишни бошлаб қўйибди! Шукрки, дастлаб ҳаммаси хамирдан қил суғургандек осон кечди: ҳатто сал-пал уялди, чунки бу ишларда аёлларнинг улуши бор эди – танба урилган, қулфланган эшиклар чит қўйлак кўриниши билан дарҳол ланг очиларди. Курбақа андак каловланиб қолса, нариги эшик ёки дарвоза олдида турган соқчи ўзи чакириб қоларди, йўл кўрсатарди, кружкасидаги чойдан хўплаб-хўплаб, ҳайҳайлаб, бўл-чи, бўл, деб кисталанг қиларди.

– Нима, битта сени деб дарвоза ёнида кечаси билан ўтириб чиқаманми! – деб дағдаға қилардилар.

Баъзан кўзига қон тўлган соқчи «кампир»ни секин бурчакка қисмоқчи бўларди: шуниси хавфли эди. Чунки буни асло ҳазил деб бўлмасди, қипқизил ахлоқсизлик эди, холос. Бироқ, Курбақа ўзини қўлга олишга, шароит билан ҳисоблашишга мажбур: шунинг учун кирчи хотин товушига мос равишда қарганиб қўяр, шилқимни силтаб ташларди.

Қамоқхонадан чиқиладиган сўнгги дарвозага етгунча гўё бир йил йўл юрди ўзиям. Боз устига, қоровулхонада қарта ўйнаб ўтиришган соқчилар:

– Онахон, қани, кулбамизга марҳабо! Бир пиёла майимиз бор! – дейишиб тихирлик қилдилар.

Аммо, уларнинг шалоқ гап-сўзларига эътибор бермади: ҳатто кулочини ёзиб, четини кериб турган охирги соқчининг зам-замаларига ҳам парво қилмади – шундоққина қўлтиғининг остидан

ўтиб кетди. Дарвозадан лип этиб ташқарига чиқди. Унинг орқасидан қамоқхонанинг оғир дарвозаси ғийқ этиб ёпилди. У озодликка чиққан эди.

Қурбақа қалтис вазиятдан осон қутулганига шод эди. Энди нима бўлишини хаёлига ҳам келтирмасди. Алвон чироклари ялтираб турган шаҳар томон жадал борарди. У бир нарсани аниқ билардики, агар хавф-хатардан халос бўлишни истаса, гавжум жойлардан тезроқ жуфтакни ростлаши лозим. Ана шундай ўй-хаёллар билан кетиб борар экан, шаҳар чеккасида лов-лов ёнаётган гулхан диққатини жалб этди. Унинг кулоғига паровоз чинқириғи, вагонларнинг «шарақ-шуруқ» этиб уланиши эшитилди.

– Оҳ, иш ўнгидан келса, ҳеч гап эмас! – деди ўзича мамнун бўлиб. – Ҳозир менга темир йўл бекатидан бошқа нарса керакмас. Бахтимга, бекатга бориш учун шаҳар оралаб санғиб юрмайман энди!

У бекатга борди-ю, шоша-пиша жадвални кўздан кечира бошлади: ярим соатдан сўнг уйи тарафга битта поезд жўнар экан.

– Ошиғим икки марта олчи тушди, яшасин! – деб қувониб кетди Қурбақа ва патта олиш учун кассага югурди.

Касса туйнугига оғзини тираб туриб, Қурбақа ўз уйига яқин жойлашган битта қишлоқнинг номини айтди ва пулини олиб узатиш мақсадида ҳеч иккиланмай нимчасининг чўнтагига қўлини тикди... Ие, чўнтак тўсиқ эди; э-э, каллаварам, ахир бу кирчи кампирнинг чит кўйлаги-ку! Қурбақа бир илож қилиб чўнтакка қўлини тикиш учун яна бир бора жиддий уриниб кўрди, лекин... Бу орада навбатда турган йўловчиларнинг сабр косаси тўлди: бирин-кетин жағлар ишга тушди – бекор турган-

дан кўра, гап отиб, бировнинг таъбини хира қилиб турган яхши-да!.. Ахийри Қурбақа не мўъжиза юз бердики, кўлини чўнтакка тикди: тикди-ю, лекин чўнтакка эмас, бўшлиққа тикибди! Ие, чўнтак қани? Дарвоқе, чўнтак нимчада эди. Хўш, нимча қани?.. Оббо, падарингга лаънат-эй! Энди эсига тушди: нимчаси камерада қолибди-ку! Ҳамёни ҳам нимча чўнтагида эди. Ҳаммаси камерада қолибди: калитлар, гугурти, соати, ёндафтарчаси, ҳисобкитоб дафтари, бари-бари энди йўқ.

Чорасиз қолган Қурбақа ноқулай вазиятдан қутулиш учун киёфасига жиддий тус берди ва аслзода зиёлиларга хос оҳангда кассирга:

– Менга қаранг, пулим ҳам, ҳамёним ҳам уйда қолибди. Илтимос, иложи бўлса, битта патта берсангиз. Пулини борган захотим жўнатиб юбораман. Каминани Буюк Британияда яхши танийдилар, – деди.

Кассир унга разм солди-ю, бошидаги алмисоқдан қолган қулоқчинга кўзи тушиб, пиқир-пиқир кула бошлади ва аранг ўзини босиб:

– Гапларингизга асло шубҳаланмайман, хоним! – деди. – Қолаверса, биринчи марта шунақа қилиқ қилаётганингиз йўқ. Марҳамат, туйнукни бўшатиб қўйинг, бошқаларга халақит берманг!

Қурбақадан кейин навбатда турган мўйсафиднинг тоқати тоқ бўлди, шекилли. У астойдил Қурбақани нарига итариб юборди. Итаргани майли, лекин жўрттага «азизам!» деб қўйди пичинг аралаш. Қурбақанинг ғазаби қайнаб кетди-ю, аммо ўзини босди.

Ниҳоятда умидсизланган Қурбақа перронда вагонлар ёнидан ўтиб борар экан, бурнининг икки

тарафидан тинимсиз кўз ёшлари оқарди. Унга энг алам қилган жойи шу бўлдики, озиб-ёзиб қамокдан қутулиб чиқсангу унинг поезда бир қадам бўлса-ю қандайдир ярамас расмиятчилик оқибатида, арзимаган беш-тўрт сўмни деб ҳеч қаёққа кетолмансанг-а! Ҳадемай, унинг сири фош бўлади: ана ундан кейин катта томоша бошланади! Қувақув, ушла-ушла, қоча-қоч... Уйим куйди деявер, Қурбақа! Яна кишан, яна зиндон, бир бурда нонгаю бир қултум сувга кўзларинг нигорон бўлади. Қамокхона муддати энг камида икки баробар узайтирилади, назорат ҳам икки ҳисса кучайтирилади – ана, қочиб кўр-чи! Энди нима қиламан, нетаман? Қочиб қаёққа ҳам борардим, тез югура олмайман. Жасадим таниш – Буюк Британияда мени ҳамма танийди... Энг камида битта сенаторча нуфузга эгаман. Шошма, балки бирорта вагоннинг эшигидан аста кириб олсам-чи? Баъзан ўқувчилар патта олишга пули қолмаган пайтлари вагондан-вагонга ўтишиб, манзилга омон-эсон етиб боришадикуну! Нима, мен улардан камманми?.. Қурбақа ўз хаёллари билан мубтало бўлиб, паровознинг шундоққина ёнига келиб қолганини ҳам сезмади. Мундоқ қараса, ғўлабирдай битта машинист паровоз ичида ўралашиб юрибди: унинг бир қўлида латта, бошқасида мойдон – паровознинг у ер-бу ерига эринмасдан ёғ суряпти.

– Момой, мунча хомуш кўринасиз? – деб сўради машинист бекорчиликдан.

– Э-э, сўраманг! – деб бирдан хўнграб юборди Қурбақа. – Пешонам шўр экан, болам! Худо урди мени! Пулимни йўқотиб кўйдим, энди кетолмаяман! – деб баттар бўкириб йиғлай бошлади.

– Аттанг, яхши бўлмабди-да, эҳ, аттанг! – деди машинист бош чайқаб. – Пул бўлмаса, уйга кетолмасанг – бу жуда ёмон-да, ёмон! Кампир, чатоқ бўлибди, чатоқ! Бола-чақалар, невара-чеваралар борми ўзи?

– Ҳаммасидан бор, ўргилай! Ҳаммасидан бор! – деб кўз ёшларини енгларига артди Қурбақа-кампир. – Лекин, ҳаммаси шўх, доим гугурт ўйнашади! Чирокни тўнтариб юборишса борми, вой, уйим куяди-ку, уйим куяди! – деб баттар уввос солди.

– Назаримда, кирчи хотинга ўхшайсиз, тўғрими?

– Тўғри, – деб тасдиқлади Қурбақа.

– Бундоқ қиламиз, бўлмасам, – деб бирдан таклиф қилди кекса машинист, – мен машинистман, доим кир-чир юраман; жуфти ҳалолим бўлса қиримни ювишдан безор бўлиб тез-тез отасининг уйига қочиб кетади... Хўш, деганда, устбошим кир юрса, майли-ку, лекин хотинсиз юриб бўлмайди. Хў-ўш, – деб иягини кашлади-да, давом этди: – Буниси ҳам майли, ҳозир гап бунда эмас. Гап шундаки, мен қонунга хилоф равишда сизни манзилга элтиб қўяман. Ёнимда кетаверасиз, аслида, бундай ҳол жиноят ҳисобланади, лекин овлоқ жойларда қонунни бузиш мумкин. Хуллас, холис хизматим эвазига сиз ҳам ҳожатимни чиқарасиз – яъни қирларимни ювиб берасиз? Розимисиз?

– Розиман, – деди Қурбақа шоша-пиша.

– Қолганини кейин кўрамиз, – деб илова қилди машинист маънодор.

Машинист будкасига чиқиши билан Қурбақа ғам-қайғудан фориг бўлди. Албатта, умрида кир-пир ювган эмас, бундан кейин ҳам ювиш нияти йўқ. Ишқилиб, ваъда берди – буёғи бахайр бўлсин. Агар уйига омон-эсон етиб олса – бас, пули кўп; машинистнинг қанча кир-чири бўлса, ҳаммасини ювишга етиб-ортадиган миқдорда пул жўнатади – ўзи бирорта хотинни ёллаб кирини ювдириб олаверади. Унга нима фарқи бор, бари бир гўр эмасми? Балки, ўзининг хотинидан унумли фойдалангиси келиб қолар?..

Ниҳоят, бекат назоратчиси кичик байроқчани силкитди, шекилли, машинист қаттиқ-қаттиқ сигнал чалиб, унга жавоб берди ва поезд аста турган жойидан кўзғалди. Бепоён далалар, ўрмонлар, отлар, мол-қўйлар ортда қола бошлади. Қурбақа эса қадрдон гўшасига тобора яқинлашиб бораётганини ҳис қиларди. Ётоқхонасидаги иссиқ кўрпаси, столдаги мазали таомлар, дўст-ёрларининг азиз қиёфалари кўз олдидан лип-лип ўтарди. Агар дўстлари унинг саргузаштларини эшитишса борми, роса офарин айтишади-да!.. Шуларни ўйларкан Қурбақа бирдан завқланиб кетди ва ирғишлаб-қийқириб, дикир-дикир сақраб чала-чулпа ашула айта бошлади. Машинист унга қараб ҳайрон бўларди, албатта. Чунки умрида анча-мунча кирчи хотинларни учратган бўлсада, аммо бунақасига биринчи марта дуч келиши эди.

– Жуда шўх кампир экансиз, – деб сирли кўз қисиб қўйди машинист.

Қурбақа хўракка парво қилмади.

Анча масофа босиб ўтилди. Энди уйга бориб қандай овқат пиширтирган маъкул эканини жиддий ўйлаш керак. Дарҳақиқат, Қурбақа айнан мана шу

масала борасида жиддий бош қотирди... Ўй суришдан чарчаб, мундоқ кўзларини очса, машинист паровознинг четки дарчасидан энгашиб, орқа тарафга хайрону лол бўлиб тикилиб-тикилиб қарарди, нимагадир синчиклаб кулоқ тутарди. Кейин у кўмир юкланган мослама устига чиқди-да, вагонларнинг тепасидан бўйлаб, яна орқа тарафни хийла кузатди. Жойига қайтиб тушаркан:

– Уф-ф, бошим қотиб қолди... Бир бало бўлди, шекилли, – деди гарданини қашлаганча. – Бугун ҳисобидан шу йўналишда қатнайдиغان охириги поезд бизники эди. Жадвал бўйича шундай. Аммо, орқамизда яна битта поезд изма-из келмаётган бўлса, отамнинг арвоҳи урсин! Ана, товуши ҳам эшитиляпти!

Ўз-ўзидан буриша бошлаган афт-башарасини Қурбақа аранг эпақага келтириб олди. Аммо, умуртқада пайдо бўлган оғриқнинг оёққа тарқалишини тўхтатиб бўлмади, мадори куриди ва:

– Буёғи нима бўлади? – деб пичирлади-ю, чўккалаб қолди.

Осмонда ой кўринди, атроф сутдек ёришиб кетди. Яна кўмирхона тепасига чиқиб, орқа тарафни кузатиб келаётган машинист:

– Ана-ана, энди аниқ кўриняпти! – деб қичқирди. – Битта паровознинг ўзи экан! Тезлиги катта. Чамамда, бизни қувлаб келяпти!

Ҳамон чўк тушиб ўтирган Қурбақа талвасага тушиб, бошини чангаллади: зўр бериб бирор чоратадбир излай бошлади, лекин миясига асло жўяли фикр келмасди.

– Тезлигини янаям оширди! Ҳозир бизга етиб олишади! – хитоб қилди машинист. – Тавба, па-

ровознинг устига ҳам одамлар чиқиб олишибди! Лекин кўринишлари ғалати. Қадимги замонлардаги соқчиларгами, жаллодларгами ўхшайдилар – кўлларидаги ойболталарини силкитишяпти... Уларнинг орасида полициячилар ҳам бор, кўлларида дубулға. Эски-туски қозончаларни бошларига кўндириб олган тасқаралар нима қилиб юришибди?! Анали фуқаро кийимидаги исковичларни танидим. Улар исковичлар! Хў-ў, тўппончаларини бизга ўқталишяпти-ку! Ана, бақиршяпти: «Тўхта, деяпман, тўхтагин!» – деди машинист.

Қурбақа машинистнинг оёғига ўзини таппа ташлади-да:

– Сиздан ўтинаман, мени қутқаринг! Майли, хизматкорингиз бўлай! Майли, хотинлик қилай! Лекин, хотинлик қилолмайман! Чунки мен кирчи хотин эмасман, Қурбақаман!.. Мен сиздан ҳеч нарсани яширмайман. Ҳаммасини айтиб бераман, фақат мени қутқаринг! Ахир Буюк Британияда мени ҳамма танийди-ку! Жуда катта ер-мулким бор, Ҳиндистонда клублар очганман, Покистонда қиморхонам бор... Бироқ, тақдир экан, ўзимизнинг бахти қаро мамлакатимизда қамалиб қолдим: бундан бир неча соат аввал авахтадан қочдим! Агар мени кўлга туширишса, яна зиндонга ташлайдилар ёки пешонамдан отиб ташлайдилар! – деб юм-юм йиғлай бошлади.

– Тўғриси айтинг-чи, нима учун қамалган эдингиз? – деб сўради машинист унга қаттиқ тикилиб.

– Э-э, арзимаган иш, – деб кўл силтади Қурбақа. – Мен галварс билмасдан бировнинг машинасига ўтириб қўйибман, эгаси овқатланаётган

экан, машина қаровсиз қолибди... Ўғирлаш ниятим йўқ эди, фақат бир айланиб келмоқчи бўлдим... Шўхлигим тутди, шекилли. Мен қайдан билай, суд бунақа ишларни қаттиқ қоралар экан...

Машинист жиддий ўйга толди.

– Тўғриси, жиддий қовун туширганга ўхшайсиз! Бўлмаса, қамашмас эди. Аслида, сизни ушлаб беришим керак. Лекин, эр бошига иш тушса, томошабин бўлиб туриш эрқакка ярашмайди. Хў-ўш, машина-пашина билан бир пуллик ишим йўқ, уёғи ўзингизга сийлов! Бироқ, паровозимда ўтирган чоғимда полициячилар ғиди-биди қилишса, тамом – жоним чиқиб кетади. Боз устига, жониворларнинг кўз ёшларини кўришга тоқатим йўқ, эзилиб кетаман! Қурбақа, сиз диққат бўлманг: бўпти, ёрдам бераман! Қани, бизга етиб олишсин-чи!

Улар бир тану, бир жон бўлишиб, паровоз ўтхонасига кўмир ташлай бошлашди: кураклар тинмасди, ўтхона гуриллар, учкунлар чирс-чирс сачрар; паровоз эса пишқирганча шитоб билан елиб борарди. Айни пайтда орқадагилар ҳам бекор ўтиришмасди, чоғи. Борган сари ўртадаги масофа қисқарарди.

Ниҳоят, машинист қоп-қора кир латга билан пешона терларини артиб, қаддини ростлади-да:

– Қочиб қутулиб бўлмайди, шекилли, – деди ғамгин товушда. – Уларнинг юки енгил, паровозлари ҳам бизникидан кучли. Энди бошқа бир йўли бор. Гапимга яхшилаб кулоқ солинг: яна озгина юрсак, узун туннел келади. Ундан нарисси қалин ўрмон. Туннелга кираверишда иложи борича тезликни пасайтираман. Ўз-ўзидан равшанки, орқадагилар ҳам ҳалокатга учрамаслик учун тезликни пасайтиради-

лар... Туннелдан чиқишимиз баробарида тормозни босаман – тезлик ниҳоятда пасаяди, шу пайт сиз пастга сакрайсиз ва тўппа-тўғри ўрмонга тушасиз. Ундан сўнг, тек қўйинг, қанча керак бўлса, қанча хоҳлашса, мени қувлашаверсин! Дикқат-дикқат, сакрашга тайёр бўлиб туринг! – деб огоҳлантирди у.

Ўтхонага яна кўмир ташладилар. Поезд туннелга кирди. Паровознинг пишқириши, вагонларнинг тарақ-туруқ товуши кучайди. Токи сутдек ойдин, топ-тоза, осуда ўрмонзорга чиқилгунча шовқин-сурон қулоқ-мияни еб қўйди. Машинист буғни беркитиб, тормозни босди. Қурбақа паровознинг нарвонидан пастга туша бошлади. Поезд тезлиги оддий одамнинг қадам ташлашига тенглашдию:

– Энди сакранг! – деб қичқирди машинист.

Қурбақа бир сакраб унча баланд бўлмаган кўтарма устига юмалаб тушди. Сўнг дарҳол оёққа турди-да, ўрмон ичкарасига ўзини урди. У буталар орасидан кўрдик, поезд тезликни кучайтириб, бурилишдан кейин ғойиб бўлди. Шу ондаёқ пишқириб, чийиллаганча туннелдан иккинчи паровоз отилиб чиқди. Паровоз устидаги курама гуруҳ бор овозда:

– Ҳай-ҳай, тўхта! Тўхта, дейман, тўхта! – деб бўқиришарди.

Бу лаккилар ёнгинасидан ўтиб кетган заҳоти Қурбақа қамоқхонадан халос бўлганидан кейин биринчи марта мириқиб қаҳқаҳа отди. Бироқ, қорнини чангаллаб думалаб ётишга унинг вақти зиқ эди. Қоронғи туша бошлаган, ўрмон совуқроқ эди. Боз устига, у бегона; қоринга на озиқ-овқат, на пул бор. Дўстлари эса олисда. Дам ўтмай, паровозларнинг

товуши ҳам, гумбур-гумбури ҳам тинди. Ўрмон жимжит эди. Дастлаб, Қурбақа хийла гарангсиб қолди. Бировни учратиб қолишдан ҳайиқиб ўрмон ичига қараб кетди. Ҳозир иложининг борича темир йўлдан узоқлашмоқ лозим эди.

Қамоқхонада ўтказилган дамлардан сўнг сокин ўрмон ҳам унга шубҳали кўринарди, худди ёвуз бир ниятни режалаштириб турганга ўхшарди. Тентакқушлар тинмай шовқин-сурон кўтаришарди. Гўё ҳар бир дарахтнинг панасида биттадан соқчи пойлаб тургандек, ҳозир ҳаммаси ёпирилиб чиқишиб, уни қуршаб оладигандек туюлар эди. Пастлаб учган Бойқуш қанотлари унинг елкасини елпиб ўтди-ю, Қурбақанинг нақ ўтакаси ёрилди: кимдир уни шартта ушлагандек бўлди, ўзиям эсхонаси чиқиб кетди! Манфур Бойқуш эса масхаралаб, «ха-ха-ха» қилиб ғойиб бўлди. Бир пайт Қурбақа кўзини катта очиб мундоқ қараса, йўлнинг устида Тулки чўнқайиб ўтирибди. У Қурбақани бош-оёқ синчиклаб кўздан кечирди-да, ишшайганча:

– Салом, кирчи хотин! Ҳисоблаб кўрсам, ўтган ҳафтада бир пой пайпоқ, битта ёстикжилд кам чикди. Билиб кўйгинки, яна қаллоблик қиладиган бўлсанг, қўлгинангни уриб синдираман! – деди тишларини ғичирлатиб.

У шундай деди-ю, Қурбақага қараб яна бир марта совуқ тиржайди. Сўнг лик-лик этиб оёқ учида жўнаб қолди. Унинг юришлари шаҳарлик сатанг жувонларни эслатарди. Қурбақа унинг кетига бошлаб солиш учун чор-атрофдан тош кидирди, лекин тополмади. Ўзича жиғибийрон бўлди.

Излаб-излаб Курбақа битта қари дарахтнинг қавагини топди: у ерга хас-хашак, хазон тўшади ва оч-наҳор бўлишига қарамасдан аста чўзилди. Ўзиям ўлгудай чарчаган экан-да, эрталабгача донг қотиб ухлади.

IX б о б

ҲАММАМИЗ ҲАМ ДАРБАДАР

аммо ўз уйига зор!

Каламушнинг юраги нимагадир ғаш, нимага-лигини ўзи ҳам билмасди. Далалар кумуш либос-га бурканган, маймунжонлар қизариб пишган, ўрмонга хазонрез оралаган бўлишига қарамай, ҳали ёз фасли авжида, ҳаво иссиқ, осмонда қуёш чарақлайди, ҳозирча аёзли тунлар бошланмаган эди. Фақат боғ-роғларда қушларнинг жўровоз хониши камайиб қолган бўлиб, фаслнинг фарқига бормай-диган айрим қушларнинг овози эшитиларди, холос. Ҳаммаёкни қарға босиб кетди, атрофда ҳижрон кайфияти ҳукм сурарди. Каккулар товуши анчадан буён эшитилмас, табиат фусункори бўлмиш бир-талай қанотли дўстлар кўринмай қолди. Қунсайин саодатли дамлар узоқлашиб борарди.

Фикри-зикри осмонда бўлган Каламуш учиб ўтаётган қушлар галасини кузатарди, уларнинг кўпчилиги жануб томон кетаётганини кўриб турарди. Ҳатто тунлари кўрпага бошини ўраб ётган чоғларида ҳам қушлар инларида безовталанаётганини, ҳар лаҳзада учиб кетишга тайёр эканликларини илғаб қоларди.

Табиат меҳмонхонаси ҳам мавсумий эди. Шунга кўра, меҳмонлар лаш-лушларини шитоб билан

йиғиштиришиб, ижара ҳақини тўлашиб жўнаб колардилар. Жамоат овқатланадиган дастурхон атрофи тобора сийраклашарди. Кимсасиз хоналарга қулф осилади. Полга тўшалган гиламлар йиғиштириб олинади. Хизматчиларга жавоб берилади. Янги мавсумгача меҳмонхонада қишлайдиган турғун ижарачилар ҳам умумий оқимдан четда қолмайдилар. Таниш-билишлари билан хайр-хўшлашадилар, режа тузадилар, маслаҳатлашадилар, иссиқроқ хоналарга кўчиб ўтадилар.

Бундай пайтда бошинг қотади, беихтиёр асабийлашиб, маъюс тортиб қоласан. Ҳамма нарсадан норози бўлаверасан. Хўш, бу ғавғоларнинг нима кераги бор? Одамлар каби бир жойда муқим яшаш мумкин эмасми? Ахир, шу ерда ҳам бир умр яшаш мумкин-ку? Мавсум охирида меҳмонхона ўзгача файзга киришини булар қаёқдан билсинлар! Бирор марта мавсум охиригача турганларида-ку, албатта, билардилар. Балки, ўшанда: «Гапларингиз мутлақо тўғри! Бунга ҳеч қандай шак-шубҳа йўқ!» дейишарди. Ҳозир эса фақат битта гапни топиб олишган: «Сизларга ҳавасимиз келади, лекин иложимиз йўқ-да! Бошқа фурсат бўлиб қолар. Худо хоҳласа, келаси йили, албатта, учрашамиз! Ҳозир вақтимиз зик, автобус кутиб турибди...» Шундай дейишади-да, табассум ила бош эгишиб, жуфтакни ростлайдилар! Сиз бўлсангиз, бармоғингизни тишлаб қолаверасиз. Қай аҳволга тушганингизни фақат ўзингиз биласиз.

Каламуш ўтроклашган жонивор, у кўчманчи эмас. Ким кўчса – кўчаверсин, аммо у ҳеч қаёққа кетмайди, шу ерда муқим яшайди. Бироқ, атрофида рўй бераётган воқеалар негадир юрагини ғаш

қиларди. Бундай кўча-кўч, ур-сур кезлари бирорта ишга қўлинг бормайди... У қамишзор соҳилни тарк этди, бепоён далалар томон йўл олди. Қовжираган яйловларни ортда қолдирди. Қумушдек товланаётган, солланиб, сирли шивирлаб турган сербошоқ буғдойзор қаърига шўнғиди. Мана шу ерларни тез-тез кўнгли тусаб қоларди. Буғдойзор шитирлатиб чопиб юришнинг гашти бўлакча бўлади! Ҳатто бошинг узра тип-тиниқ осмон ҳам ўзгача кўринади. Гоҳ ғир-ғир шабада эсади, гоҳида кўрғошиндай оғир сукунат чўқади. Бундан ташқари, миттивой ошналари ҳам биргалай. Улар ялқов, бекорчихўжалар эмас, мудом турмуш ташвишлари билан андармон бўладилар. Бечоралар тиним нелигин билмайдилар, лоақал бир дақиқа кети ер искамайди: доим қимир-қимир, ғимир-ғимир... Бироқ, керак бўлса, гап сотишга ҳам, кўнгиллари тусаган меҳмонни чақириб, зиёфат беришга ҳам фурсат топадилар. Бугун эса ишлари бошларидан ошиб-тошиб ётибди: кўпчилик бир тану жон бўлиб, ўра қазирди. Қишда бемалол юриш учун лаҳим кавларди, баъзилари бир жойга ғуж бўлиб олишиб, бўлажак маконнинг тарҳини-режасини жиддий муҳокама қилардилар. Дарҳақиқат, яшаш жойинг соз бўлса, машаққатинг оз бўлади. Омбор ҳам кўл узатса етадиган жойда бўлиши керак... Баъзи чаққонбойлар чанг ўтириб қолган жомадонларни, қутиларни ташиб келтиришарди. Бошқалар эса қўли кўлига тегмай кўч-кўронни йиғиштириш билан овора. Қаёққа қараманг, қишга ғамланган буғдой, сули, арпа хирмонларига кўзингиз тушади. Ёнғоқларнинг ўн хилидан сараланган: қора қайин ёнғоғи, ўрмон ёнғоғи, тош ёнғоқ, кампир ёнғоқ, юқа пўчоқ ёнғоқ,

хатто юнон ёнгоғи ҳам бор! Уни албатта, бирорта бизнесмен Юнонистондан олиб келган бўлиши керак.

– Ана, Каламушжон ҳам келдилар! – деб овоза қилди бирови меҳмонга кўзи тушган заҳоти. – Қадамларига ҳасанот, Каламушжон! Зап вақтида келдингиз-да! «Ёш келса – ишга», дейдилар, қани, ўзингизни би-ир кўрсатинг-чи!

– Оббо, ҳозирдан ногора қоқяпсизларми! – деди ковоғини осилтириб Каламуш. – Ҳали қиш келишига жуда эрта эмасмикан?

– Тўғри, сал эртароқ. Лекин, кейин пушаймон қилиб ўтиргандан кўра, ҳозирдан ҳаракат қилган афзал, – деб изоҳ берди дала сичқони. – Бундан ташқари, эрта-индин даҳшатли машиналар тартар этиб бостириб келишади: кулоқ-мияни еб кўяди. Вақт ғаниматида ашқол-дашқолларимизни, қишлоғимизни бир ёқлик қилиб олмасак бўлмайди. Ҳозир бировнинг ғамини ейдиган замон эмас, бозор иқтисодига ўтиляпти – ҳамма ўзим бўлай дейди, кўрпанинг кўпроқ қисмини ўз устига тортади. Агар кеч қолсақ, барча яхши ерларнинг эгаси чиқиб қолади, ҳа! Шу учун бекор ётгандан кўра, бекор қимирлаган маъқул, шекилли. Яна қайдам, бу ҳам бир омади гап-да!

– Омади гап эмиш! – деб пичинг қилди Каламуш. – Омади гап бунақа бўлмайди! Ахир, кунни қаранглар, кунни! Бунақа ажойиб кунларда қайиқпайиқда сайр этиб, ўйнаб қолиш керак. Иш қочиб кетармиди? Бугун битмаса, эртага битади-да!

– Афсус, жўражон, афсус! – деб бош чайқади Сичқонбоши. – Бугун-эрта асло бўш вақтимиз йўқ. Ўзингиз кўриб турибсизки, боладан-чақага

уриниб ётибмиз... Ҳатто қироличамиз туғилган кунини ҳам бунчалик уюшқоқлик билан нишонламас эдик!

Каламуш норози қиёфада шартта орқасига бурилди-да, шитоб билан уч-тўрт кадам ташлади, аммо бош кийимлар қутисига туртиниб, ағдарилиб тушди, ётган жойида қаттиқ сўкинди:

– Э-э, бошингга фалон қилай! – деди у.

– Кўзга қараб юриш керак-да, дўстим! – деб гап қотди Сичқонбоши хўмрайиб. – Фалокат оёқ остида бўлади. Шунинг учун кеккайиб, осмонга қарамасдан оёқ остига қараб юриш лозим. Ҳушёр бўлинг, нарида тўрвалар бор! – деб огоҳлантирди. – Яхшиси, дамингизни олиб ўтирмайсизми? Бизнинг ишимиз ҳам тугайди, ахир!

– Ғайрат-шижоатларингга қараганда, Милод байрамигача ишдан бўшамайсизлар, чоғи, – деб тўнғиллади Каламуш ва ҳеч нарсага қарамасдан жўнаб кетди.

У кадрдон дарёсига таъби тирриқ бўлиб қайтиб келди. Садоқатли кўхна дарё на кўч-кўронини йиғиштиради, на учишга шайланади, на қочишга ва на қиш ғамини ейди!.. Каламушнинг юзлари сал ёришиб, тиржайди ва соҳилдаги тол шоҳида ўтирган қалдирғочни тасодифан кўриб қолди. Сал ўтмай, қалдирғочлар бир-бирининг атрофида парвона бўлишарди, бири учиб-бири қўнар, сўнг чуғур-чуғур қилишиб, ниманидир қизгин муҳокама этишарди.

– Нима, аллақачон? – деб қичқирди Каламуш уларга яқинроқ бориб. – Нима шошилинич экан? Сизларни биров қувляптими? Ёки бирор нарсдан қуруқ қоляпсизларми? Гапни қаранглар-а!

– Жаноб, бизга гапиряпсизми? – деб сўради биринчи Қалдирғоч хайрон бўлиб.

– Ҳа, сизларга айтяпман!

– Ие! – деб шерикларига юзланди Қалдирғоч. – Бировларнинг гапига қулоқ солиш уят эмасми, жаноб?

– Эр-хотиннинг маҳрам гапларига қулоқ солиш уят бўлади. Лекин, бошқаси уят бўлмайди! – деб чўрт кесди Каламуш.

– Вой, бу Америка кашф этилган пайтда топилган қонунми ёки иштонсиз юрадиган ҳиндуларнинг ахлоқ-одоб қоидасими?! – деб пичинг қилди биринчи Қалдирғоч.

– Ке қўй, у билан баҳслашмайлик! – деди иккинчиси.

– Баҳслашмоқчи бўлмасаларинг, нега саволимага жавоб бермадиларинг?! – деб дағдаға қилди Каламуш.

Биринчи Қалдирғоч пиқ этиб кулиб юборди.

– Саволингизга жавобимиз шуки, биз ҳали ҳеч қаёққа кетаётганимиз йўқ, – деди босиқ товушда иккинчи Қалдирғоч. – Биз шунчаки маслаҳатлашиб ўтирибмиз, холос. Кенгашли иш – тўзимас, дейдилар. Ахир, қайси томонларга кетишимизни, қаерларда тўхтаб ўтишимизни, тахминан, келишиб олишимиз керакми? Акс ҳолда, сайр-саёҳатнинг маънисини қайда қолади?

– Маънисини?! – деб елка қисди Каламуш. – Ҳали сизларнинг сайр-саёҳатларингда маъни бормикан?! Иссиқ бағридан жой берган, бошпана берган юртини, дўстларни бир пулга олмасдан, ҳайё хуйт, деб кетасизлар-у, яна маъни деб дод-вой қиласизлар! Шундоқ экан, бекорга сафсата сотиб ўтиришдан не

фойда? Менга, ҳеч бўлмаса, шуни тушинтириб беринглар!

– Тушунмаяпсиз, – деб нолиди иккинчи Қалдирғоч. – Қандай тушинтирсам экан-а, хайронман?! Биласизми, баъзан бир жойга кўнгил кўямиз, меҳр кўямиз. Кейин ширин хотиралар тинчлик бермай кўяди, жуда ширин хотиралар! Биринчи-иккинчи-учинчи муҳаббатимиз бирин-кетин хаёл кўзгусидан ўта бошлайди, кечалари ухломмай, оқвоҳ қилиб чиқамиз... Хўш, бундай пайтда нима ҳам қила олардик, қўлимиздан ёки қанотимиздан нима келарди?! Бир-биримизнинг оғзимизни пойлаймиз, тиқ этган товушга илҳақ бўлиб, қулоқ тутамиз... Таниш ҳидлар, ажиб ошёнлар дилимизни ўртайди, юрак қурғур ҳам ўша томонларга талпинаверади...

– Ҳеч йўқ, битта қишни шу ерда ўтказингларчи! – деб таклиф қилди Каламуш. – Қолсангизлар, боримизни ўртада баҳам кўрардик, ҳеч нарсамизни аямас эдик. Сизлар ҳам кетиб қолсаларинг, бутун борлиқ ҳувуллаб қолади, ахир!

– Ростини айтсам, бир марта мен шу ерда қишлагани қолганман, – деб суҳбатга аралашди учинчи Қалдирғоч. – Қавм-қариндошларим кетдилар, мен қолдим. Дастлаб, ҳаммаси кўнгилдагидек кечди. Аммо, кейинчалик тунлар шунақаям узайиб кетдики, асти сўраманг! Боз устига, ҳаво совуқ, рутубатли, йилт этган қуёш кўринмайди. Дала-тузда оғизга солгудек озуқа учрамайди, очдан ўлишимга бир баҳя қолди. Охири «бор-э!» дедим-у шартта жанубга жўнаб юбордим. Бўлмаса, тарашадек қотиб қолишим ҳеч гап эмасди. Бахтимга, шимолдан эсаётган кучли шамолга йўналишим мос тушиб қолди – қанотимни ёзиб, ухлаб кетавердим. Лекин

ўшандаям Ҳимолайми, Гумалайми деган тоғни
ошиб ўтаётганимда шунақанги қор довларига
дуч келдимки, бунақасини етти ухлаб тушимда ҳам
кўрмагандим! Йўл юриб, йўл юрсам ҳам мўл юриб,
ахийри, кўм-кўк кўл сатҳига, илиққина водийга
етиб борганимда онадан янги туғилгандай бўлдим.
Ўтган кунларни энди унутиб бўларканми! У кун-
ларни елкаминг чуқури кўрсин! Ундай кунларни
кайтадан бошимдан кечиргандан кўра, террорчи-
ларга қарши ғазовотда шаҳид бўлиб кетганим минг
марта афзал!.. Биз жанубга кетамиз, жанубга!

– Ҳа, жанубга кетамиз! Жанубга салиб юри-
ши қиламиз, – деб баробарига чуғурлашди қал-
дирғочлар. – Эсингдами, илк бор учрашув...

Улар «илк учрашув» тафсилотларини шунақаям
берилиб таърифлай бошладиларки, сал нарида
Каламуш турганини паққос унутдилар. Каламуш
эштаётганларига асло ишонгиси келмасди, оғзи
ланг очилиб қолган эди. Туйқусдан шу пайтгача
қалбининг туб-тубида пинҳон бўлган аллақандай
сирли ҳис-туйғулар ғимирлай бошлади: жанубпа-
раст қушларнинг бепарда ҳикоялари унинг асов
тойчоғини жунбишга келтириб юборди. Энди
қалбида ғалаён кўтарилди: у ҳам умрида бир мар-
та жанубга борса борибди-да, илк учрашувнинг
хушбўй атридан маст бўлиб ётди... Орадан анча-
мунча фурсат ўтгач, кўзларини очиб теварак-атроф-
га аланглади: дафъатан, қаерда эканини англай ол-
мади. Англаб етгач эса, дарё ҳам, кўм-кўк далалар
ҳам кўзига шунақаям шумшук, хунук кўриниб кет-
дики, ҳатто яшагиси келмай қолди.

– Ундай бўлса, бу ерда пишириб қўйибдимми?
Нега келасизлар?! – деб ғазаби кўзиб саволга тутди

Каламуш. У шу тобда ўзидан ҳам, қалдирғочлардан ҳам ўч олмоқчи эди.

– Қизиқ экансиз-ку! Буёқларни ҳам кўнгили тусаби қолса, нима қилайлик? Ахир, ҳар гулнинг ҳиди бошқа бўлади! – деб эътироз билдирди биринчи Қалдирғоч. – Чаманзорлару ғуж-ғуж чивин босган кўлмакларнинг, подалару подавонларнинг, ғаллазору ўроқчиларнинг ҳиди ўзгача бўлади. Оҳ!.. Ибодатхона пештоқидаги уяларимизни соғинамиз...

– Каккунинг сайрашини фақат ўзим яхши кўраман, деб ўйлайсизми? Янглишасиз, бизам яхши кўраемиз! – деб лукма ташлади иккинчи қалдирғоч.

– Хуллас, айланиб-ўргилиб Англия ҳавзаларида сокин чайқалиб турган нилуфарларни соғиниб қоламиз. Соғинч бизга ҳамиша йўлдош бўлади. Шунақа яратилган бўлсак, нима қилайлик?! – деди учинчи Қалдирғоч.

Қалдирғочлар яна чуғур-чуғур гапга тушиб кетдилар. Энди улар ложувард денгизлар, сарғимтир кумликлар, саҳролар, калтакесаклар визиллаб юрадиган харобалар тўғрисида суҳбатлашарди.

Юрагига ғулғула тушиб, безовта бўла бошлаган Каламуш улардан нари кетди: дарёнинг шимолий соҳилидаги тепаликка чиқди-да, аста чўзилиб ётди. Нигоҳини Даунс тоғ тизмаларига қадади: жанубни тўсиб турган чегара чизикларини кўрди, ундан нарисини кўра олмади – Каламуш учун дунё ўша чегара чизикларида тугайди. Наҳотки, аслида ҳам шундай бўлса?.. Жануб тушунчаси Каламушнинг кўнглига бутунлай яп-янги маъно олиб кирди. Жануб унинг қалбига инқилоб бўлиб, ялангоёқ чартистлар ҳаракатидек тўс-тўполон қилиб кирди... Ажабо, ҳатто тоғ тизмаларига туташ мусаффо ос-

мон ҳам сеҳрли «қалпоқча» ваъда қиларди гўё. Ёруғ дунёда шунча яшаб, ҳамма нарсани кўрдим-билдим, энди оёғимни узатиб, бандаликни бажо келтирсам ҳам бўлаверади, деб юрарди. Чучварани хом санаган экан! Ҳали тилсимот уёқда экан: тоғнинг бериги томони бўшлиқ экан-у, нариги томони сеҳрли диёр экан... Каламуш бунга шак-шубҳа қилмасди. У томонларда асов тўлқинлар, қайрилма хошияли дарёлар, серкуёш саҳролар, ям-яшил зайтунзорлар, ипга тизилгандек қатор-қатор оромгоҳлар... Қудратли кемалар тизилиб турган сокин бандаргоҳлар... Ўша кемалар маржон оролларига ҳам, борса-келмас кўрфазларга ҳам бора олади!

У сапчиб ўрнидан турди-да, яна дарёга юзланди: ҳозир кўнгли дарёни эмас, тупроғи кўпчиб турган йўлни кўмсарди. Йўлга қараб кетди. Йўлга чикқач, куёш тафтига дош беролмай, ўзини салқинга олди. Лоп этиб хаёлига, мана шу йўл шоҳкўчага элтадику, шоҳкўчадан ўша ажойиботлар дунёсига бориш мумкин, деган фикр келди. Балки, шоҳкўча жаҳонгашта азаматларга тўладир? Балки, ўша азаматларни ғаройиб саргузаштлар кутаётгандир?

Бирдан қулоғига қадам товушлари чалинди: уёқ-буёққа аланлаган эди, рўпарасидан беҳолгина оёғини судраб келаётган бир махлуққа кўзи тушди. Ҳайҳотки, йўловчи ҳам ўзига ўхшаш битта Каламуш эди; аъзойи бадани, афт-ангори чангга беланган шўртумшук! У яқин келди-ю, ажнабийларга хос мулозамат билан саломлашди. Сўнг бир оз каловланиб турди-да, илиқ кулумсиради ва унинг ёнгинасига, салқин майса устига ўтирди. Ўлгудек чарчагани шундоққина кўриниб турарди. Шу боис Каламуш кавмини дарҳол савол-жавобга тутмади. Ҳайвонлар

жисмонан чарчаган пайтларида ўн оғиз гапиришдан кўра, ўн дақиқа сукут сақлашни афзал биладилар.

Йўловчи хушбичимгина бўлиб, очиқ чехрали, елкалари салгина туртиб чиққан, оёқлари ингичка ва узун-узун, кўзларининг четларини ажин босган, жажжи қулоқларига тилла балдоқчалар тақиб олган эди. Эғнида оҳори тўкилган кўкишроқ, жун фуфайка; серямоқ иштонида доғ-дуғлар кўзга ташланади – иштон ҳам қачонлардир кўк рангда бўлганини пайқаб олиш мумкин. Кўлида кўк дастрўмолга тугилган бўғча бор.

Бир оз ўтиргач, йўловчи чуқур уф-ф тортди ва ҳавони ҳидлаб-ҳидлаб, атрофга назар ташлади.

– Бу ниманинг иси? Беданикими? – деб сўради. – Анави тарафда моллар ўтлаб юрган бўлса керак-а? Комбайнлар тирилляпти. Хув, ўрмон устида қишлоқ мўриларидан чиққан тутун юзиб юрибди. Яқин ўртада дарё ҳам бор, шекили. Ана, қарқараларнинг товуши эшитиляпти... Кечирсинлар, янглишмасам, ўзлариям ўша томонлардан келган бўлсалар керак-а? Афтингиздан, чучук сув ҳавзасида яшайдиган махлукқа ўхшайсиз. Ҳаммаёқ жимжит, осойишталик. Гўё ҳаёт тўхтаб қолганга ўхшайди, қимирлаган жон кўринмайди. Биродар, ҳаётингиз чакки эмас, ишонаверинг!

– Худога шукр, нолийдиган жойимиз йўқ, – деди Каламуш босиқлик билан. Лекин унинг товушида негадир одатдаги қатъият йўқ эди.

– Мен бўлсам, асло бундай демасдим, – деб эҳтиёткорлик билан гап қистирди йўловчи. – Ўлай агар, бу тарафлар хосиятли жойларга ўхшамайди. Ҳа, гапимга ишонаверинг – бошимиздан кўп савдолар ўтган, – деб бошига шапатилаб қўйди. –

Мана, олти ойдирки, шу томонларда очин-тўқин, товонларим шилиниб дайдиб юрибман. Кўп нарсаларни ўз кўзларим билан кўрдим... Аммо, яна жанубга қайтиб кетгим келяпти, кўнгил ўша ёқларга талпиняпти. Начора, ўз уйинг – ўлан тўшагинг, деб бекорга айтишмас экан-да!

– Демак, уёқлар буёқлардан бошқачароқ экан-да? – деб ўйчан аҳволда савол берди Каламуш. – Ўзларини қайси томонлардан шамол учирди? – деди. Аслида, йўловчидан «қаён боряпсиз?» деб сўрамоқчи эди, лекин жавоб илгаритдан маълум бўлгани учун ўша саволни ичига ютди.

– Кичик бир фермадан келяпман. Ўша ерда бирров тўхтаган эдим, – деб лўндагина жавоб қайтарди йўловчи. – Ҳув анави тарафда, – деб шимол томонга ишора қилди. – Мен сизга айтсам, биродар, каминанинг қаердан келаётганининг ҳозирча аҳамияти йўқ. Ҳаммаси яхши бўлди, мен кутгандан ҳам аъло бўлди! Маза қилдим, гап йўқ! Худога беадад шукрки, мана энди ёнингизда соғ-саломат турибман. Анча-мунча йўл ортимда қолди, уёқ олис, лекин олдиндагиси, яъни кўнгилдагиси яқин, жуда яқин!

Унинг чакнаб турган кўзлари уфққа қадалди: у гўё қандайдир сирли бир товушга, бу атрофда ҳукм сураётган меҳнат ва мусиқа садоларига асло ўхшамайдиган, ўзгача товушга интиқ бўлиб қулоқ солаётганга ўхшарди.

– Сиз бу ерликларга ўхшамайсиз, – деб эътироф этди Каламуш комил ишонч билан. – Фермерлар орасида ҳам сизга ўхшаши учрамайди.

– Топдингиз, зехнингиз ўтқир экан! – деди йўловчи. – Биродар ўзим асли денгиз Каламуши

бўламан. Истанбулда (эски номи Константинополь) туғилганман. У ерда ҳам бегонароқмиз. Ҳечкиси йўқ, яшаса бўлади. Истанбул деган шаҳарни эшитганмисиз? Қулинг ўргилсин жой. Дунёга машҳур кўҳна шаҳар! Норвегия қироли Сигурд тўғрисида эшитганмисиз?.. У олтмишта кемаси билан Истанбул устига бостириб бориб, жавоҳирлар, тиллолар, дурмарваридлар билан зийнатланган шаҳар кўчаларидан виқор билан ўтади. Кейин қирол ва унинг рафиқаси шарафига жанговар кемаларининг бирида зиёфат берилади. Бу ҳангомаларни эшитган бўлсангиз керак, албатта. Сигурд ватанига қайтганидан кейин ҳам кўпгина лақма норвеглар Истанбул шаҳрида қолиб кетадилар. Чунки улар қиролнинг ҳарбий гвардиясига ёлланган эдилар. Ўшанда асл насаби норвеглардан бўлган менинг бобокалоним ҳам қиролга тортик қилинган кемалардан бирида қолади. Денгизчиларнинг умри сувда ўтади. Сувда ўтмай, қайда ўтсин! Бунинг ҳеч ажабланадиган жойи йўқ, тўғрими?.. Ҳа, менинг туғилган жойим – Истанбул. Лекин, ватаним у ер эмас. Лондон билан Истанбул ўртасидаги ҳар қандай кўнгилочар бандаргоҳ – менинг Ватаним, бўптимми?! Ҳамма бандаргоҳларни беш кўлимдай биламан, мени ҳам яхши билишади. Қайси соҳилга тушмай, барибир, худди ўз уйимдагидек эмин-эркин юравераман.

– Жаҳонгашта махлуқ экансиз-ку! Дунёда сиз бормаган жой қолмаган бўлса керак-а?! – деб оғзининг суви қочиб сўради Каламуш. – Ойлаб курукликка чиқмайсизми? Озиқ-овқат, чучук сув танқис, атрофингиз Баҳри муҳит...

– Ҳой-ҳой, нафасингизни сал иссиқроқ қилинг! – деб эътироз билдирди Сувкаламуш. – Бун-

дай гапларни асло тилга олманг! Ундай кунлардан худо асрасин! Мен олис сафарларга бормайман, балки савдо-сотик билан шуғулланадиган кемаларда юраман, бандаргоҳлардан олислаб кетилмайди. Аслида, мен курукликда ҳам, сувда ҳам ўзимни эмин-эркин ҳис этаман. Айниқса, жанубдаги бандаргоҳлар жон-дилим! Э-э, шу қадар муаттар ҳидлар тараладики! Оҳ, маза! Кечалари лангар чироқлари чарақлаб туради. Мафтункор манзара! Бунақаси бўлмайди!

– Қойил, қандингизни уринг! – деди Каламуш андак истиҳола қилиб. – Малол келмаса, бирорта саргузаштингизни гапириб берсангиз? Жуда билгим келяпти! Қани, уддабурон сайёҳ кулбаи вайронасига қайтгач, ўчоқ олдида чордона куриб олиб, ёр-дўстларини қандай қилиб ханг-манг қилиб қўяр экан?! Тўғриси айтсам, биродар, ҳаётим негадир зерикарли тус ола бошлади.

– Кўриб турганингиздек, охирги саёҳатим шарофати туфайли мана шу жойларга келиб қолдим, – деб гап бошлади Сувкаламуш. – Ҳартугул, чакки эмас. Курукликдаги бир фермада ризқ-насибамизни териб едик. Бўпти, умрим китобини безаб турган бир саёҳат тафсилотларини сўйлаб бера қолай...

...Одатдагидек, ҳаммаси рўзғордаги ғиди-бидидан бошланди. Рўзғорда ҳаловат йўқолгач, Истанбулдан Юнонистон оролларига, Левантага жўнаётган битта кемага чиқиб олдим. Афсонавий денгизлар оша афсонавий мамлакатга йўл олдик. Ўша кунлари куёш ёндираман дерди, тунлар ҳам ниҳоятда дим эди. Хуллас, саёҳат бошланди. Қайга борсак, қайси бандаргоҳда тўхтасак, эски танишларни учратардик, улар билан оғиз-

бурун ўпишардик. Кун чошгоҳ бўлганда бирор-та соя-салқин жой топиб, ухлаб олардик. Оқшом бўлди дегунча юлдузли осмон остида базми жамшид қулардик, томоқлар хириллаб қолгунча ашула айтардик, роса хумордан чиқардик-да! Кейин шимолга бурилиб, Адриатик денгизига йўл олдик. Қахрабодек қизғимтир, яшил, ҳаворанг соҳиллар бўйлаб юзиб кетдик. Йўл-йўлакай истаган бандаргоҳда тўхтаимиз, лангар ташлаймиз улуғвор кўҳна шаҳарларни чарчаб қолгунимизча кезамиз. Бир куни қуёш найза бўйи кўтарилган пайт Венеция тупроғига қадам кўйдик. Ў-ў, Венеция! Каламуш халқи учун дунёда ундан ортиқ фаровон шаҳар бўлмаса керак. Хоҳлаганча айш-ишрат қил, ўйна-кул, ҳеч қандай тўсиқ йўқ. Толиқсанг борми, катта сой бўйида давра қурасан, тун узун, дўст-ёрлар билан истаганча кайфу сафо қиласан. Бошинг узра кавкабистон, олам тўла мусиқа, сувда ялтироқ қайиқлар солланиб юзиб юради. Қайиқлар бир-бирига шу қадар усталик билан жипслаштирилганки, улар устидан юриб, бемалол нариги соҳилга ўтишинг мумкин! Озиқ-овқат мўллигини айтмайсизми? Балиқнинг минг хили бор. Қўйинг, ҳаммаси бир четда турсин, фурсат ғанимат, ғаройиб ҳикоя эшитинг!

У бирдан жим бўлиб қолди. Каламуш бўлса, йўловчининг сўзларини тинглаб ўтириб, аллақачон хаёлот дарёсига чўкиб кетган эди: кўз ўнгида кўкимтир соҳиллар, ажаб-ажаб тўлқинлар намоён бўлиб, девор ортидан келаётган ғаройиб қўшиқлар қулоғига чалинади.

– Шундай қилиб, яна жанубга отландик, – дея ҳикоясини давом эттирди Сувкаламуш. – Ита-

лия соҳиллари бўйлаб юзиб кетдик, Палермога етиб бордик. Мен ўша жойда кема билан хайр-хўшлашиб, бемалол ҳордиқ чиқариш учун соҳилга тушиб қолдим. Азалдан бир кемада узоқ юролмайман: эркимни қўлдан бериб қўйгандек, мутаассиблашиб қолгандек бўлавераман. Боз устига, Сицилия менга жуда ёқади. Шикорга чиқадиган, маишат қиладиган гўшалар бисёр. У ерда таниш-билишларим ҳам кўп. Уларнинг туриш-турмуши кўнглимга яқин. Сицилияда узоқ вақт қолиб, дўстларим билан роса улфатчилик қилдим. Кунларнинг бирида кўнгил суст кетди-ю, имкон топиб, Сардина билан Корсика ўртасида қатнайдиган тижорат кемасига чиқиб олдим. Оҳ, маза! Юз-кўзларингга, кўксингга майин шабада урилади, томчилар тинимсиз томчилайди!

– Боя нима дедингиз?.. Трюмми – кеманинг остки қисми иссиқ эмасмикан? – деб суриштирди Каламуш.

– Нима деяпсиз?! Мендек моҳир денгизчи у ерда нима қилади? Ўйлаб гапиряпсизми?! – деди Сувкаламус жаҳли чиқиб. – Мен кема дарғасининг хонасидан бошқа жойда ётмайман-ку!

– Буни қаранг-а, лекин сизга ҳам осон эмас экан! – деб ҳамдардлик билдирди Каламуш.

– Албатта, кема командасига қачон осон бўлибди? – деди жиддий оҳангда Сувкаламус. У яна кўз қисгандек бўлди-ю, гапини давом эттирди: – Корсикадан қуруқликка кетаётган вино ортилган кемага чиқиб олдим. Юриб-юриб, кечаси Алассиога кириб бордик. Лангар ташладик. Вино бочкаларини сувга тушириб, бир-бирига қатор қилиб маташтирдик. Кейин денгизчилар ашулани вата-

ванг қўйишиб, бочкаларни соҳилга қаратиб тортиб кетдилар. Бочкалар сувда қалқиб-қалқиб борарди, худди сув сатҳида ўйнашиб юрган дельфинларни эслатарди. Қирғоқдаги кумликда отлар шай турган экан: шу заҳоти чавандозлар ҳайқирғи остида тарақа-туруқ қилишганча шаҳар ичкарисига судраб кетишди. Ҳамма бочкалар жўнатилгач, ювиниб-тараниб, қиттак-қиттак қилишиб, то тонггача чакчақлашдик. Хуллас, чарчоғимизни ёздик. Ҳадемай тонг отди. Мен бемалол дам олиш мақсадида қалин зайтунзор томон йўлга чиқдим. Оролма-орол, бандаргоҳма-бандаргоҳ юзиб юравериш роса эзилиб кетган эканман! Шуйтиб, меҳмондўст дехқонлар даврасида беташвиш, беғалва яшадим. Ётаман-тураман, тураман-ётаман, жуда зерикиб кетсам, тепаликка чиқаманда, олисларда ястаниб ётган мовий Ўрта Ер денгизини томоша қиламан. Дехқонлар бўлса, тиним нелигин билмайдилар: эртаю кеч меҳнат қиладилар... Кейин гоҳ яёв, гоҳ кемада юриб Марселга етиб келдим. Бир вақт эски денгизчи қадрдоним учраб қолса бўладими! Унинг дўстлари ҳам бор экан. Э-э, роса яйрадик, нимасини айтасиз! Кемадан-кемага ўтиб, дуч келган жойда тўдалашиб чакчақлашиб ўтирардик. Қисқичбақаларни бурни-қулоғимиздан чиққунча едик-да, ўзиям! Ҳозир Марселнинг ўша қисқичбақалари тушимга кириб қолса, бақириб уйғониб кетаман.

– Эсим қурсин, йўл босиб келяпсиз. Балки, қорнингиз очдир? – деб сўради Каламуш меҳри товланиб. – Гапларингизга оғзим очилиб, молга ўхшаб хўшшайиб ўтиришимни қаранг-а! Майли, ҳали ҳам кеч эмас. Энди сизни шундоқ қўйвормайман, ал-

батта, овқатланиб кетасиз! Уйда нима бўлса, ўртада баҳам кўрамиз, уйим унча олис эмас.

– Бу бошқа гап! – деди Сувкаламуш мамнун бўлиб. – Ростини айтсам, қорнимнинг пўстаги чиқиб кетди! Қисқичбақа тўғрисида гапиряпман-у, оғзимдан сўлакайим оқиб кетяпти! Биродар, егуликларни шу ерга олиб кела қолсангиз бўлмай-дими? Пастга тушиб-чиқишга ҳеч тоқатим йўқ-да! Бу ер ҳам тинчгина экан, чақчаклашиб ўтириб овқатланаверардик. Сермазмун ҳаётимдан яна бирикки шингил ҳикоя айтиб бераман. Ҳаётим ўзимга жуда ёқади. Гапларимни жон қулоғингиз билан эшитаётганингиздан билдимки, биз бир-биримизга дилдош эканмиз. Бундан бағоят хурсандман! Уйингизга бораверардим-у, аммо, беҳазил айтаман, ўтиришим билан ухлаб қоламан. Ҳозир ҳам зўрға ўзимни идора қилиб ўтирибман.

– Майли, нима ҳам дердим. Меҳмон отангдек улуғ, дейдилар. Сиз нима десангиз шу, – деб розилик билдирди Каламуш ва шошилинч уйига жўнади.

Каламуш уйга бориши билан саватни олди-да, уни меҳмоннинг таъбини ҳисобга олган ҳолда (ҳартугул, меҳмон ажнабий эди) сархил нознеъматлар билан тўлдира бошлади: бир қулоч келадиган фаранги булкаси, саримсоқ аралаштирилган сосиска, пишлоқ, тўйимли шарбат шишалар... Зилзамбил саватни кўтариб, изига қайтди.

Икковлон саватдаги нарсаларни йўл четига олишар экан, Каламуш ўз номига ўқиладиган ҳамдсанолардан уялиб, икки лунжи қип-қизил бўлиб кетганини ҳис этди.

Қорнига овқат киргач, Сувкаламуш янги қувват билан яна бир мароқли ҳикоясини бошлаб юборди. Шу баҳонада содда Каламушни ипсиз боғлаб олиб, дунёни айлантириб келди: Испания, Лиссабон, Опорто, Бордо, Корноулл, Девон бандаргоҳлари билан атрофлича таништирди. Ахийри кучли шамол, бўрон, довул каби табиий офатлар енгиб ўтилди ва энг сўнгги кўнимгоҳга келиб тушдилар. Худди мана шу жойда улар навбаҳорни қарши олдилар: бойчечак тердилар, ялпиз хидларидан маст бўлдилар ва шод-хуррамлик билан мамлакат ичкарасига йўл олдилар. Энди осойишта ферма ҳаёти чарчоқ дилга малҳам бўлади. Охир-оқибат ҳар қандай сайёҳнинг жонига тегадиган денгиз машмашаларининг бети курсин!

Каламуш ханг-манг бўлиб ўтирарди, вужудини зўр ҳаяжон чулғаган эди. У ростакамига денгиз дарвешни ортидан қолмай эргашиб юрарди. Тўфонли кўрфазларда, бўронлар забтига олган соҳилларда, сув ялаб турган овлоқ бандаргоҳда тентираб юрарди. Ҳаёт қайнаган кафтдек шаҳарчалару илонизи дарёларни ортда қолдириб, Сувкаламушнинг охирги манзили – кўримсиз фермага етиб келдилар-у, Каламушнинг ҳафсаласи бирдан пир бўлди. Энди уёққа кадам босишни ҳам, у ҳақда эшитишни ҳам истамасди.

Шундай қилиб, улар овқатланиб бўлишди. Қорин тўйгач, дарбадар сайёҳга яна куч кириб, товуши хийла дадиллашди, кўзларидан ўт чақнай бошлади. У бокални лим-лим қилиб қирмизи винога тўлдирди-да, кўзларини лўқ қилиб Каламушга тикилган кўйи тўлқинланиб қадаҳ сўзи айтишга киришди. Унинг кўзлари ўйнаб турарди, қадаҳда эса вино жимирлар ҳолатий уйқашлик Каламушни тамоман

ром қилиб қўйди. Гоҳ Сувкаламушнинг кўзлари жимирласа, гоҳида қадахдаги вино ўйноқларди... Ажабтовур суҳбат эса бир маромда давом этарди, охири кўринмасди. Баъзан тантанали нутққа, баъзан сирли хонишга айланиб кетарди. Лангарни тортиб олаётган денгизчилар қўшиғи ҳам, шамол титратаётган арқон товуши ҳам, балиқчининг хушнуд хиргойиси ҳам, қайиқдан таралаётган гитара куйи ҳам – суҳбат мавзуси бўларди. Бир тингланг-а, у бўроннинг увлашига ўхшамайдимиз? Дам ҳазин, дам ғазабнок... Қийқириқми, кулоқни батанг қиладиган хуштак товушими? Денгиздаги тўлқин мисоли баланд-паст, туя ўрқач эмасми? Сеҳрланиб қолган кулоқ ҳамма гапни эшитадимиз? Ёки фақат гапни эшитади, холосми? Қушларнинг чуғурчуғури, соҳилга аёвсиз урилаётган тўлқиннинг шалоплаши, денгиз қаърига сургаланиб кетаётган кум-шағал товуши, тошларнинг тарақлаши ҳам эшитиладими? Албатта, ҳамма-ҳаммаси эшитилиб турарди. Барча товушлар ўз маънисига, маъни остидаги ҳикматга эга эди.

Юраги қафасни ёриб чиққудек бир алфозда дукурлаётган Каламуш гоҳ-гоҳ бу бандаргоҳда содир бўлаётган ғаройиб саргузаштларни, пичоқбозликни, тўдалашиб қочиб бораётган безориларни, дўстона учрашувларни, улфатчиликни, сахна томошаларини кўриб, кузатиб ўтирарди. У баъзан олис оролларга хазина қидириб борарди, баъзан сокин кўрфазда қармоққа балиқ илинтириб кунни ўтказарди. Омади чопса, сув остидаги бебаҳо жавоҳирлар устига тўр ташларди, сон-саноксиз чиғаноқларни тортиб оларди... Кейин рутубатли кунлар бошланади: қоп-қоронғи кечада кема

тумшуғига бир нарса келиб қарсиллаб урилади – кутилмаганда мудҳиш фалокат рўй беради... Бирдан оппоқ туман қаърида улкан юк кемаси кўринади-ю, ваҳшат солиб устингга бостириб келаверади... Тушми бу ёки ҳақиқат?

Ниҳоят, уйга қайта бошлайсан. Қадрдон бўлиб қолган бандаргоҳнинг порлаб турган чироқларини охирги марта кўриб қоласан... Шолп этиб лангар ташланади. Ҳорғин денгизчилар бандаргоҳнинг жинкўчаларига таралиб кетадилар. Рўпарада уйингнинг қирмизи пардалари кўринади. Оҳ, қандай маза!

Кейин кўкқисдан уйғониб кетди гўё. Дарбадар сайёҳ ўрнидан кўтарилди, аммо тинмай вайсарди – мовий кўзларини унга тикиб турарди.

– Камина ҳамон йўлдаман, – деди Сувкаламуш дона-дона қилиб. – Ҳали чанг-тўзонли йўллар олдинда: жанубга жўнайман, таниш бандаргоҳ ёнидаги тоққа чирмашиб кетган шаҳарчага бораман. Эҳ-хе, яна олис масофаларни босиб ўтишим лозим!.. Қир-адирдаги уйларнинг қорамтир дарвозасидан пастга қарасанг, тош зинапоялар, бири-бирига ёпишиб ўсган гиёҳзор, гиёҳзор охирида эса зилол сув денгиз ялт-юлт этиб кўринади. Кўхна бандаргоҳ қозиқларига, ҳалқаларига ранг-баранг қайиқлар қантариб қўйилган бўлади. Болалигимда мен уларга ўғринча чиқиб олишни яхши кўрардим. Соҳилга шитоб билан урилаётган тўлқинлар устида чорлоқлар тўшини сувга уриб парвоз этадилар. Кўпиклашган қирғоқда кумушсимон балиқлар галлашиб юрадилар. Шундоқ деразангнинг остидан улкан кемалар кеча-кундуз ўтиб туришади: баъзилари манзилга етиб келади, бошқалари олис

сафарга кетади. Бандаргоҳда ҳар турли кемалар кўноқ бўлади. Равшанки кунлардан бирида бизга аталгани ҳам ташриф буюради. Мен пешонамга битганини сабр-тоқат билан кутавераман: вақти-соати етса, лангар занжиридан ўрмалабми ёки қайиқ орқалими унга чиқиб оламан. Бир пайт денгизчилар қўшиғидан ё тапир-тупур қадам товушидан ёхуд занжирларнинг ғичир-ғичиридан чўчиб уйғонаман. Мундоқ кўзимни очиб қарасам, елканлар ёзиб юборилган бўлади: кемамиз шахарчанинг оппоқ-оппоқ уйларини ортда қолдириб, олға босади. Аста-секин тезлик ортиб боради. Бандаргоҳга кираверишдаги бурундан ўтилгач, елканлар янада баландроқ кўтарилади: жанубга шитоб билан йўл оламиз. Очиқ денгиз бағридаги тўлқинларни шиддатли равишда кесиб ўтаверамиз, шамолда кемамиз бир томонга сал оғиб қолади. Лекин жанубга интилишимиз асло тўхтамайди. Олға! Биродар, олтин дамлар, қайтмас кунлар ўтиб боряпти: жануб йўлларингизга мунтазир! Отланинг, бўлинг, ҳа, бўла қолинг! Бахт қуши бошингизга фақат бир марта кўнади, ҳадеб кўнавермайди – ғанимат фурсатни бой берманг! Қалб нидосига қулоқ тутинг, кейин афсусланиб юрманг! Бу асло мушкул иш эмас, эшикни ёпасиз, вассалом! Бор-йўғи бир қадам, остона ҳатлаб ўтасиз, холос. Қарабсизки, искирт эски ҳаёт ортингизда қолиб, яп-янги ҳаёт бошланади!.. Кейинчалик мункиллаб қолган пайтларингизда ҳам ўтираверасиз бу ерда – дарё бўйида ёш-ялангларни оғзингизга қаратиб, бировга гап бермай ўтираверасиз! Бўпти, келишдик, орқамдан етиб боринг – йўлда учрашамиз! Ҳали ёшсиз, оёғингизда қувватингиз бор. Биз энди

қаридик, шартимиз кетиб, партимиз қолди. Албатта сизни қутаман! Мени айтди дейсиз, жануб ишқида гул-гул ёниб, чопқиллаб орқамдан етиб борасиз!

Вайсақи оғиз ёпилди, товуш тинди. Тинганда ҳам майда-чуйда ҳашаротнинг ғинг-ғинги каби бир зумда сўнди-қолди. Боядан бери анграйиб ўтирган Каламуш ўзига келиб, мундоқ атрофига қараса, дарбадар сайёҳдан дарак йўқ: узоқда нуқтадек доғ кўринарди, холос.

У ўрнидан сапчиб туриб кетганини ўзи ҳам билмай қолди. Сўнг, ортиб қолган емишларни эринмай йиғиштириб, саватга солди. Уйига жўнади. Қандай етиб келиб, ичкарига қандай кирганини деярли пайқамади. Ғайритабиий тарзда йўл анжомларини, керакли ва кераксиз лаш-лушларини сафар халтасига жойлади. Ниҳоятда ўйчан, ҳаракатлари суст эди. Худди ойпарастларга ўхшаб хонада тентираб юрарди. Оғзи очилиб қолган, гўё бир нарсага диққат билан қулоқ солаётган каби. Ниҳоят, сафар халтасини елкасига ташлади, сафарбоп пишиқ-пухта ҳасса танлаб олди – қўлида уёқ-буёғини айлантириб кўрди. Маъқул келди, шекилли. Кейин шошмасдан остона ҳатлаб ўтди-да, ирим учун остонага бир-икки туфлади. Ва эндигина қаддини ростлаб, юрмоққа ҳозирланган пайтда осмондан тушдими ёки ердан чиқдими – билмади, билмай қолди, қараса, пешонасида Кўрсичқон турибди.

– Тайёргарлик зўр-ку! Йўл бўлсин, Каламуш-жон? – деб сўради у.

– Қаёққа борардим, жўра. Ҳамма бораётган томонга – жанубга кетяпман, – деб минғирлади Каламуш, уялганидан Кўрсичқоннинг юзига қарамай. – Ҳали борадиган манзил аниқ эмас. Кема қай тараф-

га кетса, ўша тарафга бораман. Денгизда нималар бўлишини худо билади.

У иккиланмасдан, дадил олға қадам ташлади: бу ҳол қарори қатъий эканини яққол кўрсатиб турарди. Нима қиларини билмай, эсанкираб қолган Кўрсичқон зудлик билан унинг йўлига кўндаланг бўлди ва кўзларига тик қаради. Во ажаб, бу кўзлар сирдош дўсти, кадрдони бўлмиш Каламушнинг кўзларига сира-сира ўхшамасди! Бу кўзлар совуқ йилтирарди, узоқ-узоқларга ҳаракатсиз тикилиб турарди. Кўрсичқон вақтни бой бермасдан, шартта Каламушга ташланди, маҳкам кучоқлаб олди ва зўрға ичкарига судраб кирди. Уни ерга ётқизиб, устига миниб олди, кимир этмай босиб тураверди. Аввалига Каламуш роса типирчилади, хийла қаршилиқ кўрсатди. Сўнг бирдан ҳолсизланиб, шалпайиб қолди ва титраб-қақшаб кўзларини юмди. Кўрсичқон унинг қўлтиғидан суяб ўрнидан турғазди-да, креслога ўтқазди. Мажолсиз Каламуш креслода ғужанак бўлиб олди, дир-дир титрай бошлади. Бирпасдан кейин маълум бўлдики, Каламуш унсиз йиғларди. Кўрсичқон эшикни яхшилаб танбаллади, сафар халтани ғаладонга солиб, устидан кулф урди. Кўнгли тинчигач, дўстининг ёнидаги стулга аста ўтирди. Ғаройиб юқумли хуружи даф бўлишини кута бошлади. Ҳиқ-ҳиқ этиб Каламуш уйкуга кетди. Уйқуси беҳаловат кечди: дам-бадам чўчиб кетар, тинимсиз сандирақларди. Аллақандай Сицилия тўғрисида, Сицилия мафияси ҳақида, комиссар Катани борасида айқаш-уйқаш сафсата сотарди; кейин Жовани Бокаччо ҳақида, «Декамерон» романи тўғрисида валақлади; «э-э, Бокаччо ҳам, Сервантес ҳам кип-қизил кўчирмачилар! Улар

араб ва Шарқ эртақларини ўзлаштириб, ўзлариники қилиб олганлар. Охир-оқибат, Шарқ халқларининг муаллифлик ҳуқуқи тикланиши керак! Ўзим жанубга омон-эсон етиб борай, иннайкейин, бу иш билан махсус шуғулланаман!» деб худди адвокатлардек нутқ ирод қилди Каламуш... Бўлган-бўлмаган гаплардан беҳабар Кўрсичқон ҳайрону лол эди: дўстини жинни-пинни бўлиб қолдимикан деса, гаплари унчалик ҳам бемаънига ўхшамайди; соғмикан деса, Шарқ халқларининг муаллифлик ҳуқуқи тўғрисидаги даъво Кўрсичқонга хийла баҳсли туюлди. Қолаверса, Италия билан Испания адабиётининг ота-боболарини ёмонотлиқ қилиш Кўрсичқонга унчалик маъқул бўлмади... Нима бўлса-да, Каламуш вайсаб-вайсаб, донг қотиб ухлаб қолди.

Ич-этини еб ўтирган Кўрсичқон фурсатдан фойдаланиб, уйнинг уёқ-буёғини йиғиштира бошлади. Юмушларни тугатиб, хонага қайтиб кирди. Оқшом чўккан, хона ғира-шира ёруғ эди. Каламуш уйғонибди. Лекин, миқ этмасдан, хомуш ўтирарди. Кўрсичқон хавотирланиб, дўстининг кўзларига синчков тикилди: худога шукрки, кўз қорачиклари жойига қайтибди – тентаклик аломатидан Каламуш фориғ бўлибди. Кўзлари илгари қандай бўлса, ўшандай эди – тиник, жигарранг. Кўрсичқон дўстининг ёнига чўкди-да, кўнглини кўтарди ва нима бўлганини сўраб-суриштира бошлади.

Каламуш нечоғлик уринмасин, аммо барибир бетоблиги сабабларини тушунтириб бера олмади. Ахир, асосан, нозик имо-ишоралардан иборат бўлган ҳодисани унақасига талқин этса ҳам бўлади, бунақасига ағдарса ҳам бўлаверади-да! Қулоқлари остида рўёдек эшитилиб турган хаёлий денгизнинг

хаёлий кўшиқларини насрий ва насроний тилга ўгириб, таржима қилиб бўларканми? Денгиз дарвешининг ниҳоясиз хотираларини қолипга солиб, хикоя қилиб бўларканми?.. Каламуш боягина содир бўлган воқеаларни ҳатто ўзи ҳам аниқ-равшан идрок этишдан ожиз эди шу тобда. Ўзи яхши билмайдиган нарсалар тўғрисида бировга қайтиб тушунча берсин! Шундоқ бўлгач, Кўрсичқонга нима дейиши мумкин?

Кўрсичқон англадики, ўша мавҳум касаллик хуружи энди Каламушни тарк этган эди. Каламуш изтироб чекавериб, эзилиб кетган бўлса-да, хийла лоқайд кўринса-да, лекин худога шукрки, эс-хуши жойида эди. Фақат кундалик турмуш ташвиларига бефарқ бўлиб қолганди. Балки, бу ўткинчи кайфиятдир? Ким билади, дейсиз. Истикболда эшик қоқиб турган янги мавсумнинг фараҳбахш кунлари хаммаси аён бўлади.

Кўрсичқон эҳтиёткорлик юзасидан ғалла ўримиғими, ҳосил байрами мавсумидан гап бошлади. Буғдойлар ғарам-ғарам қилиб босиб қўйилибди, аравага қўшилган отлар юк оғирлигидан аста-секин одимламоқдалар. Пичанлар ғанак қилинибди. Чўкиртиканак қолган далаларда оқшом чоғи ой шуъласида сайр қилишнинг гашти ўзгача бўлади... Боғларда олмалар қип-қизил бўлиб пишган, ўрмондаги ёнғоклар эса кўнғир тусли ғилофини ечиб, улоқтиради... Банкаларга мураббо, қиём ёпилди... Мавзу мавсумдан-мавсумга сакрарди: ҳар мавсумнинг ўзига яраша таровати, сурури, роҳатижон дамлари бўлади... Кўрсичқон шулар ҳақида гапираётиб, бирдан тўлқинланиб кетди ва ўзини тутолмай кўшиқ айтиб юборди!

Аста-секин Каламушга жон кирди, ўтирган ўрнида қаддини андак ростлади ва аҳён-аҳён суҳбатга араллашиб турди. Кутилмаганда нурсиз кўзлари жавдираб қолди, хаёли паришон... Оббо, яна бир бало бўлди, шекилли?! Кўрсичқон шу заҳоти унинг ҳолатини сизди ва аста хонадан ташқарига чикди-да, зум ўтмасдан қўлида қоғоз-қалам билан қайтиб келди. Ёзув қуролларини дўстининг ёнидаги столга қўйди-да:

– Шеър-пеър машқ қилмаганингизга ҳам анча бўлди, – деб луқма ташлади Кўрсичқон. – Қаёқдаги бўлмағур хомхаёллар тўғрисида бош қотириб ўтиргандан кўра, тўрт қатор шеър ёзганингиз афзал-ку! Ҳар ҳолда, ҳеч бўлмаса, авлодларимизга ижодий меросингиз қолади. Қани, бир уриниб кўринг-чи, балки ҳали истеъдодингиз сўнмагандир?..

Каламуш ёнида турган қоғоз-қаламни эринчоқлик билан нари суриб қўйди. Кўрсичқон эса шундай бўлишини олдиндан сезгандек, аллақачон бошқа хонага чиқиб кетган эди. Вой, эпчил бўлмай қолгур, Кўрсичқон-эй! Бирпасдан сўнг у астагина мўралади: борлиқни, бор дунёни унутган Каламуш столга мук тушган кўйи қалам тебратарди. У қитир-қитир этказиб қоғоз қораларди-да, теран ўйга чўмарди. Сўнг қаламнинг учини лаби билан ҳўллаб, яна ёзиш билан машғул бўларди. Синчиклаб кузатилса, Каламуш ёзишдан ҳам кўра кўпроқ қаламнинг учини ҳўллаш билан овора эди.

Нима қилаётган бўлса-да, барибир эмасми? Муҳими Каламуш соғайиб кетса бас! Кўрсичқонга шундан бошқа ҳеч нарса керак эмас.

Х б о б

ҚОЧОҚ ҚУРБАҚАНИНГ «КЎРГАН-КЕЧИРГАНЛАРИ»

Ёхуд ҳеч кимсанинг бошига тушмасин зинҳор!

Қурбақа паноҳ топган дарахт қаваги шарққа караган бўлиб, эрта тонгдаёқ кўзига куёш нури тушди ва барвақт уйғонди. Оёқлари уюшиб қолибди, ўзиям хийла совқотибди. Боз устига алоқ-чалоқ туш кўрибди. Тушида гўё қахратон қиш эмиш, ойнаванд ётоқхонасида мириқиб ухлаётган эмиш. Бир пайт кўрпа-ёстикқа жон кириб, улар дод-вой қилишиб, ошхонадаги ўчоқ ёнига қочиб чиқибдилар. Қурбақа уларга ялиниб-ёлворармиш, яхмалак бўлиб қолган тош йўлда ялангоёқ ҳолда орқаларидан югурармиш, улар тутқич бермасмиш. Йўлнинг эса поёни кўринмасмиш... Ҳар ҳолда, қамокхонада совуқ тошга тўшалган похол устида ухлашга ўрганиб қолган эди. Бўлмаса, у каллаи саҳарлаб уйғониб кетарди. Қанийди шу тобда бошини бурқаб ётадиган иссиқ кўрпачалар бўлса! Э-э, унақа кўрпачалар ёдидан ҳам чиқиб кетди.

У аста ўрнидан турди, кўзларини ишқалаб анча ўтирди. Сўнг увишган оёқларини обдан уқалади. Деразалари панжарадор уйини кўмсаб, атрофига жавдиради. Бирдан юраги дукуллаб кетди: энди ҳаммасини эслади, эс-хуши жойига келди. Ахир, у қамокдан қочди-ку, уни ёвуз полициячилар изма-из таъқиб қилдилар-ку! Бироқ, у ҳозир озод эди, озод!

Озодлик! Биргина шу сўзнинг ўзи, у ҳақда ўйлаш мингта кўрпа-тўшакдан минг марта афзал эмасми? Унинг виқор билан қадам қўйишини интиқ кутиб, «Наинки ором, ҳатто хизмат бўлса, бош

устига! Ўйна-кул, жоним тасаддуқ! Азиз бошинга фалокат тушдими? Парво қилма, ўзим мадакорман! Ҳаммасига ўзим балогардонман!» деб турган ёруғ дунёга кўзи тушаркан, шу заҳоти аъзойи баданига илиқлик югурди. У бир силтаниб, баданига ёпишиб қолган ҳазонларни қоқиб туширди. Қўли билан бошини тозалади. Сўнг куёш нурида ял-ял ёниб турган офтобшувокқа чикди. Совуқ еб, дилдирарди. Қорни оч эди, кўнгли озарди. Аммо, руҳан тетик, хотиржам. Мириқиб ухлаганиданми, кечаги ғам-андуҳлар барҳам топган эди.

Ушбу дақиқаларда мусаффо осмон ҳам, бокира тонг ҳам, бутун олам ҳам фақат битта ўзиники эди гўё. Шудринг кўнган шох-шаббалар оралаб юрди. Ҳувуллаган ўрмон ҳам унга тобедек туюларди. Ўрмон этақларидан ям-яшил далалар бошланиб кетди. Далалар ҳам ўзиники, ҳаммасига битта ўзи хўжайин! Нимани хоҳласа, кўнгли нимани тусаса ўшани қилади. Йўллар ҳам унинг қадам босишига мунтазир, мушток... Фақат дилингдаги дардингни тинглайдиган битта суҳбатдош бўлса, янада ажойиб иш бўларди. Қурбақа гарангсираб қолди: қаёққа боришни билмасдан боши қотди; бировдан йўл сўрай деса, атрофда тирик жон учрамасди. Гуноҳсиз одамларга маза, улар бировдан қочиб юрмайдилар. Ана шунақа гаплар. Хўш, Қурбақа-чи?.. Бунақа пайтларда кўзинг тиниб қоларкан. Пешона шўр бўлгач, бошга кетма-кет кўргилик тушаверади... Ҳозирнинг ҳар дақиқаси бебаҳо эканини биллиб туриб, лекин гунг-соқов бўлиб олган йўлни тепиб-тепкилаб ташлагиси келарди Қурбақанинг. Хайрият, тепса-тебранмас бу қишлоқнинг йўл ёқасида сой кўринди. Йўл билан сой гўё қўл уш-

лашиб келаётган оға-иниларни эслатарди. Бирок, иккови ҳам соқов эди.

– Топишмай кўшмозор бўлгурлар-эй! – деб қарғанди Қурбақа. – Қиёматнинг ҳам охири бўлади. Қани, сабр-тоқат қилиб бораверай-чи, бир жойдан чиқарман!

У ноилож сой бўйлаб кетаверди.

Сой бурилган жойга етганда битта от кўринди: у ниҳоясиз ғамга ботгандай бошини осилтириб келарди. Бўйнидаги тўқимга боғлаган арқон гоҳ таранглашар, гоҳ салқи тушарди, сувга тегиб келарди. Арқон адоғида сув томчилари ялтирарди. Қурбақа индамасдан отни ёнгинасидан ўтказиб юборди ва кейин нима бўлишини кутиб турди. Дам ўтмай, дағал тўши билан сувни ёриб келаётган мўъжазгина шатак-кема кўринди. Шатак устига михлаб қўйилган ёғоч ажабтовур рангга бўялган, шатакка мос эди. Шатак-кемада биттаю битта йўловчи бўлиб, у кенг соябонли шляпа кийиб олган бесўнақай, бақалоқ хотин эди. Бақувват қўллари билан рул дастасини тутганча шатакни бошқариб келарди.

– Саломлар бўлсин, хоним! Каллаи саҳарлаб буёқларда нима қилиб юрибсиз? – деб сўради Бақалоқ хотин яқин келиб.

– Бошига иш тушмаса, қайси аҳмоқ азонда санғиб юради?! – деб зардали жавоб қайтарди Қурбақа. – Битта қизимни эрга берган эдим, уйлик-жойлик эди. Тўсатдан хабар келиб қолди, ўшаникига кетяпман. Ишқилиб, тинчлик бўлсин-да! Онанинг кўнгли болада бўлар экан. Нимасини айтмай, эгачи, ўзингиз ҳам биласиз-ку! Буёқда ишларим бошимдан ошиб-тошиб ётибди, биттагина

кирхонам бор, ўшани бировга бериб келяпман. Ўчакишгандек, йўлда ҳамёнимни йўқотиб қўйдим. Боз устига, йўлни билмайман. Қизим бечора бўлса... Ишқилиб, тинчлик бўлсин-да!

– Қизингиз қаерда яшайди? – деб сўради шатакчи хотин.

– Дарё томонда яшайди. Қурбақанинг макони деган жой бор-ку, ана ўша тарафда яшайди. Балки, эшитгандирсиз?

– Бўлмасам-чи! Ўзим ўша ёққа кетяпман. Мана шу сой Қурбақа маконига сал етмасдан дарёга қўшилади. Уёғи ҳеч қанча қолмайди. Келинг, шатакка чиқиб олинг, элтиб қўяман! – деди Бақалоқ хола меҳрибонлик билан.

У шатакни қирғоққа яқинлаштирди. Қурбақа миннатдорлик изҳор қилди-да, уриниб-суриниб шатакка чиқди ва: «Бахтингга барака, Бақажон! Манглайингда холинг бор экан, шекилли. Илойим, ишларинг ҳамиша ўнгидан келаверсин!» деб ўзича қувонди.

– Кир юваман денг-а? – деб лукма ташлади Бақалоқ хоним йўлда давом этаркан. – Яхши хунарингиз бор экан.

– Э-э, меникидай корхона ер юзида йўқ! – деб мақтаниб юборди Қурбақа. – Ўзиям фақат казозазоларнинг кирларини юваман. Улар кимнинг совунига кир ювишни билишади-да, ҳар қандай касга ишонавермайди. Мен эса, ўз ишимнинг пири бўлиб кетганман: тозалаб юваман, ғижимини қолдирмасдан дазмоллайман...

– Ҳамма ишни битта ўзингиз бажарасизми? – деб сўради Бақалоқ хоним мулойим товушда.

– Йўғ-э, унда анави хизматкор қизларни нега ушлаб ўтирибман! – деб жавоб берди Қурбака ўйламай-нетмай. – Қора ишларни ўшалар қилиш-маса, менга нима кераги бор? Сўқимга боқармидим! Ўзлариям йигирматта... Қизларни биласиз-ку, ҳали ёш бироз ўйинқарок. Шундай пайтларда дўк қилиб уришиб тураман.

– Икковимиз ҳам бир хил эканмиз, – деб Қурбақанинг гапларини маъқуллади Бақалоқ хотин. – Уларнинг арқонини сал бўшатсангиз – бас, дарров шўхлик қилишади. Шунинг учун доим кўрқитиб туриш керак. Ўзингиз кир ювишни яхши кўрасизми, айланай?

– Яхши кўрганда қандоқ! – деди Қурбака мамнуният билан. – Енгимни шимариб, тоғорага кўлларимни тиксам борми, шунақаям роҳатланаманки, во-во-во-ей! Бировга айтиб юрманг-у, лекин дунёда бунақа мазажон иш йўқ!

– Сизга рўпара қилган толеимдан айланай! Қаранг-а, келиб-келиб, икковимиз учрашиб қоламизми-а? – деди шатакчи хотин ўйчан.

– Нималар деяпсиз? Тинчликми ўзи? – деб безовталаниб сўради Қурбака.

– Менга яхшилаб разм солдингизми? – деди шатакчи хотин маънодор оҳангда. – Ахир, биз ҳамкасб эканмиз-ку, айланай! Кир ювишни мен ҳам яхши кўраман. Аммо, яхши кўрмасам ҳам, барибир шу ишни қилаверардим. Кир ювиш ҳам, аслида, эрга тегишдек бир гап: биров яхши кўриб тегади, биров яхши кўрмасдан тегади. Бироқ, ҳар икки ҳолда ҳам оқибат ўзгармайди: унисиям бола туғади, бунисиям. Нима дедингиз?.. Лекин, ростини айтсам, бўзчининг моккисидек уёқдан-буёққа

қатнайвериш жонимга тегди. Эрим ўлгудек така-салтанг, ҳатто мана шу шатак-аравани бошқариб, уёққа бориб-келишга ҳам бўйни ёр бермайди. Ҳаммаси менинг гарданимда. Яхшиямки, от эслигина, уни эркаксиз ҳам бошқариш мумкин. Эр дегани сал жонсарак бўлса-да! Бизники боқибегам, дунёни сув босса, тўпиғига чиқмайди. Мана, бугун эрталаб ҳам: «Сен боравер, ўзим изингдан етиб оламан», деди-ю, итини эргаштириб куён овлагани жўнади. Ит билан кетдими – тамом, хуфтонгача қайтиб келмайди. Ити ҳам ўзига ўхшайди: ўхшатмаса, учратмас экан! Бунақада кир ювишга қўл тегадими?!

– Э-э, қўйинг, ўша кир-пирларнинг падарига лаънат! – деди бу мавзу меъдасига урган Қурбақа. – Ундан кўра, куён овидан гапирсангиз-чи, куён овидан! Баррагина куён гўштини пиёз билан қовуриб, дастурхонга тортсангиз-а? Оҳ, оҳ!

– Олдимда кир турса, бошқа ҳеч нарса кўзимга кўринмайди! – деди норози бўлиб шатакчи хотин. – Ҳайронман, кир турганда куён ови юракка сиғар эканми?! Ана, каютанинг бурчагида кир дегани уюлиб ётибди! Ишонмасангиз, кириб кўринг!.. Агар бирортасини ювиб берсангиз, кўп савобга қолардингиз-да, эгачи! Барибир бекор ўтирибсиз, ундан кўра... Каютада тоғора ҳам, совун ҳам, чойгумда иссиқ сув ҳам бор. Сойдан сув олинадиган пакир ҳам бурчакда турибди. Қалай?!

– Иложи бўлса, мен шатакни бошқара қолсам-чи? – деб ялинчоқ товушда сўради Қурбақа. – Кири эса ўзингиз хоҳлагандай юваверасиз. Билиб бўладими, тагин мен бирортасини чатоқроқ ювиб қўйсам... Менинг ювганим сизга ёқадими-йўқми?

Ахир, ҳар кимнинг ўз услуби бўлади. Келинг, мен шатакни бошқара қолай!

– Шатакни?! – деб қошларини чимирди семиз хотин. – Нима бало, шатакни бошқариш осон деб ўйлаяпсизми? Қолаверса, шатакни бошқариш жуда зерикарли машғулот, одам зик бўлиб ўлай дейди! Аслида, мен сизни хурсанд қилмоқчиман, холос. Йўқ, деманг, эгачи! Бир вой-вой-вой-во-оо-ей, деб маза қилганингизни томоша қилай-чи!

Қурбақанинг боши қотди. Кўзлари аланг-жаланг, қутулиш чорасини қидира бошлади: сой соҳилига сакраб, қочиб кетай деса, соҳил йироқ – бути йирилиб кетиши мумкин. «Модомики, бундай савдо бизнинг бошга тушган эканми, демак тақдирга тан бермоқ лозим. Нима, кир ювиш қўлимдан келмайдими? Бу ишни ёш бола и-и қилиб ўтириб ҳам бажараверади!» деб ўзига таскин берди хаёлан. У дадил юриб каютага тушди: тоғора, со-вун ва бошқа ашқол-дашқолларни олди. Бурчақда уюлиб турган кир кийимлардан қўлига илинганини кўтариб ташқарига чиқди. Бир пайтлар кирхона деразасидан тасодифан кўриб қолган манзарани шуурида қайта жонлантирди ва аста-секин кир ювишга тушди. Қурбақа умрида бунчалик азият чекмаган эди: борган сари хуноби ошар, кирлар эса оқариш ўрнига нуқул бўзрарди, холос. Вақт имиллаб ўтарди. Жиғибийрон бўлаётган Қурбақа кирларни муштлаб-муштлаб қўярди, аммо лаънати кирлар ҳамон тоғорадан ишшайиб қараб туришарди. У елкаси оша шатакчи хотинга бир-икки назар ташлади: унга нима, парвойи палак, рўпарасига тикилганча шатак-аравани бошқариб борарди. Қурбақанинг бели оғриди, бармоқлари тиришиб, тарам-тарам

бўлиб қолди. Эсиз, бармоқлар! У ғижиниб, пичир-пичир қилиб, шунақаям айниб сўкиндики, бай-бай-бай! Ҳатто маст-аласт денгизчилар ҳам бунақа сўқинишни билмасалар керак! Устига-уастак, со-вун курғур пирт-пирт этиб қўлдан силлиқиб чиқиб кетаверар уни тоғора ичида тутиб олиш ҳам осон эмасди.

Бир пайт шарақлаган қаҳқаҳадан ўзига келди. Секин қаддини тиклаб қараса, шатакчи хотин мириқиб кулаётир: ўтирган ўрнида жасадини орқага ташлаб юборган, кўзларидан ёш тирқираб чиқар эди.

– Боядан бери нима қилаётганингизни зимдан кузатиб ўтирибман, – деб кула-кула изоҳ берди шатакчи хотин. – Ёлғонни ямламай ютар экансиз, чоғи. Мени айлантирмоқчи бўлдингизми? Кўрдим, қанақа кирчи хотин экансиз! Умрингиз бино бўлиб, ошхонадаги қозон сочикдан бошқа нарсани ювмаган бўлсангиз керак. Тўғрими?

Қурбақанинг юрак-бағрини боядан бери ўртаб юборган алам бирпасда тилига кўчди:

– Ҳе-е ҳирингламай ўлгур, пасткаш! Ёғ бочка! – деб ўшқирди у ўзини тутолмасдан. – Оғзингга қараб гапир! Мени ким деб ўйлаяпсан! Билмансанг, мана, менинг кимлигимни билиб олгин: Буюк Британияда ҳамма танийдиган ва ҳамма ҳурмат қиладиган ўша жаноб Қурбақа каминаи камтарин бўладилар! Тақдир экан, бошимга мусибат тушди. Бироқ, сенга ўхшаш зоти пастларнинг устимдан кулишига асло йўл қўймайман!

Шатакчи хотин яқин келди-да, унга тикилиб қаради. Сўнг: – Шошма, гапинг чинга ўхшайди-ку! – деб хитоб қилди. – Шунақами ҳали!

Ҳе-е башаранг қурсин! Бетовфиқ! Қалтирамай ўл, ярамас! Топ-тоза шатагимга чиқиб олганини каранглар-а, итвачча! Ҳозир мен сени... – У шатакнинг рулини кўйиб юборди-да, даст ўрнидан турди. Шитоб билан келиб Қурбақанинг олд ва орка оёқларидан маҳкам ушлади. Қўллари бақувват эди.

Ёпирай! Қурбақанинг кўз ўнгида дунё чир-пир айланар, қулоқлари остида шамол ғувларди. Бир пайт осмони фалакка учиб кетди ва шалоп этиб сувга тушди. Қуриб кетсин, сув бирам совуқ эдики! Лекин ҳозир юрагини ўртаётган аламли изтироблар олдида сувнинг совуқлиги ҳам эсига келмасди. У оғзидан сув пуркаб, лойқадан кўзлари ачишиб, зўр-базўр ёруғ дунёга чиқди ва биринчи галда яна шатак куйруғида қаҳқаҳа отиб турган бақалоқ хотинга кўзи тушди. Қурбақа ўқчиб-ўқчиб, унга мушт кўрсатди:

– Шошмай тургин, ҳали онангни кўрсатиб кўяман! – деб пишқирди.

Қурбақа қирғоққа қараб сузди: кирчи хотиннинг чит кўйлаги жикқа ҳўл бўлиб кетганди. Сузиш жуда мушкул эди, соҳилга етиб олиш душвордек туюларди. Ҳартугул, бир амаллаб қирғоққа етиб борди, лекин қирғоқ ниҳоятда тик эди, ундан юқорига чиқиб олиш қийин эди. Аммо, у тирмашиб қирғоққа чиқди. Чикди-ю, дармони қуриб, сулайиб қолди. Хийла вақт ўтгач, ўзига келди. Кейин рўдапо кўйлагининг этагини кўтарди-ю, аламдан бўғриққан ҳолда шатакни қувиб кетди. У шатакка етиб борган пайтда ҳам Бақалоқ хотин ҳамон қаҳқаҳа отарди.

– Ҳа, водийларни яёв кезиб кўринг-чи, шоввоз! – деб қичқирди хотин. – Агар суробингиз тўғри бўлиб қолмаса, майли, сизга тан бераман!

Қурбақа шу тобда шатакчи хотинга муносиб жавоб қайтарди, таъзирини бериб қўйиши мумкин эди. Бироқ, арзон-гаров даҳанаки жанг билан мунозарани яқунлаш ниятида эмасди, тузукроқ ўч олишни истарди. Қулай имкон туғилган заҳоти дарҳол олдинга югуриб ўтди-да, отнинг жиловидан ушлади ва шатак уланган арқонни ечиб ташлади-ю, отга миниб олди. Оёқлари билан отнинг биқинларига ниқтаган эди, бедов елдек учди.

– Ҳой, ялмоғиз! Хайр энди яхши қол! Мени кутгил ва мен қайтарман! – деб кесатди Қурбақа. – Ўч олиш мана бундай бўлади, ярамас.

У от бошини қир-адир томон бурди, бедов хилват йўлдан елиб кетди. Анча юрилгач, Қурбақа атайлаб орқасига бурилиб қаради: шатак сойнинг нариги соҳилига ўтиб қолибди. Бақалоқ хотин жонжаҳди билан бақирарди.

– Тўхта! Тўхта деяпман, безори!

– Э-э, бу ашула менга эскидан таниш! Уни полициячилардан ҳам эшитганман, – деб қўйди Қурбақа ўзича мийиғида куларкан.

Бахтга қарши, шатакка қўшилган отлар узоқ ма-софага чопиб боролмас экан. Сал фурсатдан сўнг бедов ҳарсиллаб-ҳарсиллаб, лўкиллаб йўрғалай бошлади. Майли, қимирлаган қир ошади. Ҳар ҳолда, анави шатакка ўхшаб бир жойда михланиб тургани йўқ-ку! Секин бўлса-да, олға кетяпти. Лекин, ўзиям зўр тадбир топдими? Қурбақа от устида офтобга тобланиб бораркан, ана шуларни ўйларди. У от жиловини ҳали сўқмоқ тарафга, ҳали катта кўча томонга бурарди. Қандай қилиб бўлса ҳам иложининг борича сой соҳилдан юрмасликка ҳаракат қиларди. Йўл бўйи фақат бир нарсани, яъни қорни

тўйиб овқат еган кунни эсламасликка тиришарди. Ҳадемай сой узоқларда қолиб кетади.

Юриб-юриб, охири куёш тафти элитиб, мудрай бошлади. От аста тўхтади ва бўйнини чўзганча шитир-шитир этказиб ўтлашга киришди. Қурбақа от устидан ўмбалоқ ошиб тушай деди-ю, лекин ўз вақтида уйғониб қолди. Кўзларини катта-катта очиб, атрофига аланглади, хайрон бўлди. Ҳар ерларда қоялар туртиб чиққан, папоротниклар ўсиб ётган яйловда турарди. Хув нарида лўлиларнинг соябонли исқирт араваси кўзга ташланарди. Араванинг шундоқ ёнгинасида тўнтарилган пақир устида узоқларга лоқайд тикилган кўйи бир киши трубка чекиб ўтирарди. Унинг олдида гулхан ловлов ёниб турарди. Гулхан устига осилган қозонча бикир-бикир қайнарди. Ундан хушбўй ҳид таратиб буғ кўтариларди. Ажабо, бу ниманинг ҳиди бўлди экан? Димокни ёраман дейди-я! Қурбақа шу пайтгача ҳеч қачон оч қолмаган экан. Мана, энди англаб етдики, очман деб юрган кезлари асло очлик эмас, шунчаки очинқираш экан, холос. Ҳозир ҳақиқатан оч қолганини яққол ҳис қилди. Агар зудлик билан бирорта тадбир ўйлаб топмаса, холига маймунлар йиғлайди! У кашанда лўлига бошдан-оёқ синчков разм солди. Хўш, уни инсофга келтириш мумкинми? Бир илож қилиб кўнглига йўл топгани маъқулми? Ёки эркакчасига муштлашиб қўя қолгани яхшимикан? Мафтункор ҳид оғушида хаёл суриб, лўлидан кўз узмай тураверди. Лўли қимир этмасди. Оғзида трубка, кўзларини лўқ қилиб Қурбақага бақрайганча ўтирарди.

Бир пайт лўли оғзидан трубкасини олди ва хотиржамлик билан:

– Отингизни сотмайсизми? – деб сўради.

Қурбақа ҳар балони кутган бўлса-да, лекин бундай саволни асло хаёлига келтирмаган эди. Шу боис хийла эсанкираб қолди. Албатта, ўшанда лўлилар от жаллоблиги билан машғул бўлишини, бу борада уларга тенг келадиган сайис ҳам, синчи ҳам бўлмаслигини Қурбақа билмасди. Лўлилар эса қулай имкониятни ҳеч қачон бой бермасдилар. Отни сотиш режаси йўқ эди-ю, аммо лўлининг таклифи бир ҳисобда унга маъқул тушди. Чунки мўмай пулга эга бўлиб, қорнини ҳам тўйдириб олиши мумкин эди.

– Нима, гижинглаб турган саманимни сотаманми? Ўйлаб гапиряпсизми? Отимни сотиб юборсам, мижозларимнинг кирини қандай ташийман?! Кейин бунақа юввош отни қайдан топаман? Қолаверса, мен отимни жуда-жуда яхши кўраман, – деди Қурбақа сир бой бермай.

– Нима бўпти? Бирорта эшак-пешакни ҳам яхши кўриш мумкин-ку? – деди лўли пинак бузмай.

– Тавба, нега ўзингизни гўлликка соласиз! Бундай отни сотиб бўларканми?.. Қолаверса, кўрпангизга қараб оёқ узатсангиз-чи, бой бобо! Кўрпяпсизми, бу зотдор от: битта мавсумда мингта байтални қочиради! Бир пайтлар пойга чопиб совриндор ҳам бўлган. Унда сиз от билан эшакнинг фарқига бормай юардингиз, ҳа! Агар яхши отни чиндан танийдиган бўлсангиз, мана, ўзингиз кўриб турибсиз. Энди мен мақтаниб ўтиришим шартми? Аммо, отни сотиш тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас. Ҳай, майли, сиз айтгандек бўлсин, дейлик. Хўш, қанча бермоқчисиз?

Лўли яна бир бора отни синчиклаб кўздан кечирди. Сўнг Қурбақага ҳам бошдан-оёқ синовчан назар солди-да:

– Туёғига бир шиллингдан бераман! – деди катъий оҳангда. Сўнг жойига қайтиб бориб, яна пақир устига ўтирди ва индамасдан трубкасини туттаверди. Гўё энди унга икки дунё баробар эди.

– Туёғига бир шиллингдан, холосми? – деб кичқирди Қурбақа жазаваси тутиб. – Шошманг, аввал ҳисоб-китобимни топиб олай-чи... Ҳаммаси қанча бўлади? – У бир сакраб отдан тушди-да, ўтлай бошлаган отнинг тизгинини қўйиб юборди. Сўнг лўлининг ёнига бориб ўтирди ва бармоқларини букиб-букиб, санашга тушди: – Ҳар бир туёғига бир шиллингдан, демак бор-йўғи тўрт шиллинг. Шундайми? Яна қўшмайсизми?.. Йўқ, бўлмайди. Тўрт шилингга ҳозирги замонда от сотилмайди, – деди.

– Зоримиз бор-у, зўримиз йўқ! Ихтиёр ўзингизда, – деди лўли. – Хўп, майли, мендан кетса – кетибди, ана, беш шиллинг бераман! Шундай ҳам асл баҳосидан нақдгина саккиз пенс қиммат сўраяпман. Энди ўртага бошқа гап сиғмайди!

Қурбақа ўтирган ўрнида анча ўйланиб қолди. Нима қилиш керак? Бир ёқда қорин сурнай чалиб ётибди. Чўнтагида ҳемири ҳам йўқ. Ҳали манзил олис. Уйига қачон етиб бориши номаълум. Душманлари эса унинг пайида қузғундек изғиб юришибди. Шундай вазиятда беш шиллинг ҳам катта пул, албатта. Лекин ҳозир от ҳам арзон эмас-да! Шундайликка шундай-ку, аммо от унга қимматга тушибдимми?! Қанчага сотса, ҳаммаси соф фойда бўлади-ку! Ҳеч ким ундан солиқ-полиқ ушлаб қолмайди. Охири у бир тўхтамагга келди, шекилли:

– Ҳой, лўли! Энди гапимга кулоқ солинг! – деди катъиятли оҳангда. – Агар олти ярим шиллинг нақд берсангиз ва анави қозонингиздаги овқатдан тўйгунимча ейишга рухсат берсангиз, ана, олинг – от сизники! Эгар-жабдуқни ҳам, абзалини ҳам, жиловини ҳам сизга ҳадя қиламан! Маъкулми? Гапларим ёқмаса, уёғини ўзингиз биласиз. Ҳар ким ўз йўлига кетаверади. Лекин, айтиб қўяйки, бу отга харидор ҳар қадамда учраб туради!

Лўлининг капалаги учиб кетди; ўзича бир нима-лар деб ғулдуради. Афтидан, куппа-кундузи борбудингни шилиб кетишдан ҳам уялишмайди-я, деди, шекилли. Ўйлаб-ўйлаб, охири лўли иштонининг чуқур чўнтагига қўлини тикди ва канопдан тўкилган ғужалоқ ҳамёнини чиқарди. Бир неча бор санаб-санаб, ундан олти шиллину олти пенс ажратди ва пулни Қурбақанинг қўлига тутди. Сўнг, ўрнидан туриб, соябон араванинг устига чиқиб кетди. Бирпас ўтгач, катта миска, пичоқ, санчқи, қошиқ кўтариб, қайтиб тушди. Қозонни қийшайтириб, мискага биқирлаб қайнаб турган сардакли шўрва қуйди. Шўрвамисан, шўрва эди ўзиям! Қулинг ўргилсин шўрванинг ичида каклик, қирғовул, жўжа, ҳар хил куёнлару парранда-даррандаларнинг гўштлари мухайё эди. Қурбақа қувонганидан йиғлар ҳолатда қалт-қалт титраб, шўрва тўла мискани тиззалари устига қўйди: апилтапил хўр-хўр этказиб ича бошлади. Хўб ичди, кўп ичди. Лўли ҳам танги экан: Қурбақанинг кўнгли тусаганча шўрва қуйиб бераверди. Умри бино бўлиб, ёрилгудек аҳволда илк бора овқатланиши эди ўзиям. Ахийри, у ҳарсиллаб ўрнидан турди. Лўли билан қуюқ хайр-хўшлашди. Хўрсиниб-

хўрсиниб отининг ёлини силади. Дарё ўзанларини яхши биладиган лўлидан йўлни қайта-қайта сўраб олди-да, кўтаринки кайфиятда йўлга равона бўлди. Энди у эски Қурбақага ўхшамасди; эгни-даги рўдапо кўйлак ҳам аллақачон қуриб қолган эди; чўнтагида пули бор, ҳадемай дўстлари билан дийдор кўришади. Насиб этса, хатардан фориг бўлди ҳисоб. Аммо-лекин, шўрвадан тўйиб-тўйиб ичиб олгани зўр бўлди-да! Мана, энди хотиржам, қориннинг ғами йўқ. Бардам-бақувват. Гўё ҳар қандай жасоратга қодир эди.

У шодлигидан терисига сиғмай борарди. Кўрган-кечирганларини бир-бир кўз олдидан ўтқазарди, ўзининг устакорлигига, тадбиркорлигига қойил қоларди. Ўзидан ўзи мағрурланиб кўярди.

– Аслида, Буюк Британиянинг миллий ифтихори ҳам ўзим бўлишим керак! – дерди у кўксига муштлаб. – Қандингни ур, азамат! Дунёда ҳеч ким сенга бас кела олмайди. Қора кузғунлар сени зиндонбанд этдилар, ҳар қадамингга биттадан соқчи кўйдилар, тун-кун ҳар босган қадамингни кузатиб ўтирдилар. Сен-чи? Мисли кўрилмаган ақл-заковатинг туфайли, беқиёс жасоратинг туфайли душманларни ғафлатда қолдирдинг, озодликка чиқдинг, озодликка! Ортингдан паровозда қувладилар, яна тишидан-тирноғигача қуролланган ёвуз полициячилар қувладилар. Лекин, ҳаммаси шармандаю шармисор бўлдилар – сен тутқич бермадинг! Англашилмовчилик бўлиб, сойга ҳам тушиб чиқдинг: лаънати хўппа семизнинг кўнгли кир экан, ғаламис экан. Бўлмаса, сени сойга улоқтириб юборармиди? Майли, отса отибди-да, шунга ҳам ота гўри қозихонами?! Лекин, уни жуда бопла-

динг: отини миниб олиб қочдинг, айтганингдек, қилмишига ярашасини кўрсатиб қўйдинг, бир умрга татийдиган сабоқ бердинг унга! Энди эсидан чиқармайди, ўла-ўлгунча эслаб юради, қарғаб юради. Майли, қарғайверсин, қарғиши ўзини уради. Нима, зарар кўрдингми? Мана, отни сотдинг, чўнтакка пул тушди, қоринга овқат! Уддабуронлик шунчалик бўлади-да! Қандингни ур, лочин! Дунёда сендан омадлироқ Қурбақа бормикан? Сендан машхур Қурбақа бормикан бу дунёда? Сендан хушбичим Қурбақа бормикан?.. Йўк, йўк, йўк ва яна бир марта йўк!

Қурбақа борган сари ўзига бино кўярди, терисига сиғмасдан кувонарди. Шундай завққа тўлиб бораётиб, беихтиёр илҳоми жўш уриб, ўзига бағишлаб қасида тўкиб юборди. Атрофда уни тинглайдиган жонзот бўлмаса-да, ўша қасидани ашула қилиб баралла айта бошлади:

*Дунёда голиблар сонсиз-саноқсиз,
Тарих битиклари эмасдир юқа.
Голиблар ичра ким тенгсиз десангиз:
Фақат, фақат, албат жаноб Қурбақа!*

*Дунёда кўп олим, аҳли донишлар,
Мутаффакир бўлсин ҳар ака-ука.
Бироқ, барчасини қиёс этсалар,
Енгиб чиқар жаноб Қурбақа!*

*Тошқиндан соғ-омон қолган ҳайвонлар,
Ёшланган кўзлари мисоли соққа.
Айтсалар юракдан олқишу шонлар,
Муносиб унга ҳам жаноб Қурбақа!*

*Савлат тўкиб ўтса вазмин, сервиқор,
Ҳаттоки, ҳарбийлар тўхташар таққа.
Ким у? Қиролмикан ё вазир айёр?
Йўқ, асло адашманг, у Жаноб Қурбақа!*

*Канизаклар ичра шўх Қиролича,
Кўчага боқди-ю, ушлади ёқа:
«Билинглар, ким экан сухсур йигитча?»
Дедилар: «У жасур, жаноб Қурбақа!»*

Қурбақа кўшиқ оҳангига мос равишда қадам ташларди, қадам олишга мослаб кўшиқ айтарди. Кўшиқ борган сари авжга чиқиб борарди. Афсуски, баъзан хурсандчиликнинг умри ҳам қисқа бўлади.

Қишлоқ йўли бир неча чақиримдан сўнг уни катта шоҳкўчага олиб чикди. Аланг-жалаң килиб, шоҳкўчага чиқаркан ноҳос узоқдаги қора нуқтага кўзи тушиб қолди. Шоҳкўча ўртасидаги ўша қора нуқта бир оздан сўнг доғга, кейин шарга айланди ва тобора шу тарафга яқинлашиб келаверди. Унинг турки танишга ўхшарди. Ниҳоят, Қурбақанинг қулоғига «Би-бип-бип!» деган сигнал эшитилди.

– Бу бошқа гап! – деди у ҳаяжонланиб. – Яшасин! Мен айнан шу нарсани соғинган эдим. Ҳозир йўловчиларни тўхтатаман. Ҳийла-найрангларимни ишга соламан. Албатта, омадим келади! Чунки мен омадли махлуқман. Наҳотки, улар мени манзилимга элтиб қўйишга кўнмасалар? Ўлибдими, кўнишади. Йўлда уларни аста авраб кўраман... Лекин, мақонимга машинада кириб борсам, оламшумул воқеа

бўларди-да! Бўрсиқ ҳам менинг кимлигимни бир кўриб кўярди!

У комил ишонч билан катта кўчанинг ўртасига чикди-да, машинага кўл кўтарди. Машина ўртача тезликда келарди. Қишлоққа яқинлашгач, тезлигини янада пасайтирди... Бирдан Қурбақанинг рангрўйи оқариб кетди, юраги товонига тушиб қолди гўё. Азбаройи кўрққанидан дағ-дағ титрай бошлади, оёқларидан жони чиқиб, икки букилганча йўлга юзтубан йиқилди. Не тонгки, ўша машъум куни «Қизил шер» меҳмонхонасининг ҳовлисидан Қурбақа ўғирлаб қочган автомобиль айнан шу машина эди. Ўриндиқлардаги йўловчилар ҳам ўша ошхонада тамадди қилган жаноблар эди. Бахти қаро Қурбақа катта кўчада шалпайиб ётаркан, ўзига-ўзи пичирлади:

– Тамом! Энди ҳаммаси тамом бўлди! Қўлимга яна кишан солинади, яна полициячилар кетимга тешилади! Яна қамоққа тушаман, нон-сувга куним қолади! Вой худойим-эй, мунча меҳрибонсан! Ўзим аҳмоқман, каллаварамман! Аҳмоқ бўлмасам, куппа-кундуз ашула айтиб юраманми?! Яна, ўзимни мадҳ этадиган ашула айтиб юрганам-чи! Ундан кўра, қоронғи тушгунча хилватроқ жойда жуфтлаб ўтирмайманми? Уйга қоронғи тушганидан кейин борсам ҳам бўларди-ку! Ўзим маразман, мараз!

Машина тўхтовсиз Қурбақанинг устига бостириб келаверди... Хайрият, шофёрда инсоф бор экан, шекилли, ёнгинасида тўхтади – эзиб кетмади! Шунисига ҳам шукр! Машинадан икки киши сакраб тушди-да, йўлда ётган жониворни кўздан кечири бошладилар. Бир оздан кейин, биттаси:

– Оббо, расво бўлибди-ку! – деди ачиниб. – Қари кампир экан. Кийимига караганда, кирчи хотинга ўхшайди. Бечора хушидан кетиб қолибди. Иссиқ урдимикан. Яқин орадаги бирорта қишлоққа элтиб қўймасак, балога қолмайлик! Эҳтимол, уни танийдиган одам учраб қолар?

Қурбақани охиста кўтаришиб, машинага чиқардилар ва ўриндиққа ётқизиб қўйишди. Машина ўрнидан кўзғолди.

Йўловчилар бечора «кампир»га ниҳоятда ачинишарди. Уларнинг гап-сўзларини тинглаб, «хайрият, танишмади!» деб қўйди Қурбақа ўзича. Сўнг астагина аввал бир кўзини очди, кейин иккинчисини ҳам очди.

– Қаранглар, ўзига келди! – деб юборди суюниб кетган йўловчилардан бири. – Кўкрагига шамол тегиб, енгил тортди, шекилли. Хоним, аҳволингиз қалай?

– Энди сал тузукман, шукр, – деди Қурбақа хаста товушда. – Жаноб, сиздан бағоят миннатдорман! Отангизга раҳмат!

– Бизни жуда қўрқитиб юбордингиз-ку! Кўп гапирманг, илтимос, яна бирпас ором олинг! Ҳаммаси яхши бўлади.

– Раҳмат, – деди Қурбақа. – Фақат битта илтимосим, олдинга – шофёрингизнинг ёнига ўтиб ўтирсам, дейман. Юзимга шабада яхшироқ тегардида, дарров ўзимга келиб қолардим!

– Тўғри фикр айтдингиз, хоним! Қаранг-а, биз буни ўйламабмиз! – деди ёнидаги киши. – Жорж, машинани бир дақиқага тўхтат!

Улар кўмаклашиб, Қурбақани машинанинг олдинги ўриндиғига ўтказдилар. Сўнг машина йўлида давом этди.

Олдинга ўтгач, Қурбақа ўзини бутунлай ўнглаб олди. Кўзлари, одатдагидек, олма-кесак тера бошлади. Шу тобда яна эски дарди кўзиб қолган, яна рулни эгаллаб олгиси, машинани ўзи бошқаргиси келар эди. «Нима қилай, ахир! Ўзим шунақаман! Устига-устак, тақдирнинг ўзи мушкулумни осон қилиб турибди. Фақат бир ҳайдаб кўраман, холос. Қачонгача ўзимни ўзим қийнайман... Бор-э, нима бўлса бўлди!» деб ўйлади у. Ва ёнидаги шофёрга юзланди-да:

– Кечирасиз, жаноб, машинангизни озгина ҳайдаб кўрсам майлими? – деб илтимос қилди. – Сизга қараб ўтириб, жуда-жуда ҳайдагим келяпти. Унчалик қийин эмасга ўхшайди. Агар рулни берсангиз, менам машина минганман, деб дугоналаримга мақтаниб юрардим!

Ҳайдовчи шунақаям қаҳ-қаҳ отиб кулдики, машина соҳиби беихтиёр:

– Нима гап? – сўради орқадан.

Ҳайдовчи унга «кампир»нинг илтимосини айтди.

– Тасанно, хоним! – деди соҳиб Қурбақани лол қолдириб. – Ғайратингизга қойилман!.. Жорж, қани, дарҳол хонимга рулни беринг-чи! – деб амр қилди. – Фақат ўзингиз ёнида кўз-қулоқ бўлиб ўтиринг... Жаноблар, сизлар асло кўркманглар, ҳеч нарса бўлмайди.

Машина «ғийқ» этиб тўхтади. Қурбақа билан ҳайдовчи ўрин алмашиб ўтирдилар. Ҳайдовчининг кўрсатмалари гарчи Қурбақанинг энсасини қотираётган бўлса-да, аммо диққат билан тинглади, сўнг хушёрликни оширган ҳолда машинани аста ўрнидан кўзгатди.

Орқа ўриндикдан қарсак янгради, улар Қурбақага таҳсин айтишарди.

– Ие, бу хоним зўр шофёр экан-ку! Наҳотки, оддий кирчи хотин рулга ўтириши билан машинани ҳайдаб кетаверса?! Ё тавба!

Қурбақа тезликни салгина оширди, кейин яна газни босди... Борган сари тезлатаверди. Бирдан орқадаги йўловчилар типирчилаб қолишди.

– Ҳой, ҳаддингиздан ошманг-да! Секинроқ ҳайданг! Нима бало, жонингизда қасдингиз борми? Ие, бу кампир жинни-пинни бўлиб қолганга ўхшайди-ку!

Бундай кесатиқлар Қурбақанинг жаҳлини чиқариб юборди ва эс-хуши бошидан учди.

Ҳайдовчи жанжалга чек қўймоқчи бўлди, аммо Қурбақа уни тирсаги билан туртиб юборди ва газни охиригача босди. Мотор зўриқиб кетди, юзкўзларга кучли шамол урила бошлади. Машина ўкдай учиб борарди. Қурбақа тамоман ўзини идора қилолмай қолди.

– Кирчи хотин эмиш! Ана сенга кирчи хотин! Ха-ха-ха! – деб кичқирди Қурбақа. – Кимсан, машхур машина ўғрисиман! Қамокдан қочдим! Менга ҳеч қандай қамоқхона дош беролмайди! Чунки мени Қурбақа дейдилар, галварслар! Агар қилт этмай ўтирсаларинг, машина ҳайдашни сизлар ҳам ўрганиб оласизлар! Ҳозир рулда довярак пойгачи ўтирибди! Ха-ха-ха!..

Юраклари ёрилгудек бўлиб қолган йўловчилар кий-чув кўтаришиб, бирдан Қурбақага ёпишдилар.

– Ушланглар уни! Тезроқ бўлинглар! – деб амр қилди соҳиб. – Қўйиб юборманглар! Машинамиз-

ни ўғирлаган бадкор махлуқ шу экан! Қўл-оёғини боғланглар! Кишан солинглар! Полицияга элтиб берамиз! Даф бўлсин, ярамас!

Надоматлар бўлғайким, улар аввал Қурбақани машинадан тушириб, сўнг унга ташланишлари лозим эди. Аммо, ҳозир тескари иш тутдилар. Яъни, аввал Қурбақанинг оёқ-қўлини боғлашиб, кейин машинани тўхтатмоқчи бўлдилар. Натижада, бошқарувсиз қолган машина қасир-қусур этиб йўл ёқасидаги дарахтларга бориб урилди! Ўйдимчукурлардан сапчиб ўтиб кетди ва билчиллаган ҳовузга ботиб қолди.

Ё тавба! Қурбақа худди қалдирғочдек осмонда ёй ясаб, тўхтовсиз учиб борарди: ўзиям шундай маза қилардики, қанийди шу тобда қанот чиқариб юборса-ю, учар Қурбақага айланиб қолса!.. У ўзининг ширин хаёлларини поёнига ҳам етказмаган эдики, бирдан момик майсалар устига гуп этиб тушди! Бахти бор экан! Бўлмаса, тил тортмай ўлиши ҳам ҳеч гап эмасди! Тезда ўзини ўнглаб олиб, ўрнидан турди-ю, машина томонга қаради: машина ҳовузнинг ўртасида белигача сувга ботиб турар; хайдовчи ҳам, йўловчилар ҳам балчикда типирчилар эдилар. Қурбақа орқа-олдига қарамасдан қочди. У ям-яшил бутазор оралаб, ўтлоқлару дала-ларни ғув-ғув кесиб ўтар эди. Охири ҳолдан тойди, мадори қуриди, нафаси оғзига тикилиб, оёғини кўтара олмай қолди. Ўпкаси босилиб, мияси салпал ишлай бошлагач, боягина рўй берган ҳодиса эсига тушиб, аввал тиржайди. Сўнг росмана кулди, кейин шунақаям кулдики, кула-кула ичаклари узилиб кетаёзди. Қорнини чангаллаб бута остига букчайганча ўтириб қолди.

– Ха-ха-ха-хах, хў-хў-хўх! – деб у мириқиб ранг-баранг охангда куларди. – Отангга раҳмат, Қурбақа! Мени Қурбақа дейдилар! Фақат оламан, ҳеч қачон ҳеч кимга олдирмайман! Машинага миниб олиш ҳийласини ким ўйлаб топди? Озгина кўкрагимга шамол тегсин деб, ким шофёрнинг ёнига ўтиб ўтирди? Лакки бойваччаларни ким балчиққа ботириб ташлади? Ким осмонда қалдирғочдек парвоз қилди? Ким омон-эсон майсазорга кўнди?.. Ҳаммаси Қурбақа, Қурбақа, Қурбақа! Яш-шавор, азамат! Иш мана бундай бўпти! – Дабдурустдан яна ашула айтгиси келиб қолди-ю, товушини баралла қўйиб, куйлай бошлади:

*Машина елар гув-гув, шув-шув,
Ўўллар қолар тинимсиз ортда.*

– Уни балчиққа тикқан ким?

– Жаноб Қурбақа, шайтонча, албатта!

Тасанно, беш кетдим, Қурбақажон! Қойил сенга! Юз марта, минг марта қойилман!..

Орқа тарафдан, олис-олислардан қандайдир товуш кулоққа чалингандай бўлди. Қурбақа ўтирган жойида тошдек қотиб қолди. Э-э воҳ, бу не даҳшат бўлдийкин? Наҳот, шўри қуриган бўлса?.. Иккита дала нарисиди оёғига чарм кўнжли маҳси кийиб олган шофёр билан семиз-семиз бир жуфт полициячи кўринди. Улар жон-жаҳдлари билан Қурбақа тарафга югуриб келишарди!

Қурбақа ўрнидан ирғиб турди. Атрофига яна бир бора аланг-жалаңг тикилди. Сўнг шунақаям кочдики, асти қўяверасиз!

– Каллам қурсин! Эшак эканман! – деб ўзини ўзи сўқди у. – Ўзига бино қўйган эшак бўлмасам, эҳтиёт чора-тадбирини ўйлаб топиш ўрнига бақриб-чақриб, ашула айтиб ўтирармидим! Дунёда менга ўхшаган аҳмоқ бошқа учрамаса керак...

У орқасига ўгирилди-ю, ўтакаси ёрилди: не кўз билан кўрсинки, қувиб келаётган азаматлар жуда яқинлашиб қолган эдилар! Қурбақа тезликни янада оширди, жони ҳалқумига келди... Дам-бадам орқасига ўгирилиб қарайди: таъқибчилар тобора яқинлашиб келишарди. Оббо, адойи тамом бўлади, шекилли. Нима қилса экан? Хўш, бундан ортиқ яна нима қилиши мумкин? Қочиш бўлса, шунчалик бўлади-да! У бундан ортиғига қодир эмас-ку! Ўзи хўппа семиз, оёқлари калта-калта – худди оёқлари тушов солиб қўйилган отга ўхшаб, сакраб-сакраб югурарди. Шунчалик чопяптики, отасига раҳмат! Лекин, улар етиб олишмаса гўрғайди! Мана, орқадан қадам товушлари эшитилияпти, чоғи. Ўзи бўлса, кўрқитиқ оралаб югурарди: қаерда кетаётганини ҳам, қаёққа қараб кетаётганини ҳам мутлақо билмасди. Фақат олға интиларди, олға! Орқадан эса ҳозирдан ғалаба нашу намосини суриб, кўзлари сузилиб келаётган анави гўрсўхта полициячилар билан, калтафаҳм ҳайдовчи ҳаллослаб келишарди. Ҳатто уларнинг «пиш-пиш» этган товушлари ҳам эшитила бошлади... Кўкқисдан Қурбақа оёқлари остидаги қаттиқ ерни ҳис этмай қўйди: гўё ҳавода муаллақ осилиб қолгандек туюлди. Осилиб тургандек туюларди-ю, аммо шув-шув этган шабада эшитиларди. Бир пайт «шалоп» этган товуш чиқди: Қурбақа қорни билан сувга тушган эди. Қорни ёрилиб кетаёзди, кўзларидан ўт чакнаб кетди ўзиям!

Шиддатли оқим уни ўз ихтиёрига қўймасдан бир ёқларга оқизди-кетди. Минг чиранса ҳам, минг уринса ҳам асло сувга бас келолмади. Англадики, у шошилишда дарёга учиб тушган экан... У лопиллаб оқиб борар экан, иложи борича чўкиб кетмасликка тиришарди, сув сатҳида кўпроқ юришга ҳаракат қиларди. Қўлларини чўзиб, дуч келган хасга, хашакка ёпишарди. Ҳатто қамиш, қамғақ қўлига илинарди-ю, лекин оқим зўрлигидан улар ҳам тағтомиридан юлиниб кетарди – Қурбақани тутиб қолишга ожизлик қилишарди.

– Агар яна бир марта машина ўғирласам... – деб қасам ичмоқчи бўлди Қурбақа, аммо оғзига сув тикилиб ғўлдираб қолди, чўқди. Сув сатҳига чикқач, яна: – Иккинчи марта ўзимга бағишлаб шеър ёки қасида тўқисам... – деб яна қасам ичмоқчи бўлди, лекин яна чўқди. Бирпасдан сўнг тагин сув юзасида башараси кўринди ва: – Иккинчи марта ўзимга бино қўйсам ёки ашула айтсам... – деб хирқиради.

Шу алфозда димиқиб-димиқиб, охири қирғоқ ўпирилиб тушган жойга етиб борди: рўпарада катта кавак кўриниб турарди. Қурбақа ўша тарафга талпинди ва яқинлашган пайтида икки қўли билан кавакка маҳкам тирмашиб олди. Осилган қўйи бир оз дам олди-да, сўнг чираниб-чираниб, юқорига ўрмалади, бир амаллаб кавакка кириб олди. Ҳансираб-ҳансираб атрофига аланглади-ю, милт-милт этиб турган бир нарсага кўзи тушиб қолди. Аста ўша томонга яқин борди. Яқинроқ борган эди, милт-милт теварагида қандайдир башара намоён бўлди, унга бу башара жуда таниш туюлди. «Демак, таниш нусхалардан бўлса керак» – хаёлидан ўтказди Қурбақа... Таниш нусханинг ҳаммаёғини

майин жун қоплаган бўлиб, қулоқлари жажжигина, мўйлови жигарранг, истараси ҳам иссиқ. Бўлди, таниди! Ахир, бу – Каламуш-ку!..

XI б о б

НЕЧУН ЯНА КЎЗЛАРИНГДА ЁШ?

ёхуд «сиз ўшами?..»

Каламуш кўнғир қўлчалари билан Қурбақанинг қўлтиғидан олиб, ёнига тортиб чиқарди. Қурбақа бош-оёқ лойга ботган бўлса-да, тўрт мучаси соппасоғ эди. Боз устига, эски кадрдонини учратиб, бағоят хурсанд бўлиб кетди. Шукрки, энди у қувдиқувдидан ҳам, ушла-ушладан ҳам, қоча-қочдан ҳам халос бўлди. Энди устидаги рўдапосини улоктириб ташлаб, хотиржам яшаши мумкин.

– Каламушжон, сиз билан охирги марта кўришганимиздан бери бошимга тушмаган кўргилик қолмади! – деб хитоб қилди Қурбақа. – Қўйинг, мен гапирмай, сиз эшитманг! Қамокхонадаги жабру ситамларга, азоб-укубатларга мардона чидадим! У ердан битта хотиннинг уст-бошини ижарага олиб, ниқоб остида жуфтакни ростладим. Галварс соқчиларни, лакма полициячиларни доғда қолдирдим! Эҳ-хе, ҳийла-найранглар ўйлаб топавериб, устаси фаранг бўлиб кетдим. Мен қилмаган иш қолмади ҳисоб: ҳатто от ўғирладим, уни сотиб, мўмай пул топдим. Номардларни росаям ноғорамга ўйнатдим-да! Лекин ақл-фаросатдан қисилмаган эканман, айниқса, охирги ҳунарим ҳаммасидан ошиб тушди! Бунақаси ҳеч кимнинг тушига ҳам кирмаган бўлса керак. Шошманг, ҳаммасини бир бошдан гапириб бераман...

– Курбақабой, бачкана гап-сўзларни йиғишти-ринг-да, қани, юқорига чиқинг! Эшитяпсизми? – деди Каламуш қовоғини осилтириб. – Устингиз-даги нима? Худди алвастига ўхшаб қолибсиз-ку! Уни ечиб ташланг! Бет-қўлингизни ювинг! Уёқ-буёғингизни эпақага келтириб олинг! Шунақаям искирт бўлиб кетибсизки, махлуқлик сиёғингиз қолмабди! Ҳадеб ғиди-биди қилавермасдан, бўлинг, тепага чиқинг! Кейин сизга бир гап айта-ман.

Курбақа гап қайтармоқчи бўлди, «қамоқхонада бунақа буйруқлардан тўйдим, менга буйруқ бер-манг» дейишга оғиз жуфтлади-ю, аммо шайтон-га ҳай берди. Дафъатан шляпа қозиқ тепасидаги кўзгуда ўз аксини кўриб қолди-ю, искирт-палид бўлиб кетганига юз фоиз ишонди. У итоатгўйлик билан Каламушнинг кийимхонасига йўл олди. Астойдил ювинди-таранди, уст-бошларини алмаш-тириб, ўзини кўзгуга солиб кўрди. Туриб-туриб ўзини жуда яхши кўриб кетди. Шундай махлуқни, кирчи хотинга ўхшайсиз, дейиш учун ғирт аҳмоқ бўлиш керак, деб ўйлади.

Каламушнинг кийимларини кийиб, ошхонага қайтиб тушганда тўкин дастурхон унга мунтазир бўлиб турарди. Бирдан иштаҳаси очилиб кетди. Лўлининг қўлидан овқат еганидан кейин озмун-ча томошалар бўлиб ўтдимиди! Шу тобда қорни яна сурнай чала бошлаган эди. Овқат маҳали Курбақа кўрган-кечирганларини ҳикоя қилиб роса ўзини ўзи мақтади.

– Кўрган-кечирганларингизни китоб қилиб ёзинг! – деб маслаҳат берди Каламуш пичинг ара-лаш. – Агар китобингизни чартистлар ҳаракати-

нинг бир юзу эллик йиллигига бағишласангиз борми, нақ Нобель мукофотини беришади!

– Ростданми! – деди Қурбақа кўзлари чакнаб. – Қандай яхши, қандай соз!

Қурбақа жавраб-жавраб чарчади. Каламуш босиклик билан гап бошлади.

– Қулоқ солинг, Бақабек! – деди каламуш ҳамон захарханда қилиб. – Сизни хафа қилмоқчи эмасман. Шундоқ ҳам кўрадиганингизни кўрибсиз! Лекин мақтанишдан уялсангиз бўлармиди? Ахир сизни занжирбанд қилишиб, зиндонга ташлашибди. Оч-наҳор қолибсиз, хўрланиб, шарманда бўлибсиз-ку! Яна тағин, хотин кишининг кийимини кийиб қочибсиз! Биласизми, кимлар хотин кишининг кийимини кийишади? Унақа махлуқларни «ҳариф» дейишади!.. Буларнинг нимаси қувонарли экан? Хўш, гапиринг! Битта машина ўғирлаб, шунча кўргиликларни бошингиздан кечирдингизми? Наҳотки, бесамар ўтаётган умрингизга ачинмасангиз? Наҳотки, ўша машинадан ҳам, ўғирликдан ҳам ҳеч қандай фойда йўқлигини билмасангиз?! Хўп, ана, машина минибсиз. Нима бўпти? Ҳузур қилдингизми? Фалокат рўй бериб, ажалингиздан беш кун бурун ўлиб кетишингизга бир баҳя қолибди-ку! Тағинам, майиб-мажруҳ бўлиб қолмаганингизга шукр қилинг! Агар ўзингизни абгор қилиш ниятида бўлсангиз, марҳамат, билганингизни қилаверинг! Қачон эсингиз киради, а?! Қачон ёр-биродарларингизнинг юзини ерга қаратмайдиган бўласиз?! Сизнинг дастингиздан кўча-кўйда бошимизни кўтариб юролмай қолдик-ку! Э-э, онасини... бунақа ҳаётнинг!

Қурбақанинг ўзига хос фазилатларидан бири шунда эдики, у дўстларининг оғир гапларини ҳам

кўтарарди, кўнгилда кек сақламасди. Баъзан ўз гапини маъқул қилиш учун ўлиб-тирилар, ҳеч кимга гап бермас, аммо ўзига қарши айтилган фикр-мулоҳазалар билан ҳам ҳисоблашарди. Керак бўлса, ноҳақлигини мардона тан оларди. Ҳозир эса, Каламуш уни бамаъниликда айблаётган, бунга Қурбақанинг ўзини ҳам ишонтиришга ҳаракат қилаётган бўлса-да, лекин ўз хатосини тан олишни истамасди. «Барибир зўр иш қилдим!» деб ўзича пичир-пичир қиларди. Гоҳ-гоҳ томоғини тақиллатиб кўяр, шиша пўкагини очганда чиқадиган товушга ўхшатиб ғалати сас чиқарарди... Охири Каламуш ҳам гапириб-гапириб чарчади. Қурбақа чуқур хўрсинди.

– Каламушжон, гапларингиз тўғри! – деди Қурбақа самимий оҳангда. – Ҳар галгидек, сиз ҳақсиз! Мен галварсман, калласи йўқ аҳмоқман! Мақтанчоқман, ўзимга бино кўйганман. Бундан кейин ўзимни тузатаман, одоб-ахлоқни ўрганаман... Машина масаласига келсак, очиғини айтсам, ундан ҳам кўнглим совиб кетди. Ҳозиргина миямга антиқа фикр келиб қолди. Айтайми? – деб сўради тилёғламалик билан.

– Айтинг! – деди Каламуш хўмрайганча.

– Айтадиган бўлсам, анави моторли қайиқ борку... Ие, нега дарров лабингизни буряпсиз?! Ахир, гапнинг бердисини ҳам эшитинг-да! Агар эшитишни истамасангиз, бўпти, гапирмайман... Келинг, қаҳвани ичиб олайлик! Кейин мириқиб тамаки тутатамиз. Сўнгра, сафаримиз қариди – секин-аста маконимга қайтсам ҳам бўлади. Бориб, уй-пуйдан хабар олайн, ўзимнинг уст-бошларимни кийиб олайн. Дарбадарлик ҳам жонимга тегди. Энди

қўлдан келганча рўзғор тебратаман, уйда ўтираман. Иложи бўлса, уй олдида кўркамгина битта боғча барпо этаман. Ошна-оғайниларим ташриф буюрсалар, олдиларига дастурхон ёзаман, хизматларини қиламан – дуоларини оламан. Хўп, маконимга бора қолай!

– Қанақа макон?! – деб сўради Каламуш хайратланиб. – Нима бало, хали хабарингиз йўқми?

– Нимадан?! – деди Қурбақа капалаги учиб. – Гапирсангиз-чи, нима бўлди ўзи? Тинчликми?

– Жўртгага ўзингизни гўликка солиб, оқсичконлар билан латчаларни кўрганим йўқ, демокчи бўляпсизми?! – деб столни муштлади Каламуш.

– Уларни илгари кўрганман. Ёввойи чакалакзорда яшайдилар. Чакана безорилар-да! Лекин бошқа гапни эшитганим йўқ. Эшитган бўлсам, майли, «жўжахўроз» бўлай! – деб қасам ичди Қурбақа.

– Эшитмаган бўлсангиз, ўнг қулоғингиз билан ҳам, сўл қулоғингиз билан ҳам эшитиб олинг. Улар сизнинг уйингизга кириб олишиб, маконингизни эгаллаб олдилар!

Қурбақа тирсагини столга, жағини кафтларига тиради-ю, елкалари силкиниб-силкиниб йиғлаб юборди: кўзларидан оқаётган шашқатор ёшлар стол устига томчилай бошлади.

– Хўш, кейин нима бўлди? – деб ҳиккилаганча сўради у. – Айтаверинг, кейин нима бўлди? Қўрқмасдан айтаверинг, асосий зарбани кўтардим-ку, энди буёғига бемалол чидайман.

– Ўша фалокат рўй бергач, яъни машина можаросига аралашиб, дом-дараксиз кетганингиздан кейин... – деди Каламуш каловланиб.

– Биламан, гапираверинг, – деб бошини силки-тиб, тасдиқлади Курбака.

– Хуллас, бу ерда гап болалаб кетди, – деб давом этди Каламуш руҳан қийналиб. – Ҳатто Ёввойи чакалакзорларга ҳам миш-миш тарқалибди. Биров ундай дейди, биров бундай... Соҳил аҳли сизга жуда ачиндилар: «Буюк Британияда ҳақиқат йўқ! Агар бизда ҳақиқат бўлса, Шимолий Ирландия Британия қироллиги таркибидан ажралиб чикмоқчи бўлармиди?! Мана, Курбака ҳам ноҳақ жазоланди! Ҳозир одам ўлдирган қотил ҳам саккиз йилдан ортиқ озодликдан маҳрум этилмайди. Лекин, бечора Курбақамизни йигирма йилга қамашибди! Пора бермаган-да, агар у ҳам бошқаларга ўхшаб пора берганида борми, ўн беш кундаёқ озодликка чиқарди!» дейишди. Бундай гап-сўзларда жон бор эди, албатта.

Аммо, Ёввойи чакалакзор аҳли бошқача фикр билдирдилар: «Курбака ҳақли жазоланди. Ҳақиқат бор экан-ку! Бедодликнинг ҳам чегараси бўлади-да! Танобини тортиб, жуда тўғри қилишди! Энди, Курбақанинг куни битди, буёқларга ўлигини ҳам юборишмайди!.. Шимолий Ирландия масаласига келсак, аслида, ирландларнинг ўзлари аҳмоқ! Аҳмоқ бўлишмаса, ўзларидан чиққан Жеймс Жойсдек улуғ ёзувчини Оврўпага ҳайдаб, дарбадар қилиб қўйишармиди?! Унга денгиз соҳилида дангиллама иморат қуриб беришмасмиди?! Биттагина ёшгина қизни қўйнига солиб қўйишса, ёзувчи ҳеч қаёққа кетмасди! Эркак зоти излаган нарсасини уйдан тополмаса, дайдиб кетади-да!» дейишди улар. Инсоф юзасидан айтганда, буларнинг гапларида ҳам жон бор эди.

– Тўғри, – деб маъқуллади Қурбақа.

– Ҳайвон халқи калтабин бўлар экан-да! – деди Каламуш афсусланиб. – Лекин Кўрсичқон билан Бўрсик жуда қаттиқ туришди. «Нима бўлсаям Қурбақа қайтиб келади, мана кўрасизлар! Ўшанда сизлар билан саломлашамиз! Агар уни отиб юборишса ҳам келади!» дейишди қайта-қайта.

– Мен уларнинг садоқатига ҳеч қачон шубҳа қилган эмасман, – деди Қурбақа мамнун бўлиб.

– Тўғриси, улар сизнинг суллоҳ эканингизни ҳам, ҳамёнингизни ишга солиб, жаҳаннамнинг оғзидан омон-эсон қайтиб келишингизни ҳам жуда яхши билишарди. Шундай қилиб, сиз қайтгунча уйингизга кўз-қулоқ бўлиб туришга, вақтинча сизникига кўчиб ўтишга қарор қилдилар... Бироқ, кейин ҳаммаёқ ағдар-тўнтар бўлиб кетди. Етти ухлаб тушимизга кирмаган воқеалар содир бўлди. Ёмғир челақлаб қуйиб турган зим-зиё тунда Ёввойи чакалакзор безорилари тиш-тирноғигача куролланиб, маконингизга бостириб киришибди. Айни ўша пайтда ўз отасини ҳам танимайдиган сассик кузанлар боғчангизни орқа тарафдан айла-ниб ўтишибди-да, ҳовлингиз билан хизматгоҳни эгаллаб олишибди. Бошқа томондан оқсичқонлар ойнаванд билирдхонани эгаллашибди... Ҳамма нарсадан беҳабар Кўрсичқон билан Бўрсик ўчоқ олдида оловга тобланиб, тамаки чекиб ўтиришаверибди. Чунки ўша каллакесарлар ёвуз ниятларини амалга оширган пайтда кўчада ит ту-гул, бит ҳам юрмасди-да! Бироқ, ғафлатда қолган Кўрсичқон билан Бўрсик жуда қаттиқ қаршилик кўрсатишибди. Охири таслим бўлишга мажбур бўлишибди. Икковини ҳам кўпчилик бўлиб роса

дўппослашиб, таҳқирлаб кўчага ҳайдаб юборибдилар.

– Шунақами? – деб Қурбақа негадир илжайди. Сўнг, оғзини танобини тортиб, қиёфасига жиддий тус берди.

– Ўша машъум кечадан бери уйингизда Ёввойи чакалакзор текинхўрлари истиқомат қилишяпти, – деб давом этди Каламуш. – Жимгина юришса ҳам гўрга эди. Одобсизларча қилаётган қилиқлари, юриш-туришлари беихтиёр қон босимингни ошириб юборади. Улар то тушгача сассиб ухлайдилар. Кейин бирин-кетин уйғонишиб, нонушта қилишади. Уёқ-буёқни йиғиштиришни билмайдилар, ҳаммаёқни ахлатхонага айлантириб юборишди. Озиқ-овқатларингизни еб битиришди, чоғи. Кунни бўйи айнима ашулалар айтишади, сизни калака қилишади: қамоқхонани, полициячиларни, қозиларни кўкларга кўтариб мақтайдилар, яшшамагурлар! Яна-тағин, учраган махлуққа: «Биз бу ерда абадулабад яшаймиз!» дейишармиш...

– Шунақамикан?! – деб калтакни олиб ўрнидан туриб кетди Қурбақа. – Шошмай туришсин, мен уларга кўрсатиб кўяман!

– Ўзингизни босинг, Қурбақа! – деди унинг орқасидан Каламуш. – Ҳозир барибир фойдаси йўқ! Борманг уёққа!

Аммо, Қурбақа шитоб билан йўлга тушган эди. Уни ҳеч қандай куч тўхтатиб қололмасди: бениҳоя ғазабланган, қизариб-бўзариб кетган эди. Тўқмоқни елкасига ташлаган кўйи ғўлдираб, сўкиниб, оғзидан боди кириб-шоди чиқиб борар эди. Дарвозахонасига етиб борган ҳам эдики, девор ортидан сариқ қалпоқ кийган милтиқли сассиқ кузан кўринди.

– Ким у? Тўхта! – деди сассиқ кузан тахдидли товушда.

– Лўттивозликни йиғиштиринг! – деди Қурбақа нафратини яширмай. – Ким билан гаплашаётганингизни билмаяпсизми? Қани, азамат, бу ердан қорангизни ўчиринг-чи!

Сассиқ кузан пачакилашиб, гап талашиб ўтирмади: индамасдан кўлидаги милтиқ қувурини Қурбақага тўғрилади-да, тепкини босди. Қурбақа ўзини ерга ташлаб қолишга зўрға улгурди: ўқ «визз» этиб боши устидан учиб ўтди. Даҳшатга тушган Қурбақа ирғиб ўрнидан турди-ю, орқалдига қарамасдан жуфтакни рослади. Орқа тарафдан сассиқ кузан бор товушда қаҳқаҳа отгани эшитилди. Ёлғиз қаҳқаҳа қий-чувларга араллашиб кетди. Қурбақа хийла узоклашиб кетган бўлса ҳам шовқин-сурон ҳамон эшитиларди. У Каламушникига бир аҳволда етиб борди ва бўлган воқеани сўзлаб берди.

– Мен сизга нима деган эдим?! – деди Каламуш жаҳли чиқиб. – Бошингизни балога гирифтор қилмоқчи бўлдингизми?! Кўрдингизми, ҳамма тарафга қуролланган соқчи кўйиб ташланган. Энди, сабр-тоқат билан қулай фурсат келишини кутишдан бошқа иложимиз йўқ.

Аммо, Қурбақа бекор ўтиришни истамасди. У қайикни дарёга олиб тушди-да, уйининг чорбоғи туташ соҳил томонга сузиб кетди. Эшакларга энгашган кўйи атрофни синчиклаб кўздан кечирди. Атроф жимжит, қимир этган жон кўринмасди. Уйининг томлари уфққа эниб бораётган қуёш нурида ялтираб кўриниб турарди. Том устига икки-учта каптар қўнган,

боғчаси ям-яшил эди: қайиқхонага элтувчи ирмоқ ҳам, тахта кўприк ҳам хувуллаб ётарди – гўё ҳамма-ҳаммаси унинг қайтишига интиқ эди. «Аввал қайиқ саройига боришим лозим», деб хаёлидан ўтказди Қурбақа. Бирдан жазаваси тутди-ю, қайиқни шартта ирмоққа бурди-да, дам ўтмай кўприкка етиб борди ва «лип» этиб остидан ўтди. Шу пайт ҳаммаёқ бирдан ола-тасир бўлиб кетди. Юқоридан катта харсангтош юмалаб, қайиққа тушди. Пачоғи чиққан қайиқ шу заҳоти чўкиб кетди. Қурбақа эса сувга ағдарилиб тушди ва жон талвасасида сувни чапиллатиб суза бошлади. Бир пайт кўприк четига энгашиб, унга қараб ҳиринг-ҳиринг кулаётган бир жуфт оксичқонни кўриб қолди.

– Қурбақа, эҳтиёт бўл! Кейинги тош бошингга тушади! – деб қичқирди улардан биттаси.

Дарғазаб бўлган Қурбақа зўр бериб қирғоқ томон сузиб борарди. Сарқит оксичқонлар ҳамон қийшанглашиб, кулишдан тўхташмасди. Чунонам ханда отишардики, навбати билан икковини ҳам тутқанок тутиб қоларди.

Қурбақа оёқларини аранг судраб, Каламушнинг уйига қайтиб борди. Бўлган воқеаларни оқизмай-томизмай гапириб берди.

– Мен сизга нима деган эдим? Нима, хўкизнинг кулоғига танбур чертган эдимми! – деб ўшқирди Каламуш. – Менга қаранг, нима қилиб қўйганингизни биласизми?! Энг зўр қайиғимнинг бошига етдингиз! Келтирган фойдангиз шу бўлди! Устингизга кийдириб қўйган уст-бошларимни ҳам расво қилибсиз! Қўйинг-э, сиз билан бир иш қилиб бўлмас экан! Бемаза қилиқларингизга дўст ҳам чидаб туролмайди!

Қурбақа енгилтаклик қилиб қўйганини, хатола-рини дарҳол бўйнига олди. Қайиқ чўкиб кетгани учун ҳам, уст-бошларини расво қилгани учун ҳам Каламушдан қайта-қайта узр сўради. Йиғламсираб, ер чизиб туриб гапирса, дўстлари дарҳол ён бери-шини яхши биладиган Қурбақа синалган ҳийласини ишга солди.

– Биладан, мен ўлгудек ўжар, қайсар эшак-ман! – деди Қурбақа пешонасига муштлаб. – Ишонинг, бундан кейин асло ҳовликмайман, фақат сизга итоат қиламан! Сиз чизиб берган чизикдан чиқмайман!

– Мана бу бошқа гап! – деб лаққа ишонди Каламуш. – Кун кеч бўлди. Қорнингиз ҳам роса очгандир-а? Ҳозир овқат келтиришади. Яхшилаб қорнингизни тўйдириб олинг.. Анави масалага келсак, шошилмаслик керак. Аввало, Кўрсичқон ва Бўрсикни топиб, улар билан бафуржа кенгашмоқ даркор. Бундай қалтис ишда ўзбошимчалик ҳар доим панд беради.

– Тўғри айтасиз, Кўрсичқон ва Бўрсикни топиш керак! – деди Қурбақа тилёғламалик қилиб. – Улар қаерда юришибди? Кўринишмайди?

– Хайрият, улар ҳам эсингизга келар экан! – деди Каламуш ўпқаланиб. – Сиз қимматбаҳо машиналардаю, зотдор отларда ялло қилиб юрган кезларда улар кечани кеча, кундузни кундуз, дейишмасдан, оч-наҳор сизнинг мол-мулкингизни кўриқладилар! Калтак еб, емаган сомсалари учун ҳақ тўладилар. Тўғриси айтсам, бундай вафодор дўстларга сиз муносиб эмассиз! Майли, бир куни кўзингиз мошдек очилади. Ўшанда қадрдонларимизнинг қадрига етмаганингиз учун кўп пушаймон қиласиз. Афсуски, унда кеч бўлади.

– Ношукур махлуқ эканимни биламан, – деди Қурбақа товушига хазин тус бериб. – Ўзимга қўйиб беринг, ярим кечаси бўлса ҳам уларни топиб келаман. Албатта, улардан узр сўрайман... Ие, ниманинг овози эшитиляпти? Патнисда идиш-товоқ жаранглаяпти, чоғи. Ур-ра, овқат келди! Юринг, Каламушжон, бир оз тамадди қилиб оламиз!

«Вой, бечора-ей, камоқхонада овқатдан тортилиб, анча очкўз бўлиб қолибди», деб ўйлади Каламуш, дўстига раҳми келиб. Сўнг, Қурбақанинг орқасидан эргашиб ошхонага кирди. Қурбақани астойдил меҳмон қилди: топган-тутганини унинг оғзига тикди.

Улар қоринларини қаппайтириб, эндигина креслога ястаниб ўтирган ҳам эдики, тўсатдан эшик тақиллаб қолди. Қурбақа бир сапчиб тушди. Каламуш маънодор бош силкитиб қўйди-да, туриб бориб эшикни очди: остонада жаноб Бўрсик кўринди.

Афтидан, жаноб Бўрсик ниҳоятда чарчаганга ўхшарди. Бир неча кун уй ҳаловатидан бенаиб юрган, шекилли. Афт-ангори қийшайиб, устбошларининг яғири чиқиб кетган эди. Аслида, Бўрсик азалдан ўзини парвариш қилишни билмасди, ҳозир эса тасқара бўлиб қолган эди. У жиддий ҳолатда Қурбақанинг ёнига келди-да:

– Хуш келибсиз! Қадамларига ҳасанот! – деб қўл олишиб кўришди. – Ўз уйингиздан ажралиб қолган бўлсангиз-да, барибир хуш келибсиз, хушвақт бўлингиз, деймиз-да! – деб дастурхонга яқин ўтирди.

Бундай кесатикли муомала Қурбақага оғир ботди. Шу пайт Каламуш пичирлаб унга таскин берди:

– Майли, кўнгилга оғир олманг! – деди бир сирни биладигандек. – Қорни очган пайтларда у шунақа бўлиб қолади. Сиркаси сув кўтармайди, тажанг бўлади. Кейин асл ҳолига қайтади.

Қурбақа билан Каламуш индамай ўтиришиб, Бўрсикнинг овқатланиб бўлишини кута бошладилар. Бу орада эшик тақиллаб қолди. Каламуш маънодор бошини силкитиб қўйди-да, бориб эшикни очди: Кўрсичқон келган эди. Унинг уст-бошлари ҳам бир аҳволда ҳаммаёғи ифлос, кир-чир бўлиб кетибди.

– Ур-ра, дўстимиз келибди-ку! – деб қичқирди Кўрсичқон юзлари ёришиб. – Жуда зўр иш бўлибди-да! – у хурсандчилигини ичига сиғдира олмасдан Қурбақанинг атрофида «гир-гир» айланиб, ўйинга туша бошлади. – Қаранг-а, тез орада қайтиб келишингизни сира ўйламаган эдик! Бир ҳийласини топиб, жуфтаси ростлаган бўлсангиз керак-а, туллак?! Вой, донишманд-эй!

Каламуш ташвишга тушиб, унинг биқинига туртиб қўйди. Аммо, вақт ўтган эди: мақтовдан Қурбақа ўзини кўярга жой тополмай қолганди.

– Донишманд, дейсизми? Қўйсангиз-чи! – деб ўзини жўрттага камтар кўрсатишга уринарди Қурбақа. – Бизга донишмандликка йўл бўлсин! Биз Оксфорд дорилфунунини битирмаганмиз, қўлимизда гувоҳномамиз ҳам йўқ. Лекин, Буюк Британиядаги энг мустаҳкам зиндондан қочишга ақл-фаросатимиз етади! Поездни кўлга олиб, йўлга тушдик. Фақат кирчи хотин қиёфасида юришга тўғри келди. Лекин ҳаммасини лақиллатдим, тўғри келган жойга бориб, тўғри келган аҳмокни «чув» туширавердим.

Курбақа бирдан қовоқ-тумшуғини осилтириб ўтирган Каламушга кўзи тушиб қолди-ю, дарров гапни бир юзу саксон даражага бурди:

– Шошманг, Кўрсичқонжон, жа-а унчалик бўлгани йўқ. Биласизми, ўзим овсарман. Каллам ишламайди, эшакман! Ростини, ҳозир бир-иккита саргузаштимни гапириб берсам, ўзингиз шунга қараб хулоса чиқариб олаверасиз...

– Қани, эшитайлик-чи! – деди Кўрсичқон кулоқларини динг қилиб, ўзи эса дастурхонга яқин жойга ўтирди. – Овқат еб турсам майлими? Кечирасиз, нонуштадан бери туз тотганим йўқ, – деди.

Курбақа ўчоқ олдига тўшалган гиламча устида тик турган ҳолатда чўнтагидан бир сиқим кумуш танга чиқарди.

– Кўрдингизми? – деди у сиқимни очиб. – Хўш, бир лаҳзада шунча пул топиш мумкинми? Кўрсичқон, буни қандай топганимни биласизми?.. Бор-йўғи отфурушлик қилдим, холос.

– Кейин нима бўлди? – деб қизиксиниб сўради Кўрсичқон.

– Бўлди, бас қилинг Курбақа! Кўрсичқон, сиз ҳам бировни гиж-гижламасдан, овқатингизни еб ўтираверинг! – деб қўшалоқ танбеҳ берди Каламуш. – Унинг феълини биласиз-у, лекин жўрттага ўсмоқчилайсиз! Ундан кўра, бўладиган ишдан гапиринг! Уёқда нима гап бўляпти? Мана, Курбақа қайтиб келди. Энди нима қиламиз?

– Уёқда бўлар иш бўлиб ётибди! – деб зардали жавоб қайтарди Кўрсичқон. – Энди нима қилишимиз борасида эса мен бир нарса дейишга ожизман. Ҳар куни Бўрсиқ икковимиз Қурбақанинг макони атрофида ўралашиб юрамиз, лекин ҳеч

қандай ўзгаришни сезмаймиз. Ҳар жойда битта соқчи, милтиқларининг қузури кўриниб туради. Тошбўрон қиламан дейишса, тошлари ҳам етарли. Хуллас, шунақа гаплар-да! У ердаги иблислар жуда зийрак, бирор шарпани ҳам кўздан қочиришмайди. Бизни кўриб қолсалар, дарҳол қоринларини чангаллаб қаҳқаҳа ота бошлайдилар, маразлар! Шунақа таҳқирлашга чидаш қийин экан.

– Ҳа, аҳвол чаток, – деди Каламуш ўйга толиб. – Биласизларми, энди нима қиламиз? – деб дўстларига маънодор разм солди. – Ўйлаб-ўйлаб шундай хулосага келдимки, бошқа иложимиз ҳам йўқ, шекилли. Менимча, у...

– Йўқ, ундай эмас! – деб бўғиқ кичқирди оғзи тўла овқат бўлган Кўрсичқон. – Асло мумкин эмас! Мана, у нима қилиши лозим: ҳозир у...

– Бекорга овора бўлманглар! Мен барибир ундай қилмайман! – ўшқириб юборди Қурбақа. – Дарров буйруқ беришади, доим буйруқбозлик! Гап менинг уйим тўғрисида боряптими, бас, нима қилиш кераклигини ўзим айтаман, ўзим биламан! Хуллас...

Бирданига учови ҳам бараварига жаврай бошлашди. Шунда Бўрсикнинг чийиллаган товуши ҳаммасиникини босиб кетди.

– Ба-ас, деяпман! Бас қилинглар!

Ҳамма жим бўлди. Бўрсик уларга еб кўйгудек бир алфозда тикилиб турарди. Барча тош қотиб қолганига ишонч ҳосил қилгач, яна дастурхон тарафга бурилди-да, рўпарасидаги пишлоққа кўл чўзди. Бу ажойиб жониворнинг одати шунақа эдики, токи овқатланиб, тиззаларига тўкилган увокларни териб-териб еб бўлмагунча ўзи ҳам лом-

мим демасди, бошқаларнинг гап сотиб ўтиришини ҳам жини суймасди. Негадир Қурбақа бир нима демоқчи бўлиб безовталанар, Каламуш уни оғиз очиргани қўймасдан, тиззасидан босиб ўтирарди.

Ниҳоят, Бўрсик қорнини тўйдирди-да, ўрнидан турди ва ўчоқ бошига бориб теран ўйга ботди. Кейин:

– Ҳой, бемаза Қурбақа! – деди қатъий товушда. – Сизда номус-ор борми ўзи, уятсиз! Агар отангиз раҳматли тирик бўлганида, нима деган бўларди?

Диванда чалқанча тушиб ётган Қурбақа бирдан қўллари билан юзини тўсиб олди ва шартта тескари тўнтарилди.

– Мен окпадарман! – деб ўзини ўзи қарғаб йиғлай бошлади.

– Майли, ўтган ишга саловат! – деди Бўрсик инсофга келиб. – Ҳадеб йиғлайверманг, бўлар иш бўлди! Оққан сувни қайтариб бўлмайдди, оқи-иб кетади. Энди буёғини, нима қилиш кераклигини ўйлайлик. Менимча, Кўрсичқоннинг гапида жон борга ўхшайди. Улар ҳамма тарафга соқчи қўйиб ташлашган. Биласиз, оксичқонлар бунақа ишга уста бўлишади. Шунинг учун Қурбақанинг уйига қўққисдан ҳужум қилиб, ишғол қиламиз, деб ўйлаш ғирт бемаънилик!

– Демак, ҳаммаси тамом бўлибди-да! – деб баттар ҳўнграб юборди Қурбақа. – Бундай дарбадар бўлиб юрганимдан кўра, аскарликка ариза бериб, бу ерларга қайтиб келмайдиган бўлиб кетганим афзал эмасми?

– Бўлди, ҳадеб дийдиё қилаверманг! – деди Бўрсик. – Ахир, маконни қўлга киритишнинг йўли фақат ҳужум эмас-ку! Қолаверса, мен ҳали такли-

фимни айтганим йўқ. Кулоқ солинглар, ҳозир мен сизларга муҳим бир гапни айтаман.

– Худо хайрингизни берсин, айта қолинг! – деб Қурбақа дивандан туриб ўтирди. Дарҳол кўз ёшларини артди. У азал-азалдан «муҳим гап»ни эшитса бас, бирпасда ўзгариб қоларди. Аммо, ўзи «муҳим гап»ни ичида сақлай олмасди: сир сақлайман, деб қасам ичарди-да, сўнг биринчи учратган махлуққа аста шипшитиб кўярди. Йўқса, юрагини ваҳима босиб, кечаси билан кўзига уйку келмасди.

– Қурбақанинг уйи остидан лаҳим ўтган, – деди Бўрсиқ. – Ўша лаҳим соҳилдан бошланади. Ҳозир биз турган жойдан тиккасига макон марказига бориш мумкин.

– Бекорчи гапни қўйинг, – деди Қурбақа ишонқирамай. – Қовоқхонадаги майхўрларнинг гапини гапириб нима қиласиз?! Ўз уйимни мендан ортик ҳеч ким билмайди. Мен сизга айтсам, уйимнинг остидан ҳеч қанақа лаҳим-пахим ўтган эмас!

– Ҳой тирмизак! – деди Бўрсиқ жаҳли чиқиб. – Отангга иштон ечишни ўргатма, деган мақолни эшитганмисиз?.. Ҳа, балли, эшитган экансиз. Биз отангиз билан қалин дўст бўлганмиз. У киши менга ўзининг унча-мунча сирларини айтган. Уйларининг остидан лаҳим ўтганини ҳам отангизнинг ўз оғзидан эшитганман, билдингизми?! Тўғри, ўша лаҳимни отангиз кавлагани йўқ. Юз йил бурун ҳам, икки юз йил бурун ҳам ўша лаҳим бор экан. Отангиз раҳматли ўша лаҳимнинг нураган жойларини таъмирлаб, тузатиб қўйган, холос. Яхши-ёмон кунда бакор келиб қолади, деб ўйлаган бўлса керак. Ажойиб кунларнинг бирида мени

лахимга эргаштириб кириб, кўрсатган. Аммо, «фақат ўғлим билмасин, у ёмон бола эмас-у, бир оз енгилтакроқ, ичида сир сақлашни билмайди», деган эди раҳматли. «Агар вақти-соати етиб, керак бўлиб қолса, ўшанда айтарсиз», деб ваъда беришимни сўраган эди. Мана, ўша ваъдамга вафо қилдим. Энди сирни очадиган фурсат етди!

Ҳамма бирдан Қурбақага қаради: янгилик унга қандай таъсир қилганини кўриш қизиқ бўларди-да! Дастлаб, Қурбақа ўзгармади. Маъюс, сукут сақлаб ўтираверди. Кейин, дали-ғули жонивор эмасми, дарров хушчакчак бўлди-қолди.

– Бўпти, ана, сиз айтгандек, бир оз енгилтакроқ бўлсам бордирман! – деб очикчасига тан олди Қурбақа. – Биласизлар, улфатларим жуда кўп. Шунинг учун биттасидан эшитганимни, адаштирибми, эсимдан чиқарибми, ишқилиб, бошқа бировга айтиб қўйганимни ўзим ҳам билмай қоламан. Нима қилай, ахир?.. Гаплашгим келади-да! Гапга чечанлигим учун ҳам дўстлар тез-тез бизникига тўпланишади. Майли, буларнинг ҳаммаси ўтган замоннинг гаплари. Хўш, Бўрсик, ўша лаҳимнинг қандай фойдаси тегиши мумкин?

– Яқинда ғалати янгиликдан хабар топдим, – деб давом этди Бўрсик. – Тунов куни Қундуз елкасига супургисини ташлаб, гўё иш ахтариб юрган фаррошдек Қурбақанинг дарвозахонасигача борибкелди. Улар иш беришмабди-ю, лекин дарвозанинг нариги тарафидаги гап-сўзларни эшитиб олибди. Тахминан, эртага у ерда латчалар бошлиғининг туғилган куни нишонланар экан. Ҳамма латчалар уруғ-аймоғи билан ошхонага тўпланишармиш. Демак, роса еб-ичишади, кайфу сафо қилишади.

Албатта, зиёфатга улар қурол-яроқ кўтариб келишмайди. Беқурол келадилар.

– Аммо соқчилар жойларидан жилмасалар керак, – деди Каламуш гумонсираб.

– Албатта, соқчиларни назардан қочирмаслик даркор, – деб тасдиқлади Бўрсик. – Латчалар соқчиларга ўзларига ишонгандек қаттиқ ишонишади. Шунинг учун бамайлихотир ўтиришади. Худди ўша пайт бизга лаҳим бакор келади. Биз тўппатўғри ошхона ёнбошидаги омбордан чиқамиз!

– Ҳа-я, ўша идиш-товоқ омборида ғиж-ғиж тахта бор эди. Энди ҳаммаси тушунарли! – деб хитоб қилди Қурбақа.

– Билдирмасдан идишхонага кириб оламиз! – деб қичқирди Кўрсичқон.

– Тўппонча, қилич тақиб оламиз. Қўлимизда тўқмоқ, дубулға бўлади, – деб илова қилди Каламуш.

– Тўсатдан уларга ҳужум қиламиз! – деди Бўрсик тўлқинланиб.

– Дўппослаймиз, пийпалаймиз, яхшилаб адабларини берамиз! – деб Қурбақа ростакамига рақсга туша бошлади.

– Демак, энди бекорга талашиб-тортишиб, жанжаллашиб ўтирмасак ҳам бўлади, – деб сўзини яқунлади Бўрсик. – Вақт алламаҳал бўлди, ётиб ухланглар! Қолган гапларни эртага эрталаб давом эттирамиз.

Ҳозир Қурбақанинг уйқуси келмаётган бўлсада, лекин тортишиб ўтиришни лозим кўрмасдан, эл қатори ўринга кирди. Кун ниҳоятда серташвиш ўтди. Ўзиям итдай чарчади. Қамокхонага тушгандан бери биринчи марта боши ёстикқа, кураги

кўрпачага тегяпти. Ох, бунақа хузур-халоватни деярли унутиб юборган экан-ку! Қурбақа бирпас ширин хаёл суриб ётди-ю, дарров кўзи илинди, донг қотиб ухлаб қолди. У тун бўйи алмойи-алжойи тушлар кўрди: роса қистов бўлиб турган пайтда бирдан йўл йўқолиб қоладими-ей, «ҳозир ютаман» деб сой қувлаб қоладими-ей, дўстлар даврасида ўтириб энди зиёфат ноз-неъматларига кўл чўзган пайтда хонага кир-чир юклаган шатакарава бостириб кирадими-ей... Кейин якка ўзи нотаниш лаҳимда кетаётган бўлади, йўлак эгри-бугри, юриш қийин... Ахийри, ўзини ўз уйида кўрди: атрофида ёр-дўстлари уни табриклашар, шаънига офаринлар айтишарди...

Эргалаб уйкудан кеч уйғонди. У турганда дўстлари аллақачон нонушта қилиб бўлган экан. Кўрсичқон кўринмасди. Афтидан, у бировга айтмасдан қаёққадир ғойиб бўлган эди. Бўрсик эса гўё оқшомги гаплардан беҳабардек бамайлихотир креслода газета ўқиб ўтирарди. Каламуш эса анча-мунча қурол-яроқни кўтариб, хонада ивирсиб юрарди. У қуролларни тўрт тўп қилиб тахлади-да, тинмай пичирлай бошлади.

– Бу қилич Каламушга. Униси Кўрсичқонга. Анависи Қурбақага. Манависи Бўрсикқа. Мана, тўппончалар: бу Каламушга, униси Кўрсичқонга, анависи Қурбақага, манависи Бўрсикқа. – У мана шу тартибда қуролларни тақсимларди.

– Зўр! – деб хитоб қилди Бўрсик газета устидан Каламушга назар ташлаб. – Бирок, шунча қуролга эҳтиёж бормикан? Агар соқчиларни четлаб лаҳимдан борадиган бўлсак, менимча, бизга қилич ҳам, тўппонча ҳам керак бўлмайди. Зиёфат-

хонанинг тўрт томонидан тўрталамиз тўқмоқ билан ташланиб қоламиз. Қарабсизки, беш дақиқада масала ҳал бўлади-қолади. Оқсичқону латчаларга қирон келтирамиз. Аслида, бу ишни битта ўзим ҳам бемалол уддасидан чиқаман. Аммо, сизлар ҳам би-ир маза қилинглари-чи!

– Барибир эҳтиёт чорасини кўриб қўйсақ зарар қилмайди, – деди тўппонча қувурини енги билан артиб, худди нишонни тўғрилайдигандек ҳолатга кирган Каламуш.

Бирпасда нонуштасини тугатган Қурбақа йўғон таёқни қўлига олди-да:

– Бировнинг уйини эгаллаб олиш қанақа бўлишини кўрсатиб қўяман! – деб гўё душманга ҳамла қилди. – Мен уларга ўқитиб қўяман!

– Қурбақа, инглиз тилига иснод келтирманганда! Бизда «ўқитиб қўяман!» дейилмайди, балки «ўргатиб қўяман» дейилади, – дея танбеҳ берди Каламуш.

– Намунча Қурбақага кун бермай қўйдингиз? – деб норозилик билдирди Бўрсиқ. – У жуда тўғри гапиряпти! Ё бошқа тилда гапиряптими? Ҳамма сўзлари инглизча бўлгандан кейин инглиз тили шу бўлади-да! Тўғрими?

– Узр, – деди Каламуш попуғи пасайиб. – Мен унга «ўқитиб» қўймоқчи эмасдим, фақат «ўргатиб» қўймоқчи бўлдим, холос.

– Ахир, биз уларга «ўргатиб» ўтирмақчи эмасмиз-ку! – деб баттар қайсарлик қилди Бўрсиқ. – Айнан уларни «ўқитиб», эс-хушларини жойига келтириб қўймоқчимиз!

– Мен бир нарса дедимми? – деди ковоғини осилтириб Каламуш. У астагина бир бурчакка

борди-да: – Ўқитибми, ўргатибми? Ўргатибми, ўқитибми? – деб тинимсиз такрорлайверди.

Ахийри, Бўрсикнинг тоқати тоқ бўлди, шекилли:

– Бас қиласизми-йўқми?! – деб ўшқирди у.

Худди шу пайт хонага Кўрсичқон кириб келди. У ниҳоятда мамнун кўринарди.

– Роса бопладим! – деди у остона ҳатлаб ичкарига кирган заҳоти. – Оқсичқонлар шунақаям талвасага тушиб қолишдики!

– Ишқилиб, ўзингизга зиён етмадими? – деб хавотирланиб сўради Каламуш.

– Менга жин ҳам ургани йўқ! – деди Кўричқон мақтангиси келиб. – Эрталаб Қурбақанинг нонуштаси совиб қолмадимикан, деб ошхонага хабар олгани кирдим-у, ўша жойда миямга ажойиб бир фикр келиб қолди. Мундоқ қарасам, ўчоқ бошидаги илгакда Қурбақа кийиб келган кирчи хотиннинг уст-бошлари турган экан. Бирдан шумлигим тутди: шартта кийдим-у, тўппа-тўғри Қурбақанинг уйига жўнадим. Борсам, соқчилар жой-жойида туришибди, кўлларида милтиқ. Биттаси: «Тўхта, кимсан?» деб сўради. «Ассалому алайкум, оғалар!» дедим эгилиб-букилиб. «Бугун шошилинч ювиладиган кир-пирларинг борми?» Улар бир-бирлари билан кўз уриштириб олишди-да, сўнг: «Соқчи постда турганда сенга иштонини ечиб берсинми?! Қани, жўна бу ердан!» деб ўшқирдилар. Мен эса, астагина: «Бошқа пайт келсам... иштонингизни ечиб берасизми?» деб сўрадим. Боплабманми-а, Қурбақа?!

– Шуям гап бўлдими, бемаза-ку! – деб баланд келди Қурбақа. Чунки Кўрсичқоннинг топқирлигига у ҳасад қилаётган эди.

– Оқсичқонларнинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди! – деб ҳикоясини давом эттирди Кўрсичқон. – Бирпасда соқчибоши югуриб келди. «Ҳой, опа, эсингиз борлигида жўнаб қолинг. Акс ҳолда, иштоннинг ичида нима борлигини ҳозир сизга кўрсатиб қўяман!» дағдаға қилди у. Мен бўлсам, пинак бузмай: «Кўрсатадиганинг бўлса, кўрсатасанда, ҳезалак!» дедим.

– Э-э, Кўрсичқонжон, нега ундай қиласиз? – деб бош чайқади Каламуш.

Бўрсиқ кўлидаги газетани аста ёнига қўйди.

– Мундоқ назар солсам, баччағарларнинг кулоқлари динг бўлиб кетди. Бир-бирларига имо-ишора қилишяпти, – деб ҳаяжон билан гапини давом эттирди Кўрсичқон. – Шунда соқчибоши: «Э-э, алвастининг гапига қулоқ солманглар! Кўрмаяпсизларми, шаллақи экан-ку!» деди. «Биласизларми, сизларнинг кунларинг битиб қолган, ҳа! Буни аниқ биламан!» дедим. Улар хийла сергак тортишди. «Билгиларинг келаётган бўлса, айтаман, менинг қизим жаноб Бўрсиқнинг кирини ювади. Ишонмайсизларми? Бўпти, бугун тунда минг-минглаб тиш-тирноғигача қуролланган бўрсиқлар отхона тарафдан устиларингга қоплондек ташланади. Ана ўшанда ишонасизлар! Дарёдан эса олтига қайикда каламушлар денгизчилар десантини ташлайдилар: улар ҳам тиш-тирноғигача қуролланган. Улар ҳозир «Ё ўламиз, ё ўлдирамиз!» дейишиб доҳийларига қасамёд қилишяпти... Сизларни битта қўймай қириб ташлашади, асир олмайдилар. Қалай? Вақт борида қиличларингни қинига жойлаб, жуфтакни ростланглар! Йўқса, сизлар ҳам Московдан қувилган Наполеоннинг ҳолига тушасизлар! Агар

Ёввойи чакалакзорга қочиб борсаларинг, қолган-кутганларингни ўзларинг бокиб, семиртириб кўйган махлуқлар қиличидан ўтказди. Ватерлоо сабоқлари эсларингдан чиқмасин-а?!» Мен шундай дедим-да, дарҳол этагимни кўтариб, жуфтакни ростладим. Битта камарга кириб олиб, уёқда нима бўлаётганини кузатдим. Оқсичқонлар шунақаям саросимага тушдиларки, гала-гала бўлишиб гоҳ у томонга югуришади, гоҳ бу томон! Соқчибоши бўлса, дам ундай қилинглар, деб буйруқ беради, дам бундай қилинглар, деб. Бирпасда оқсичқонлар тўдалашиб митингга тўпланишди: «Лаънати латчалар қачонгача бизни аҳмоқ қилишади? Улар айш-ишрат қилишни билишади, холос. Бизни асло ўйлашмайди. Биз бўлсак қонхўр бўрсикларга ем бўлишимизни кутиб, қаққайиб тураверамизми? Мустақил иш кўриш фурсати етмадимикан?...» деган баҳс-мунозараларни ўз қулоғим билан эшитдим.

– Эҳ, каллаварам экансиз, Кўрсичқон! – деб хитоб қилди Қурбақа. – Ҳамма ёқни ағдар-тўнтар қилиб юборибсиз-ку! Энди ўша ялангоёқлар инқилоб қилиб юборишса нима бўлади?

– Кўрсичқон, анча-мунча қорни катта махлуқларга нисбатан сиз хийла ақлироқ экансиз, – деди Бўрсик босиқлик билан. – Зўр тадбир ўйлабсиз! Яшанг! Бунинг самарасини ҳали ўз кўзимиз билан кўрамиз.

Ичини кемираётган ҳасаддан Қурбақа ўзини кўярга жой тополмасди. Кўрсичқон қандай каромат кўрсатганига сира ақли бовар қилмасди боёқишнинг. У Бўрсикнинг ҳамд-саноларига чидамасдан эндигина ғавғо кўтармоқчи бўлиб турган ҳам эдики, овқат тайёр бўлганини эълон қилдилар.

Улар давра куриб ўтиришди-да, тўйиб овқатландилар. Овқатдан сўнг Бўрсик креслога жойлашди ва:

– Дўстларим, бизни буюк ишлар кутяпти! Шунинг учун озгина мизғиб олмасам бўлмайди, – деб узр сўради-да, юзига рўмолчасини ёпиб, бирпасдан кейин ростакамига хуррак ота бошлади.

Жонсарак Каламуш ўзини қаерга қўйишини билмасди: жуда ҳаяжонланар, тинмасдан бўлажак курашга ҳозирлик кўрар, курол-яроғ уюмидан нари кетмасди.

– Бу камар Каламушга, униси Кўрсичқонга, анависи Қурбақага, манависи Бўрсикқа... – деб дуч келган нарсани жангчиларга тақсимларди.

У чарчоқ нималигини билмасдан ивирсиб юрар, жаврашдан толмасди.

Шу боис Кўрсичқон Қурбақанинг қўлтиғидан олди-да, уни ташқарига бошлаб чикди ва тоза ҳавода тебранма ўриндиққа ёнма-ён ўтирдилар.

– Эшитишимга қараганда, кўрган-кечирганларингизни китобот қилиб, Москвада нашр эттирмакчи эмишсиз. Инглиз тилида чоп этадиларми ё ўрис тилида? – деб қизиқсиниб сўради Кўрсичқон.

– Аввал инглиз тилида босиб чиқаришади. Кейин ўрис тилига таржима қиладилар. Каминанага халқаро мукофот берилгач, китобимни барча халқларнинг тилларига ўтиришга мажбур бўладилар. Кейин мен ўша битта китобимга бериладиган қалам ҳақиға бир умр ишламасдан яшашим мумкин! – деб мақтанди Қурбақа.

– Қандай яхши! Демак, бундан кейин сиз машхур ёзувчи бўлиб кетар экансиз-да!

– Албатта, – деди Қурбақа камтарлик билан бо-
шини қуйи эгиб.

– Илтимос, кўрган-кечирганларингизни мен-
га ҳам гапириб берсангиз! – деб илтимос қилди
Кўрсичқон.

– Бажонидил! – деб рози бўлди Қурбақа.

Қурбақанинг бирдан илҳоми жўшиб, кўрган-
кечирганларига уйдирма-ёлғонларни мўл-кўл ара-
лаштириб ҳикоя қила бошлади. Лекин, ҳақиқатга
хиёнат қилмаслик учун бир нарсани эътироф этмоқ
лозимки, Қурбақа қанчалик лоф урмасин, қанчалик
ёлғон аралаштирмасин, барибир унинг ҳикояси
тингловчида жуда катта қизиқиш уйғотади. Худ-
ди «бўлган воқеа»дек ёрқин таассурот қолдиради.
Хўш, бу жиҳатдан қаралса, Қурбақада чинакам
ёзувчилик истеъдоди борлигига ким шубҳа бил-
диради? Ҳеч ким, албатта. Шунинг учун, азиз
ўқувчилар, мабодо китоб дўконлари пештахтала-
рида Қурбақанинг «Кўрган-кечирганларим» ном-
ли ёстикдек китобига кўзингиз тушса, неча пул
бўлишидан қатъи назар, харид қилинг! Асло пу-
лингизга қуймайсиз! Маза қилиб ўқийсиз, кула-
кула ўласиз ёки ичагингиз туюлиб, касалхонага
тушасиз! Ишонмайсизми? Ишонмасангиз, аввало,
«Кўрган-кечирганларим»ни топиб ўқинг!

Х II б о б

ДАРБАДАРНИНГ ҚАЙТИШИ

ёхуд улуг ватан муҳорабаси

Қоронғи туша бошлагач, Каламуш ҳаяжон
ичра дўстларини меҳмонхонага таклиф этди. Ҳар
бир махлукни алоҳида тўп қилиб қўйилган қурол-

аслаҳа ёнига тик турғазиб кўйди ва ҳаммадан ўз қурол-яроғини тақиб олишни сўради. У ҳар бир жангчининг қуроли тўғри тақилган-тақилмаганини эринмасдан текшириб кўрар, керакли йўл-йўриқлар берарди. Шундай қилиб, белларга чарм қайиш тақилди, чап томонга қиличлар осилди, ўнг томонга эса тўппончалар қистирилди. Полициячилар тўқмоғи, бир нечта кўл-кишан, дока, бинт, ёпишқоқ сурп, сувдон ва бутербродлар олинди.

Тайёргарлик қизғин борар экан, Бўрсиқ гап қистирди:

– Каламушжон, майли, ҳаммаси сиз айтгандек бўла қолсин! Биз рози, биз кўндик. Лекин, менга қолса, кўлимдаги тўқмоқни ўзи етарли эди.

– Хўп денг, бир сафар менинг айтганимни ҳам қилинг! – деб ялинди Каламуш. – Ахир, керакли тошнинг оғири йўқ, дейдилар-ку!

Ҳозирлик кўриб бўлингач, Бўрсиқ бир кўлига чироқни, иккинчи кўлига тўқмоқни ушлади-да, баралла товушда:

– Қани, ватан учун олға, жаноблар! – деди. – Менинг ортимдан Кўрсичқон юради. Мен ундан бениҳоя миннатдорман! Кейин Каламуш, ундан кейинда Қурбақа юрсинлар! Қани, кетдик! Менга қаранг, Бақабек, йўлда «вақиллаш» қатъиян ман этилади! Акс ҳолда, шу ерда қолганингиз маъқул. Агар буйруқни бажармасангиз, уруш даври қонунига кўра, ҳарбий дала судининг қарори билан тўхтовсиз отиб ташланасиз!

Капалаги учиб кетган Қурбақа шоша-пиша Бўрсиқ тайин қилган жойига бориб турди. Жанговар гуруҳ кўзғалди. Бўрсиқ уларни дарё соҳилига бошлаб кетди. Соҳилга етиб борилгач, нишабликка сак-

раб тушдилар ва сув сатҳидан озгина баландроқда бўлган кавакка рўпара бўлдилар. Биринчи бўлиб Бўрсик кавакка кирди. Кўрсичқон билан Каламуш ҳам командирдан ўртак олишиб, ҳеч иккиланмай кавакка кириб кетишди. Навбат Қурбақага етганда ишнинг пачаваси чиқди: у пастга энаётиб сирғалиб кетди-ю, «шалоп» этиб сувга ағнаб тушди. Бақирик товушини эшитган дўстлари дарҳол орқаларига қайтишиб, Қурбақани сувдан тортиб чиқаришди. Яхшилаб силкитишиб-силкитишиб куритишди. Сўнг, унга тасалли беришиб, тикка турғазиб кўйишди. Бўрсикнинг эса ғазаби кўзиб кетди.

– Агар яна бир марта хунар кўрсатадиган бўлсангиз... – деб тўппонча дастасини маҳкам қисиб қўйди Бўрсик. – Тушундингизми?

– Тушундим, – деди Қурбақа бошини эгиб.

– Хўш, нимани тушундингиз? – деб баттар жазаваси тутиб сўради Бўрсик.

– Отиб ташлайсиз...

– Мана бу бошқа гап! – деди сал чиройи очилиб Бўрсик. – Тушинадиган махлуқнинг садағаси кетсанг арзийди-да!

Ана шу машмашадан сўнг гуруҳ лаҳимга кирди. Энди душманга қўққис зарба бериш операцияси чинакамига бошланган эди.

Лаҳимнинг ичи хийла совуқ, зим-зиё қоронғи, зах эди. Унинг устига, ниҳоятда тор бўлиб, тик туриб юришнинг иложи ҳам йўқ экан. Аъзойи бадани хўл бўлгани учунми ёки яқин орада омонсиз жанг бўлишидан қўрқаётгани учунми Қурбақа дағ-дағ титрай бошлади. Чироқ анча илгарилаб кетган, ғира-ширада беихтиёр тобора ортда қолаётган эди. Бир пайт Каламушнинг огоҳлантиргани эшитилди:

– Тез-тез қимирланг, Қурбақа! Орқада қолиб кетманг! – деди у.

«Қоронғида жудаям орқада қолиб кетдим, шекилли. Тағин, Бўрсик анави гапини амалга ошириб қолмасин», деб ўйлаган ва бундан юраги ёрилаёзган Қурбақа бирдан қадамини тезлатди. Тезлатганда ҳам шу қадар тезлатибдики, катта тезликда бориб, «гурс» этиб олдинда кетаётган Каламушга урилди! Мувозанатни йўқотиб қўйган Каламуш «гурс» этиб олдида кетаётган Кўрсичқоннинг устига қулади! Каламушнинг оғирлигини кўтара олмаган Кўрсичқон бечора бўлса, олдинда кетаётган Бўрсикнинг устига қулабди! Бирпасда ҳамма айқаш-уйқаш бўлиб кетди. Дастлаб, Бўрсик орқа тарафдан ракиб зарба берган бўлса керак, деб ўйлади: тор жойда тўкмоқ ёки қиличдан фойдаланиш имконияти бўлмагани учун дарҳол тўппончасига ёпишди; сал бўлмаса, Қурбақанинг биқинидан дарча очиб қўяй деди. Кейин аслида нима бўлганини англади-ю:

– Энди бу палакат «вақ-вақижон»дан қутулмасак бўлмайди! – деб ўшқирди.

Ҳаётдан тамоман умидини узиб қўйган Қурбақа ҳиқ-ҳиқ йиғлай бошлади.

– Бўрсикжон, майли, агар Қурбақа яна бир марта ҳарбий интизомни бузса, майли, бизларни ҳам деворга тираб туриб отиб ташлай қолинг! Биз ўз ҳаётимизни кафилликка берамиз, Қурбақанинг бир қошиқ қонидан кечинг! – дейишди Кўричқон билан Каламуш бирваракайига.

– Бўпти, лекин мендан ўпкаламайсизлар! – деди Бўрсик жиддий.

Кейин яна жанговар юриш давом эттирилди. Энди сафнинг охирида Қурбақанинг елкаси-

дан маҳкам қучиб олган Каламуш келарди. Улар оёқларини судраб босишарди, йўлни пайпаслаб кўришар, бот-бот тўхтаб атрофга диққат билан кулоқ солишар, қўлларини тўппонча тепкисидан асло узмай борардилар. Бир жойга етганларида Бўрсик яна тўхтади.

– Етиб келдик, шекилли. Ҳозир биз уйнинг тагида турган бўлсак керак, – деди у.

Бўғиқ товушлар элас-элас кулоққа чалина бошлади. Бундай товуш тепадан, бошлари устидан келарди. Ана, мавҳум қичқирик янгради! Сўнг полга депсиниб урилаётган оёқ товушлари эшитилди. Кейин столни муштлаётгандек бир овоз келди.

Бундан Қурбақа чинакам даҳшатга тушди.

Бўрсик шунчаки хўрсинди-да:

– Занғар латчалар-эй, итдай яйрашяпти-ку! – деди.

Лахим аста юқорига ўрлади: энди орқа оёқларга зўр беришга тўғри келарди. Жанговар гуруҳ босиқлик билан олға силжирди. Тепадан яна товуш эшитилди. Бу гал «ур-ра, ур-ра!» деган қичқириклар аниқ-равшан кулоққа чалинди. Кейин «дупур-дупур» этган товушлар ҳаммаёқни босиб кетди. Столлар тинимсиз муштланар, идиш-товоқлар биринкетин синиб турарди.

– Роса етилиб қолишибди-ку, текинхўрлар! Лекин, хурсандчилик қилишни билишар экан! – деди Бўрсик. – Олға, жаноблар!

Қадамлар илдамлашиб, ҳаш-паш дегунча, идиш-хонага чиқиладиган туйнук остига етиб борилди.

Ошхона шу қадар тўс-тўполон эдики, биров сезиб қолади, деб ҳадиксираб ўтиришга ҳожат йўқ эди.

– Қани, азаматлар, ҳаммамиз бирданига «ҳа» дейлик! – деб буюрди Бўрсик.

Тўрталаси бирданига елкаси билан туйнук қопқоғини кўтариб ташлашди. Кейин бир-бирларининг кўлларидан тортишиб, идишхонага чиқиб олдилар. Энди улар билан ашаддий душманлар ўртасида фақат битта эшик бор эди, холос. Душман эса беармон кайф-сафо қиларди.

Ошхонадаги шовқин-сурон қулоқни қоматга келтирарди. Бир пайт шовқин негадир пасайди. Йўғон товушли битта махлук нутқ ирод этмоққа тушди.

– Хуллас, ҳурматли жамоа, қимматли вақтингизни олиб ўтирмайман (қарсақлар). Бироқ ўтирмай туриб (шодон қийқирик) сахий хўжайинимиз бўлмиш Қурбақа жаноблари шаънига бир оғиз илиқ гап айтишга ижозат бергайсизлар! Ҳаммамиз ул олийжаноб ҳазратни (қаттиқ кулги) ўта сипо, кўли очик жонивор эканини жуда яхши биламиз! (Шодон хитоблар).

– Ўша аблахни ўзимга кўйиб берасизлар! Ўзим бир адабини бериб қўяман! – деди Қурбақа ғижиниб.

– Ўзингизни босинг! Ҳарбий интизом эсингиздан чиқмасин! – деб огоҳлантирди Бўрсик. Бир оз сукут сақлади-да, кўшиб кўйди: – Ҳамма тайёрлансин! Ҳозир бошлаймиз! Дикқат!

Ошхонадан нотаниш товуш эшитилди:

– Битта кўшиқ айтиб беришимга рухсат бергайсизлар! Бу кўшиқни Қурбақага атаб махсус ижод қилганман! – Давомли қарсақлар янгради.

Шундан сўнг товушининг йўғонлигига ва ўзини ниҳоятда беодоб тутаётганига караганда, латчаларнинг бошлиғи бўлган махлук кўшиқ айта бошлади:

*Қурбақа томоша истаб,
Шодмон кўчага чиқмиш...*

Бўрсик қаддини ростлади, тўқмоқни боши узра
баланд кўтарди ва дўстларига юзланиб:

– Олға, олға, олға! – деб қичқирди-ю, эшикка
ўзини урди.

Эшик ланг очилган заҳоти ошхонада қиёмат
кўпди!

Мисли кўрилмаган тўс-тўполон, қий-чув бош-
ланиб кетди.

Талвасага тушиб қолган латчалар ўзларини
тўғри келган тарафга урардилар: столларнинг ости-
га кириб кетишар, деразадан пастга сакрардилар.
Юраги ёрилаёзган сассиқ кузанлар эса ўчоққа,
мўрига биқиниб олишган эди. Стол-стуллар остин-
устун тўнтарилар, шиша ва чинни идишлар чил-
чил синарди... Хуллас, тўрт баходир бирваракайи-
га бостириб кирган пайтда ошхонада ана шундай
ваҳима ҳукм сурарди. Ҳайбатли Бўрсикнинг чак-
ка соқоллари, мўйлови хурпайиб қолган бўлиб,
у кулочкашлаб тўқмоқ туширар, тўқмоқ хавода
чийиллаб товуш чиқарарди. Кўрсичқон терлайве-
риб қорайиб кетган, у ҳам қовоғини осилтирганча
тўқмоғини ишга соларди, лекин жанговар хитобини
оғзидан туширмасди: «Бўш келма, Кўрсичқон, Бўш
келма, Кўрсичқон! Қадимий курол-аслаҳа намуна-
ларини белига тақиб олиб, тирик тарихий музейга
айланиб қолган Каламуш бўлса, дадил-дадил қилич
уриб, жангда алоҳида ўрناق кўрсатарди. Иззат-наф-
си топталган, шу пайтгача аламини ичига ютиб юр-
ган Қурбақа ҳозир аслига нисбатан икки баробар
катталашиб, ваҳшатли товуш чиқариб курилларди.

– Шунақами хали? Қурбақа кўчада юрсинми энди? Мана, кўчада юрса! Мана, кўчада юрса! – деб тўқмоқларди у. Тўс-тўполон оломонни ёриб ўтиб, Қурбақа тўппа-тўғри нотик Бошлиқнинг устига борарди.

Улар тўрт нафар эди, холос. Саросимага тушиб қолган латчалар кўзига эса рақиб аскарлари оламжаҳон бўлиб кўринарди: кўкиш, кўнғир, сап-сарик, қора-кура ботирлар орқа-олдига қарамасдан уртўқмоқ қилишарди гўё. Бечора латчаларнинг юраги ёрилиб, чинқирганча тум-тарақай қочишарди. Эшик-тешикка, ўчоқ-мўрига ўзларини уришар, ишқилиб, ажал тўқмоғидан омон қолсалар ҳисоб эди.

Жанг узоққа чўзилмади. Тўрт баҳодир ошхонани гир айланишиб, дуч келган латчанинг бошига тўқмоқ билан зарба бердилар: беш дақиқа мобайнида ошхона душмандан озод қилинди. Синган дераза ойналаридан майсазорда дод-фарёд кўтариб қочиб бораётган латчаларнинг товушлари қулоққа чалинарди. Ошхонада ўндан ортиқ чалажон ярадорлар узала тушиб ётишарди. Кўрсичқон уларнинг қўлларига шошилинич равишда кишан соларди. Бўрсик тўқмоғига суяниб нафасини ростлаб, пешонасидан оқаётган терларини қўли билан сидириб-сидириб кўярди.

– Кўрсичқон, асл жангчи экансиз! Мен сизга тан бердим! – деди Бўрсик. – Ташқарини бир қаранг-чи, анави соқчиларингиз нима қилишаётган экан? Назаримда, улардан осон қутулмасак керак.

Кўрсичқон деразадан сакраб, ташқарига чиқиб кетди. Бўрсик икки аскарига тинчроқ юмуш буюрди:

– Стол-стулларни тўғрилаб кўйинглар! Пичоқ, қошиқ, санчқиларни йиғиштиринглар! Идиш-то-

воқлар жой-жойига қўйилсин! Иложи бўлса, кечки тамадди учун қолган-қутган озиқ-овқатлар излаб топилсин!.. Ростини айтсам, қоринлар ҳам очқаб кетди! – деди у қорнини силаб. – Қурбақа, чакқон-чакқон қимирланг! Мана, уйингизни озод қилдик. Энди сиз бизни меҳмон қиласиз!

Қурбақа фақат бир нарсадан ўқинарди, наҳотки, Бўрсиқ уни мактаб қўймаса? Нима, Кўрсичқондан кам жойи борми? Унга ҳам «асл жангчи экансиз!» деб қўйса, мактов ёрлиқлари камайиб қоладими? Ахир, Қурбақа ҳам ўзига хос равишда жасорат намунасини кўрсатди: нотик Бошлиқни тўқмоқ билан уриб, столнинг нариги тарафига учириб юборди-ку! Бундан ортиқ яна нима қилиш мумкин?.. Майли, бу кунлар ҳам ўтар-кетар. Ишқилиб, номардларга куни қолмаса бас!.. У Каламушга қўшилиб, буйруқни бажаришга киришди. Бирпасдан кейин улар жўжа гўшти, дўлта, аччиқ-чучук топиб келдилар. Ошхона бурчагида хушбўй фаранги булочкалари, мой, пишлоқ бор экан. Ҳаммасини дастурхон устига қўйдилар ва эндигина овқатланишга ўтиришган ҳам эдики, ойнаванд эшик остонасида бирталай қурол-аслаҳани кўтариб олган Кўрсичқон кўринди.

– Буйруғингиз адо этилди, жаноб қўмондон! – деб ахборот берди Кўрсичқон. – Борсам, чала мурдалар қилич кўтариб туришибди! Лекин, оксичқонларнинг асосий қисми ошхонада дод-фарёд бошланиши биланоқ қурол-яроқларини ташлашиб, хайр-маъзурни насия қилишиб жуфтакни рослаб қолишган экан! Юракларига олдиндан ғулғула солиб қўйгандим-да! Бояги юрагида ўти борлари ҳам латчаларнинг тўдалашиб, қочиб келишаётганини кўрибди-ю, «Булар сотилганлар,

хоинлар!» деган қарорга келишибди. Натижада ўртада қонли тўқнашув рўй берибди. Бечора латчалар бир илож қилиб, Қурбақанинг уйини ташлаб қочмоқчи бўлармиш, улар эса ўтказгани қўймасмиш. Ур-йиқит, «мушт кетди-гўшт кетди» авж олибди. Бир-бирига чирмашиб, роса юмдалашибди, юмалашибди. Кўпчилиги дарёга ғарқ бўлибди. Охири, ҳаммаси қочиб кетибди. Мана, мен қурол-яроқларни кўтариб келавердим. Энди, Қурбақанинг макони бизнинг ихтиёримизга ўтди!

– Дунёда қанча мақтов бўлса, ҳаммасига муносиб жангчи экансиз, Кўрсичқон! – деб хитоб қилди Бўрсик лунжларини тўлдириб овқат чайнар экан. – Энди дўстим, яна бир илтимосим бор. Кейин бемалол овқатланасиз. Кетма-кет топшириқ бераётганим учун узр, албатта. Лекин бу галги топшириқни сиздан бошқа махлуқ бажара олмайди. Ҳатто Калламушга ҳам ишониб бўлмайди. Чунки у шоир. Шоир бўлмаганида унга ишонса бўларди. Сизнинг йўриғингиз бутунлай бошқача. Хуллас, анави полда сулайиб ётган аблахларни юқорига олиб чиқиш керак: ўзингиз тепасида туринг, улар ётоқхоналарни тозалашиб, тартибга келтиришсин. Чанглари артишсин, каравотларнинг ости ҳам қолмасин! Тоза чойшабларни ёзишиб, ястик-жилдларни алмаштиришсин, кўрпанинг бир учини қайириб қўйишни ҳам унутишмасин. Ҳар бир хонага бир тоғора иссиқ сув, топ-тоза сочиқ, совун киритиб қўйишсин! Ана ундан кейин, таъбингиз кўтарса, ҳаммасининг кети-га бир-бир тепинг! Қорасини ўчирсинлар, ярамаслар! Ўзингиз буёққа қайтинг, мана, овқатларингиз мунтазир бўлиб турибди! – деб дастурхонга ишора қилди. – Сиздан бағоят миннатдорман, Кўрсичқон!

Фармонбардор Кўрсичқон тўқмоқни кўлига олди-да, асирларни сафга тизди. Сўнг:

– Қўзғол! – деб буйруқ берди.

Гуруҳ тапир-тупур қилганча юкорига кўтарила бошлади.

Орадан анча-мунча вақт ўтгач, Кўрсичқон ошхонага қайтиб тушди ва:

– Ҳамма хоналар тозаланди! Буйруғингизнинг хар бир банди алоҳида эҳтиром билан адо этилди, жаноб кўмондон! – деб ахборот берди қаққайиб тургани кўйи. – Аммо, уларнинг кетларига тепишга ор қилдим. Чунки шундоқ ҳам тавбасига таяниб қолишибди, – деб илова қилди. – Қолаверса, амр-фармонларни сидқидилдан бажардилар, тавба-тазарру қилдилар: «Қилган ишимиздан пушаймондамиз! Ҳаммасига ўша нотик Бошлиқ билан оқсичқонлар айбдор. Улар бизни йўлдан уришди. Лекин ўзимизнинг гуноҳимиз – бўйнимизда!» дейишди, газандалар! Агар биз энди уларга бирор юмуш буюрсак, дархол бажарадилар. Шунга ваъда беришди. Ҳаммасини кўлига биттадан булочка бериб, орқа эшикдан чиқариб юбордим.

Кўрсичқон дастурхонга яқин ўтирди. У яхна тилни яхши кўрарди. Иштаҳа билан суюмли таомини тушира бошлади. Ниҳоятда ҳасади жунбишга келиб турган бўлса-да, аммо Қурбақа ўзини бинойидек тутди.

– Азизим Кўрсичқон, барча хизматларингиз учун чин кўнгилдан ташаккур айтаман! – деди Қурбақа тўлқинланиб. – Айниқса, эрталаб оқсичқонлар кўнглига ғулғула солиб, жуда тўғри иш қилган эдингиз! Баракалла!

Қурбақанинг гаплари Бўрсикни ҳаяжонлантириб юборди.

– Мана бу бошқа гап! Мана буни... тушунган ва тушунадиган махлуқнинг гапи деса бўлади! – деди Бўрсик жиддий оҳангда.

Шундай қилиб, кечки овқат хурсандчилик билан ниҳоясига етди. Беқиёс жасорат намуналари, ҳарбий синоат устунлиги туфайли Қурбақанинг ота-мерос макони душмандан озод қилинди. Дўстлар узун-қиска бўлишиб ётоқхоналарга тарқалишди.

Одатдагидек, Қурбақа эрталаб кечроқ уйғонди. Меҳмонлар аллақачон нонушта қилиб бўлгандилар. Дастурхонда тухум пўчоқлари, суви қочган нон бурдалари, илиқроқ қаҳва қолган эди, холос. Бошқа емиш кўринмасди. Агар хонадонда дўстлари меҳмон эканини ҳисобга олинмаса, шу тобда Қурбақа яна руҳан тушкунликка тушиб қоларди. Ошхона деразасидан ҳовлидаги майсазор устида ўтирган Каламуш билан Кўрсичқон кўриниб турарди. Улар бир-бирларига латифа айтиб беришарди, шекилли. Чунки бирдан иккови ҳам хахолаб юборишарди. Тинмай оёқларини силкитишарди. Қурбақа аста ошхонага кириб бориши билан креслода газета ўкиб ўтирган Бўрсик бошини кўтарди. Унга қараб бош силкитиб қўйди. Бўрсикнинг феъл-атворини яхши билиб олган Қурбақа чурқ этиб оғиз очмади. У индамай дастурхон бошига ўтирди-ю, қолган-қутган емишларни кавшай бошлади ва нонушта қилгандай бўлди. Вақти-соати келганда булар билан, албатта, ҳисоб-китоб қилишни кўнглининг бир четига тугиб қўйди. У дастурхон бошидан энди турмоқчи бўлган пайт Бўрсик томдан тараша тушгандек:

– Узр, Курбақа! – деди. – Мени маъзур кўрсинлар, лекин бошқа илож йўқ. Эрталаб сизга оғир битта топшириқни ҳозирлаб ўтирибман. Биз Буюк ғалабамизни муносиб нишонламасак уят бўлади. Катта зиёфат қиламиз. Халқимиз ҳам шундай фикрда экан. Қолаверса, қоидаши шунақа.

– Жуда улуғ фикр, зўр иш бўлибди! – деб ялтоқланди Курбақа ўйлаб-негиб ўтирмасдан. – Сизлар нима десаларинг, мен розиман. Аммо, каллаи саҳарда шу иш шартмикан? Ҳали-бери сўфиникига ҳам сув тегмаган бўлса керак! Яна қайдам...

– Сўфини ўз ҳолига қўйинг! Сиз аввал ўзингизни ўйласангиз-чи. Хўш, сизникига қачон сув тегди? Қирқ йилда бир мартами? Ўшандаям тасодифан сой-пойга учиб тушсангиз сув тегиб қолади. Сўфиникига эса ҳар куни азонда сув тегди! Шунинг учун бундан кейин бирор гапни гапиришдан олдин мундоқ ўйлаб кўринг, ўйлашни ўрганинг! Акс ҳолда, мен ҳали уруш ҳолатини ҳам, фавкулодда ҳарбий ҳолатни ҳам бекор қилганим йўқ! Тушундингизми?! – деди Бўрсик жаҳли чиқиб.

– Тушундим, – деди Курбақа кўзлари ёшланиб.

– Нимани тушундингиз?! – деди Бўрсик негадир баттар тутоқиб.

– Отиб ташламоқчисиз, – деди Курбақа ҳик-ҳик этиб. – Шуни тушундим.

– Ҳа, баракалла! Тушунган махлуқнинг садақаси кетсанг арзийди-да! – деб алқаб қўйди Бўрсик. – Тушунган бўлсангиз, гап бундай: зиёфат кечқурун бўлади. Аммо, таклифномаларни ҳозир тарқатиш лозим. Мана шу ишни сизга ишониб топширмоқчиман. Ўйлайманки, ишончимни оқласангиз керак.

– Албатта, оқлайман ишончингизни, – деди Қурбақа кўзларини укалаб.

– Раҳмат!.. Энди анави столга ўмганингизни бериб ўтиринг! Қоғоз-қалам олинг ва қошига ҳаворанг сиёҳда «Қурбақанинг макони!» деган иборани босма ҳарфларда ёзинг! Сўнгра ҳамма дўстларимизни биттама-битта оқшомги зиёфатга таклиф этинг, ҳеч ким эсингиздан чиқмасин! Таклифнома матнини Каламушга бир кўрсатиб олинг; ҳар ҳолда Каламушнинг шоирлиги бор, сўзларнинг луғавий маъносини оз-моз тушунади. Агар тезроқ ҳаракат қилсангиз, таклифномаларни тушгача жўнатиб юборамиз. Мен эсам ҳозир зиёфатнинг таомномасини ёзиб бераман. Ҳеч ким бекор ўтирмайди.

– Шундай ажойиб кунда Кўрсичқонга ўхшаб уйда ўтираманми? – деди Қурбақа норози бўлиб. – Ўйлаб гапиряпсизми ўзи? Таклифнома ёзиш пакана мирзоларнинг иши-ку! Нима, мен сизга энди мунший бўлиб қолдимми?! Ундан кўра, ҳовли-жойимни мундоқ айланиб юрсам, хизматкорларимга иш-пиш буюрсам яхши эмасми? Бу уйда мен хўжайинманми ёки оқсочманми?! Ҳой, қўмондон, сизда инсоф борми ўзи?! – деб хитоб қилди Қурбақа. Сўнг бирдан қўллари билан юзини чангаллади-ю, ўкраб йиғлаб юборди. – Туф, тилимга куйдирги чиқсин! Илтимос, мен нонкўрнинг бир қошиқ қонидан кечинг! Мен... мен... битта ойимчани севиб қолганман. У ўша қамоқхонада назоратчининг қизи эди... Шунинг учун эс-хушим жойида эмас. Оғзимга келган гапни қайтармайдиган бўлиб қолдим. Агар ўзингиз бош-қош бўлиб, мени уйлаб қўймасангиз, билмадим, кейин нима бўлар экан! Яна бир марта мен аҳмоқни маъзур кўринг,

Бўрсикжон! Отам бўлинг, Бўрсикжон!.. Бўпти, зиёфатга буюртма бераверинг! Мана, биз хизматингизга тайёрмиз! Қамишдан бел боғлаб хизмат қиламиз!

Бўрсик унга ер остидан шубҳали назар ташлади. Афтидан, Қурбақа ростдан ҳам ошиқ бўлиб қолганга ўхшарди. Чунки тўрт мучаси соғ махлуқлар тентакнамо иржайиб турмайдилар.

– Афсус, кўргилик экан-да, жин урсин! – деб пичирлади Бўрсик ва Қурбақага юзланиб: – Бўпти, хотиржам бўлинг, зиёфатни омон-эсон ўтказиб олайлик. Кейин тўй масаласини бафуржа гаплашамиз. Битта хотин бўлса, албатта, олиб берамиз! – деб ошхонага чиқиб кетди.

Унинг орқасидан эшик ёпилиши билан Қурбақа столга энгашди: боя Бўрсикқа норозилик билдираётган пайтида миясига ажойиб фикр келиб қолган эди – албатта, таклифномаларни ўзи ёзади, лекин нима деб ёзишни ҳам ўзи билади. Матнни зинҳор-базинҳор шоир Каламушга кўрсатмайди. Авваламбор, душман устидан қозонилган Буюк ғалабага кўшган шахсий ҳиссасини бўрттириб кўрсатиши керак. Нима, асосий қахрамонлардан бири экани ёлғонми? Хўш, латчаларнинг нотик Бошлиғини ким ер тишлатди?.. Бундан ташқари, ота-макони овоз қилгунча бошидан кечирган саргузаштларни ҳам Бош ғояга, яъни Қурбақани кўкларга кўтаришга хизмат қиладиган ғояга бўйсундириши, мослаштириши лозим. Сўнг таклифноманинг биринчи саҳифасига зиёфат кечасининг дастурини илова қилади. Дастур тап-тайёр. Мана, матн:

1. Нутқ (кеча давомида ягона эмас). Нотик Қурбақа.

2. Маъруза. Қисқача мазмуни. Бизнинг қамок тизимимиз. Кўҳна Англиянинг сув йўллари. От-

фурушлик ёхуд от савдоси масалалари. Мулк, мулк-ий ҳуқуқ ва мажбуриятлар. Ер тўғрисида, Типик инглиз заминдори. Маърузачи Қурбақа.

3. Кўшиқ (қуйини ҳам муаллиф басталаган). Ижрочиси Қурбақа.

4. Бадиий қисм (бастакор бошқариб боради) Ижрочиси Қурбақа.

Режаси бағоят ўзига ёқиб қолди. Шу боис туш-гача столдан бош кўтармади. Тушга яқин ҳамма таклифномалар ёзиб бўлинди. Ўтирган ўрнида ке-ришиб-керишиб, эндигина кўзғалмоқчи бўлиб тур-ган эдики, эшикдан битта хизматкори мўралади.

– Тақсир, қандайдир искирт, ерпакар латча ке-либ, титраб-қақшаб турибди. Хизмат-пизмат йўқ-ми, деб сўраяпти, – деди.

– Яхши, ҳозир чиқаман, – деб Қурбақа таш-қарига чиқди.

Остонда кеча тириклайин асир олинган латча-лардан бири ялтоқланиб, кўл қовуштириб турарди. Қурбақа оҳиста унинг бошини силади. Сўнг бир даста таклифномаларни унинг кўлига берди.

– Зудлик билан эгаларига топширилсин! Ун-вонлари кўрсатилган, – деди Қурбақа амирона то-вушда. – Оқшом ўзинг ҳам келгин. Хизматинг учун бир шиллинг ҳақ бераман!

Бечора латча хурсандчилигини ичига сиғди-ра олмай, дикир-дикир сакраб, хонадонни тарк этди.

Эрталабдан бери соҳилда яйраб-яшнаб юриш-ган дўстлари ошхонага қайтиб келдилар ва иккин-чи марта нонушта қила бошладилар. Кўрсичқон Қурбақани зимдан кузатди: дили хуфтон бўлса керак, деб ўйлади. Лекин, Қурбақа жуда қувнок

кўринарди, керилиб ўтирарди. Бундай ҳолни кўриб, Кўрсичқон ташвишга тушиб қолди. Каламуш билан Бўрсик маъноли кўз уриштириб олдилар.

Тамадди қилиб бўлингач, Қурбақа димоғдорлик билан қўлларини чўнтагига тикди. Сўнг, виқор билан:

– Сизлар кўнгул тусаган ишни қилаверинглар! – деди. – Мен эсам, хизматкорларимдан хабар оламан. Нима керак бўлса, тортинмай сўрайверинглар!

Қурбақа окшомги зиёфат пайтида сўзлайдиган нутқини, маърузасини боғ айланиб юриб, пишириб олмоқчи эди. Лекин, Каламуш унинг қўлидан маҳкам ушлаб қолди. Қурбақа типирчилаб, кутулиб кетмоқчи бўлган эди, иккинчи қўлидан Бўрсик ушлади. Қурбақа бирдан ҳовуридан тушди. Ғанимат фурсат бой берилганди. Икки қўлтиғидан сурғалашганча уни чекиш хонасига олиб ўтдилар. Стулга ўтказиб қўйишди. Эшикни зичлаб ёпдилар. Сўнг Бўрсик билан Каламуш Қурбақанинг рўпарасига келишиб, тик турдилар. Бундан Қурбақа хавотирга тушди.

– Қурбақа, ўнг қулоғингиз билан ҳам, сўл қулоғингиз билан ҳам яхшилаб эшитиб олинг! Ҳозир зиёфат хусусида маслаҳатлашиб оламиз. Авваламбор, сиз билан бунақа оҳангда гаплашаётганимиз учун бизни маъзур тутасиз! – деди Каламуш. – Бирок, бошқа иложи ҳам йўқ. Қисқаси, зиёфат чоғи ҳеч қандай нутқбозлик, ваъзхонлик бўлмайди! Ашула-пашула ҳам айтилмайди! Тушундингизми? Сиз билан гап таллашиб ўтиришга вақтимиз йўқ!

Қурбақа сири фoш бўлганини дарҳол англади. Улар сезиб қолишибди, демак дилидаги гапларни билиб юрганлар. Мана, ўз вақтида отни

қамчилабдилар. Ширин хаёллар, асал орзулар абас бўлди, барбод бўлди.

– Мухтасаргина, сермазмун битта ашула айтсам майлими? – деб илтимос қилди Қурбақа йиғламсираб.

– Миқ этиб оғиз очмайсиз! – деб жеркиб берди Каламуш, Қурбақа йиғламсираб турганини кўрган ҳолда. – Сизга ашула айтиш ярашмайди, сарик чақалик нафи тегмайди. Аксинча, мақтанчоқлик, манманлик ўзингизни обрў-эйтиборингизга путур етказади, холос. Ишончимиз комилки, нутқингиз ҳам, маърузангиз ҳам фақат лоф-қофлардан, уйдирмалардан иборат бўлади.

– Қуруқ сафсатабозликка тоқатимиз йўқ, – деб илова қилди Бўрсик.

– Биз сизнинг фойдангизни кўзлаб гапиряпмиз, Қурбақа, – дея давом этди Каламуш. – Эртами-кечми ҳаётингизни бошқатдан бошлашингиз лозим бўлади. Энди бундай яшаб бўлмайди-ку, ахир! Ҳозирдан эйтиборан ҳаётингизда туб бурилиш бошланиши керак! Ёки бошингизни иккита қилиб кўйганимиздан кейин ҳам лўттибозликни давом эттираверасизми?!

Қурбақа ўтирган ўрнида бир қалқиб кетди. Майин жилмайиб, юзини ерга қаратди. Хийла пайт ўй суриб ўтирди.

– Майли, энди мардона таслим бўламан... Чунки мен ўша қизни ўзимдан ҳам ортиқроқ яхши кўраман, – деди Қурбақа паст товушда. – Тўғриси айтсам, зиёфат чоғи махлуқлардан олқиш олмоқчи эдим. Нодонман-да! Такаббурлик доим орқамдан эргашиб юради. Аммо, сизлар ҳақ гапни айтяпсизлар! Мен ноҳақман. Бунга ўзим

хам биламан. Бугундан бошлаб бошқача бўламан, ўзимни ўзим қатъий тарбиялайман. Дўстларимга, суюкли ёримга муносиб бўлишга ҳаракат қиламан! Ишонтириб айтаманки, ҳеч қачон юзларингни ерга қаратмайман! – Қурбақа рўмолчасини бурнига босган кўйи гандираклаб-гандираклаб ташқарига чопиб чиқиб кетди.

– Бўрсик, мен чўчка эканман! Оқ-оппоқ чўчкадан фарқим қолмабди! – деди Каламуш афсусланиб. – Инсоф деган нарса қолмабди менда! Тўғрим, сиз нима дейсиз?

– Тўғри, – деб эътироф этди Бўрсик. – Лекин, шунақа қилмасак ҳам бўлмасди-да! Ростакамига турмуш қурмоқчи бўлса, этагини йиғиштириб олсин-да! Қачонгача биз унга энагалик қиламиз, ахир?! Ёки яна дўст-душманнинг олдида юзимиз шувут бўлсинми?

– Ўзи асрасин! – деди Каламуш. – Яхшиямки, анави искирт латча олиб кетаётган таклифнома-ларга кўзим тушиб қолди: бир-иккитасини мундоқ кўздан кечирсам, имло хатолари ғиж-ғиж. Майли, саводхонлигини қўя турайлик. Аммо, мазмунига асло чидаб бўлмайди! Барча таклифномаларни тортиб олдим, мусодара қилдим. Ҳойнаҳой, ҳозир Қурбақа бечора бандаргоҳга бориб, қайтадан таклифнома ёзаётган бўлса керак. Ўйлайманки, бу гал инсоф билан ёзади.

– Кошқийди! – деди Бўрсик хўрсиниб.

* * *

Зиёфат арафасида Қурбақа кўринмай қолди. У ётоғига қамалиб олиб, маъюсгина хаёл суриб ўтирарди. Бошини кафтига тираган кўйи жуда узок

ўйлади, ўйлайверди, боши торс ёрилиб кетай деди.
Ахийри, юзлари сал ёришди, лабларида майин
табассум пайдо бўлди. Уялинқиради. Секингина
ўрнидан туриб, эшикни ичкарисидан кулфлади,
дераза пардаларини тушириб қўйди. Сўнг, хонада-
ги барча стулларни тўплаб, ярим доира ясади-да,
ҳаяжон ичра уларга қараб бир-бир таъзим бажо
келтирди. Икки-уч марта томоқ қирди. Кейин
кўзлари чакнаб, зав-шавққа тўлиб, хаёлий томо-
шабинларга юзланганча жарангдор товушда куй-
лаб юборди.

ҚУРБАҚАНИНГ ЯНГИ ҚЎШИҒИ

*Суюнчи беринг, жаноб Қурбақа келибди!
Уйлар тўполон, хонадон нотинч,
Дўстлар қувнашар, молхона нотинч,
Отлар безовта –
жаноб Қурбақа қайтиб келибди!*

*Дераза бузилган, эшик узилган,
Жондорлар сизмас...
Бириси ўлган, бириси қолган,
Латчалар билмас –
жаноб Қурбақа қайтиб келибди!*

*Ур, чал! Дўмбиранг янграг!
Жарчи, бурғуни чал.
Аскарларни сафга тиз!
Замбарак отилсин, машина юрсин!
Ахир, золиб қаҳрамон қайтибди!*

*«Ур-ра, ур-ра!» деб қолинг,
Дўстларим, қичқиринг!
Олқишланг, овоз борича,
Шукур қилинг, ботирингиз бор!
Ахир, голиб Қурбақангиз шон қучди бу кун!*

У кўшиқни авж пардаларда куйлади. Ниҳоятда таъсирчан эшитилди. Охирги накоратини бир неча марта такрорлагач, кўшиқни яна бошидан бошлади...

Сўнг чуқур-чуқур хўрсинди. Тароқни сувга тикиб хўллади-да, сочларининг ўртасидан рамзий фарқ очди. Сочлари юзининг икки тарафига силлик бўлиб тушгунча роса таради гўё. Кейин аста эшикни очди ва оҳистагина меҳмонхонага тушди.

Меҳмонхонада уни шодон қарсақлар билан чин юракдан қарши олдилар. Ҳамма Қурбақани омон-эсон қайтиб келгани билан чин юракдан муборақбод этарди. Бир неча махлуқ аёвсиз жангда кўрсатган жасоратини алоҳида мақтади, шаънига офаринлар айтдилар. Негадир Қурбақа камгап бўлиб қолган эди.

– Жуда унчалик эмас. Кўйинглар-э! – деб камтарона жавоб қайтарарди. Баъзан ҳадеб битта гапни такрорлайвермаслик ниятида: – Йўк, аксинча бўлган эди! – деб кўярди.

Ўчоқ ёнида дўстларини оғзига қаратиб ўтирган Қундуз бирдан Қурбақани кўриб қолди ва:

– Тасанно, дўстим! – деб кучоқ очиб яқинлаша бошлади. – Лекин, мен шу ерда бўлганимдами, нима қилишни ўзим билардим! – У Қурбақани маҳкам кучоқлаб, икки юзидан чўлп-чўлп этказиб ўпди. – Энди ижозат бергайлар. Камина миллий

қахрамонимизни елкамга миндириб хонани бир айланиб чиқсам! – деди Қундуз эски удумни эслатиб.

– Э-э, кўйсангиз-чи! – деб Қурбақа унинг кучоғидан бўшалиб чиқди. – Барча оғирлик Бўрсиқнинг зиммасига тушди, ҳамма ишни ўша бажарди, – деди Қурбақа товушини кўтариб. – Жангда Бўрсиқ кўмондон бўлди. Сичқон билан Каламуш энг қалтис топшириқларни адо этишди. Улар тап тортмай ўлим билан юзма-юз келишди... Мен бўлсам, таъминот масалалари билан шуғулланадиган оддий пиёда аскар вазифасини бажардим, холос. Ҳеч қандай жасорат кўрсатганим йўқ!

Ҳамма ҳайратдан ёқа ушлади. Нахот, бу ўша – ўзлари билган мақтанчоқ Қурбақа бўлса?! Қурбақа эса пинак бузмай камтарона савол-жавоблар билан чекланарди, холос. Меҳмонлар билан самимий салом-алик қиларди. Гоҳида махлуқларнинг диққат марказида турганини ҳис этарди-ю, қизариб кетарди, ноқулай аҳволга тушиб қоларди.

Зиёфат дастурхонига Бўрсиқ энг тансиқ таомларни буюртма берган эди. Шу боис дастурхон бекаму кўст безатилганди. Сухбат қизгин давом этарди. Ҳазил-мутойиба, қаҳқаҳа тинмасди. Қурбақа хонадон соҳиби сифатида тўрда ўтирарди, ўзини ниҳоятда сипо тутарди; ён-веридаги меҳмонларнинг кўнглини овлашга ҳаракат қиларди. Вақти-вақти билан Бўрсиқ билан Каламушни зимдан кузатиб кўярди ва уларнинг ҳайрон бўлиб ўтиришганини, бир-бирлари билан маъноли кўз уриштириб олишаётганини кўриб, ич-ичида хурсанд бўларди.

Айрим меҳмонлар, айниқса, ёш-яланглар зиёфат бир оз зерикарлироқ ўтаётганидан нороз

зи бўлишиб, бир-бирларига шикоят қила бош-
лашди. Бир пайт улардан биттаси столни қаттик
муштлади-да:

– Қадаҳ сўзи эшитайлик! Қурбақа бирор нима
десин! Ашула бўлсин! – деб қичқирди.

Қурбақа бошини қимирлатиб, миннатдорлик
ишорасини билдирди. У нутқ сўзлаш ўрнига меҳ-
монларнинг олдига ширинликлару тансиқроқ
таомларни суриб кўярди.

– Олинглар, ахир! Нега ҳеч нарса емаяпсизлар?
Олишиб ўтиринглар-да! Айтмоқчи, бола-чақалар
ўйнаб-кулиб юришибдими?.. Шукр, шукр! – деб
Қурбақа аслзодаларга хос муомала қиларди.

Шу тарзда зиёфат ниҳоятда ширин ўтди. Тўс-
тўполон бўлмади.

Бизнинг Қурбақа босар-тусарини билмайдиган
эски танишимизга асло ўхшамасди. Ишқилиб, кўз
тегмасин!

* * *

Фуқаролар муҳорабасининг яқунловчи қисми ва
энг чўққиси Қурбақанинг меҳмонхонасидаги зиё-
фат бўлди, десак янглишмаймиз.

Тўрт кадрдон жонивор кейинчалик ҳам шод-
хуррам ҳаёт кечирдилар, даврон сурдилар. Улар-
нинг осойишта ва ширин турмушига ҳеч ким
қайта раҳна солмади. Қурбақа дўстлари билан
маслаҳатлашиб, тилло занжирли битта жавоҳир
медальон сотиб олди ва изҳори муҳаббат битил-
ган мактубга қўшиб уни назоратчининг арзанда
қизига жўнатди. Бўрсиқнинг фикрича, ўша мак-
туб камтарлик ва олийжаноблик рамзи экан. Ҳатто
паровоз машинисти ҳам эсдан чиқарилмади:

кўрсатилган илтифот ва махлуқсеварлиги учун унга қимматбаҳо совға-саломлар юборилди. Бўрсиқнинг қатъий талаблари оқибатида шатак-кема бошқарувчиси бўлмиш кирчи хотин ҳам излаб-излаб топилди.

– Жентелменни оддий Бақадан фарқлай олмайдиган бўрдоқи хотиннинг додини бериш керак! Мен жуда тўғри қилганман! – деб битта гапда туриб олди Қурбақа.

Аммо, Бўрсиқ бу ишни ҳам шундоқ қолдирмади: кирчи хотин йўқотган отининг баҳосидаги пулга эга бўлди. Ўша хотинга берилган пул катта эътирозларга сабаб бўлмади. Чунки лўли отнинг баҳосини деярли тўғри айтган экан.

Ҳозир тўрт кадрдон кўнгиллари тусаган пайтда, айниқса, ёзнинг иссиқ кунларида Ёввойи чакалакзорда бемалол сайр қиладилар, мириқиб ҳордиқ чиқариб қайтадилар. Уларга ҳатто кечалари ҳам ҳеч қандай хавф-хатар таҳдид қилмайди. Ёввойи чакалакзор аҳли уларни учратган жойларида бошлари ерга теккудек бўлиб таъзим қиладилар, ҳурматларини жойига қўядилар. Она латчалар бўлса, уяларининг оғзига кичкинтойларини кўтариб чиқишади-да:

– Ана, қарагин! Ҳув нарида кетаётган зот – жаноб Қурбақа бўладилар! Кўрдингми?.. Ёнидаги жаноб Каламуш! Ундай жангчи ҳали дунёга келгани йўқ, болам!.. Ҳув наридаги зот эса, отанг тез-тез таърифини келтириб турадиган жаноби Кўрсичқон бўладилар! – деб имо-ишора қиладилар.

Агар ёш болалар ҳадеб шўхлик қилаверсалар борми, уларни дарров тинчлантириб қўйиш учун: «Ана, қарагин! Ҳув ана, Бўрсиқ келяпти! У ҳозир

сени еб қўяди!» деб қўрқитишади. Албатта, бундай ёрлик Бўрсиқнинг номига асло муносиб эмасди. Чунки Бўрсиқ жамоатни унча ёқтирмаса-да, ёлғиз, якка хўжалик тартибида яшашни афзал кўрса-да, аммо болаларни жон-дилидан севарди. Уларсиз туролмас, қўни-қўшнилари болаларини опичлаб, ўйнатиб юрарди... Лекин, нима қилсин, номи салпалгина кулоққа ғалати эшитилади-да! Ҳечқиси йўқ, тушунмовчилик кўникма ҳосил бўлгунча давом этади, холос.

МУНДАРИЖА

Субҳидам ёғдуларига чулғанган хаёл	3
I боб. Соҳилда.....	9
II боб. Олис сафар	28
III боб. Ёввойи чакалакзор	47
IV боб. Жаноби бўрсик.....	66
V боб. Қадрдон уй	85
VI боб. Жаноби қурбақа	106
VII боб. Субҳидамдаги сеҳрли наво.....	127
VIII боб. Қурбақанинг саргузаштлари	141
IX боб. Ҳаммамиз ҳам дарбадар.....	161
X боб. Қочоқ қурбақанинг «кўрган-кечирганлари».....	188
XI боб. Нечун яна кўзларингда ёш?	213
XII боб. Дарбадарнинг қайтиши.....	238

Адабий-бадиий нашр

КЕННЕТ ГРЕХЕМ

ТОЛЗОРДАН ЭСГАН ШАМОЛ

Қисса

Таржимон Тилаволди Жўраев

Мухаррир	<i>М. Якубджанова</i>
Бадий мухаррир	<i>У. Сулаймонов</i>
Техник мухаррир	<i>Л. Хижова</i>
Кичик мухаррирлар:	<i>Д. Холматова, Г. Ералиева</i>
Мусаххих	<i>З. Қудратов</i>
Компьютерда саҳифаловчи	<i>К. Голдобина</i>

Наشريёт лицензияси АИ № 158. 14.08.2009.
Босишга 2016 йил 27 июнда рухсат этилди.
Бичими 80×100^{1/32}. «Газетная пухлая» қоғози.
«Times New Roman» гарнитурасида офсет
усулида босилди. Шартли босма табоғи 12,21.
Нашр табоғи 11,76. Адади 3000 нусха.
Буюртма № 16-428.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
«O‘zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи.
100011, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20.
Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.
e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz
www.iptd-uzbekistan.uz